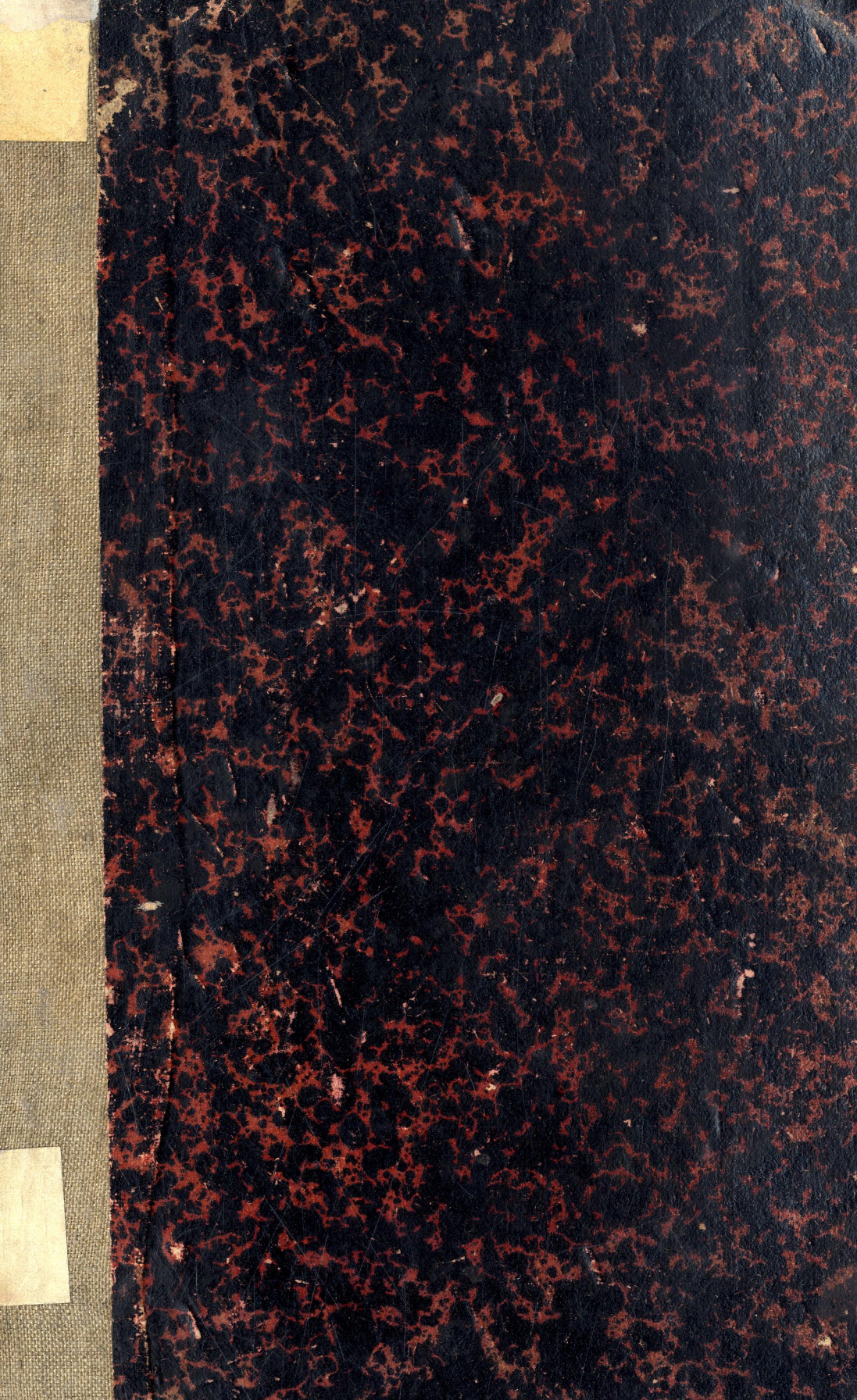

243

1105

06
10

Мескович Микола

г: 4021

243

Карл Каутський.

3с

3

Економічна наука

Карла Маркса.

З девятого німецького видання переклав ~~Микола~~

С. Вікун

2

взято з
акт. 9

1982

Микола

Київ.

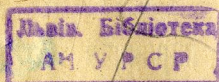
Друкарня Акц. Т-ва "Петро Барський в Києві".
1918.

32.793

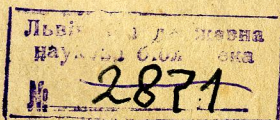
Львів. Бібліотека
АН УРСР

33 + 3c

A333:6 + Y04(0)53-111

376.704

Відділ I.

Товар, гроші, капітал.

Альп. Библиотека
АН. УРСР

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Товар.

1. Характер товарової продукції.

У своєму „Капіталі“ Маркс розпочав досліджувати пануючий тепер капіталістичний спосіб продукції. В цій праці він має до діла не закони природи, котрі лежать в основі продукційного процесу; досліджування цих законів є завданням механіки та хемії, а не політичної економії. З другого боку, він не мав на меті дослідити тільки ті форми продукції, котрі є спільними для всіх народів, тому, що такий дослід, здебільшого, дав би лише загальні місця, приміром, що людина, аби могла щось продукувати потребує знаряддя, землі та засобів до життя. Навпаки, Маркс досліджував закони розвитку певної форми громадської продукції, котрі властиві певному часові (останнім століттям) і певним націям (європейським або європейського походження; останніми часами почав цей спосіб продукції запановувати і серед інших націй, як напр., серед японців та індусів). Цей нині пануючий спосіб продукції, капіталістичний, з особливостями котрого ми ще обзнайомимось докладніше, різко відзначається від інших способів продукції, напр., феодалного, що панував в Європі в середні віки, або прастарого, комуністичного, що знаходимо у всіх народів на початку їхнього розвитку.

Коли ми поглянемо на теперішнє громадянство, то побачимо, що його багатство складається з *товарів*. Товар є такий продукт праці, котрий вироблено не для власного вжитку—чи то продуцента (виробника), чи то звязаних з ним людей,—а з ціллю обміну на інші продукти. Таким чином, не *природні*, а *громадські* властивості є тим, що робить продукт товаром. Ось приклад, що пояснить це. Пряжа, котру пряде з льону сільська дівчина, щоби виткати з неї полотно для потреб своєї сім'ї, є *предмет споживання*, а ні в якому разі не *товар*. Та коли прядуть льон, щоби вимінити на свою пряжу у сусіди пшеницю, або коли фабрикант змушує своїх робітників прости день-у-день по кілька пудів льону, щоби цей продукт продати, то це вже є *товар*. Звичайно, він є також предметом споживання, але предметом споживання, котрий має відіграти особливу громадську роль, то-б-то

він повинен бути вимінняним. З самої пряжи не побачиш, чи товар вона, чи ні. Її звичайний вигляд може бути цілком однаковий незалежно від того, чи пряла її під сільською стріхою селянська дівчина для свого приданого, чи на фабриці фабрична робітниця, котрій може не перепаде з тої пряжі й одної-однісенької нитки. Лише зваживши на громадську ролю, на *громадську функцію*, котру відіграє пряжа, можна пізнати, чи товар вона, чи ні.

В капіталістичному громадянстві продукти праці чим далі, то все більше і більше набирають форми товарів. Як що тепер ще не всі продукти праці стали товарами, то це через те, що серед сучасного способу продукції позалишалися ще остатки колишнього. Коли ж поминути ці цілком незначні пережитки минулого, то можна сказати, що *тепер всі продукти праці набирають форми товару*. Ми не зможемо зрозуміти теперішнього способу продукції, коли ми не усвідомимо собі характеру товару. Тому ми маємо почати з дослідження товару.

Дуже сприятиме, на нашу думку, розумінню такого досліду, коли ми викладемо характеристичні властивості товарової продукції супроти інших способів продукції. Таким чином, ми найлегше схопимо ту провідку думку, котрої тримався Маркс у своїх дослідях.

Коли ми глянемо назад, в історію людського роду, ми побачимо, що люде здобували собі засоби до прожиття завжди меншим и або більшими громадами, що продукція все мала *громадський* характер. Це показав Маркс вже в своїх статтях про „Найману працю та капітал“ в „Новій рейнській часописі“ (1849).

„Продукуючи (виробляючи), люде мають діло не з самою лише природою“, говориться там. Вони продукують, працюючи в певний спосіб разом, вкупі, і діяльність, робота одного з них не можлива без роботи другого. Щоби продукувати, вони вступають в певні стосунки і взаємини один до одного і тільки завдяки цим громадським стосункам і взаєминам, тільки серед них, можливий вплив людей на природу, можлива продукція.

В залежності від характеру засобів продукції міняються, звичайно, і ці громадські стосунки між продуцентами, міняються умови їх взаємної діяльності, а також їх участі в цілій справі продукції. Разом з винаходом нового військового озброєння, самопальної зброї, неминуче мусіла змінитися ціла внутрішня організація армії, змінилися ті стосунки, завдяки котрим поодинокі люде творять армію і як армія можуть ділати, змінилися також стосунки між окремими арміями.

„Громадські стосунки між продуцентами, громадські стосунки в продукції міняються, таким чином, перетворюються разом із розвитком засобів продукції, продукційних сил. Стосунки в продукції в їх цілості творять те, що звуть громадськими стосунками, громадянством, а саме, громадянством на певному, історичному щабелі розвитку, громадянством з властивим йому відмінним характером“.

Кілька прикладів можуть пояснити сказане. Візьмемо який-небудь некультурний народ, що стоїть на низькому щабелі продукції, для котрого лови (полювання) є найголовнішим засобом добування харчу, наприклад, індіців. Ось що оповідає Додж (Dodge) в своїй книзі „Про нинішніх індіців далекого заходу“ про їхні способи полювання.

„Тому, що звертатись за допомогою до голови та серця доводиться тільки коли-не-коли, шлунок же нагадує за себе раз-у-раз, то над племенем панує звичайно „третій стан“. Ця сила складається з всіх ловців племені, котрі творять щось подібного до цеху або гільдії, на постанови котрих в їх власній окрузі нема куди скажитись. Серед хейнів звуться ці люде „собачими вояками“. Молодші і рухливіші ватажки належать завжди до цих „собачих вояків“, хоч і не обов'язково командують ними. „Вояки“ самі, устними постановами, погоджують загальні справи, подробиці ж їх доручають виконувати обраним серед себе найславнішим та найдосвідченішим ловцям. Нижче від цих „собачих вояків“ стоїть багато юнаків, котрі ще не склали іспиту, що посвячує у вояки. Одним словом, цей ловецький цех обіймає всю робочу силу ватаги і є тою силою, котра захищає жіноцтво та дітей і постачає їм харч“.

Що-року в-осени відбуваються великі лови, щоби настріляти як найбільше дичини і наготувати та навялити на зиму значні запаси мяса. Тепер „собачі вояки“ пани становища і горе нещасному, котрий зважився би не послухатись бодай найдрібнішого з їхніх чи то свавільних, чи то демократичних розпорядків! Лиш тільки все готово, кращі ловці вранці, ще вдосвіта, виходять на полювання. Коли надибають кілька стад буйволів, то для нападу призначається те стадо, котре стоїть в такому місці, де всі заходи, щоб оточити його, крик та стрілянина при нападі, в найменшій мірі могли би налякати інші стада. Впродовж всього цього часу чоловіча частина ватаги, котра здатна бити буйволів, верхи на конях, всі в купі, переходується мовчки, здригаючись від напруження, десь у сусідньому байраці, де б не могли їх побачити буйволи. Коли стадо перебуває в вигідному для полювання становищу, то керманічі ловів набирають людей і посилають їх під проводом тимчасових провідників на завчасу призначені місця. Коли керманіч бачить, що кожний стоїть на своєму місці і все вже готове, тоді він з купкою верховців пильнує щоби обійти стадо з боків і замкнути ще одкритий бік; потім він дає сигнал і ціла юрба вискакує з страшенним галасом, що, мабуть, й мертвих міг би збудити, і кидається на буйволів.

Через кілька хвиль вже справжнє бойовисько; не багатьом з буйволів щастить розірвати кордон і втікти; як що поблизу є інші стада, то за ними вже не женуться.

Коли ще вживалися лише сагайдак (лук) та стріли, кожний стрілець знав свої стріли і легко міг пізнати забитих ним буйволів. Ці буйволи ставали цілком його особистою власністю, крім певної части-

ни, котру він повинен був віддавати вдовам або сім'ям, що не мали стрільців, котрі пеклувалися б ними. Коли в забитому буйволі знаходили стріли кількох стрільців, то питання про те, кому здобич належить, вирішалося відповідно положенню стріл. Як що ж кожна стріла завдавала смертельної рани, то буйвола ділили, а часами просто віддавали якій-небудь удові. Всі подібні питання розв'язув найвищий керманіч ловів, але на його постанови можна було скаржитись загальним зборам „собаких вояків“. Та з того часу як загальне вживання самопальної зброї зробило неможливим розпізнання забитих буйволів, індійці перенялися комуністичними поглядами*) і всю купу мяса та шкір стали ділити між усіма відповідно до якої-небудь видуваної ними міри пропорціонального поділу“ (ст. 206—211).

Ми бачимо, що продукція у цього ловецького народу є громадською; різного роду роботи виконуються вкупі, щоби досягнути спільного результату.

Ми знаходимо вже тут початки поділу праці і планомірного співробітництва—кооперації**). Відповідно до своїх здібностей виконують ловці різні роботи, але згідно з загальним планом. Наслідок спільного виконання різних робіт, „обміну діяльностей“, як висловлюється Маркс в статті „Наймана праця та капітал“, — ловецька здобич, — не обмінюється, а ділиться.

Зазначимо між иншим, що зміна в засобах продукції—заміна сагайдаку та стріл самопальною зброєю—потягла за собою й зміну способу поділу.

Розглянемо тепер инший, вищий щабель громадського способу продукції, наприклад хліборобську *індуську сільську громаду*. Від первісного комунізму, котрий панував в ній, знаходимо тепер в Індії лише мізерні остатки. Але Неарх, адмірал Олександра Великого Македонського, оповідає ще, після Страбо (XV, I, 66), про місцевості Індії, де земля була спільною (громадською) власністю, спільно оброблялася і після жнив урожай ділився між громадянами села. Після Ельфінстона по-де-яких кутках Індії такі громади існували ще на початку нашого століття. На Яві ще й досі існує сільський комунізм в той спосіб, що поле час від часу наново переділяється між громадянами сел, котрі дістають свої наділи не як приватну власність, а тільки для користування впродовж певного часу. В Індостані поля, здебільшого, вже перейшли в приватну власність поодиноких громадян села.

*) Вірніше було б: повернулися до комуністичних поглядів. В найдавніші часи побут індійців був комуністичний, отже й поділ здобутків ловів був комуністичний.

**) Та форма праці кількох людей, котрі планомірно працюють поруч і разом один з другим в одному й тому самому процесі продукції, або в різних, але сполучених між собою процесах продукції, зветься кооперацією. („Капітал“, ст. 323). Десятьма сторінками далі Маркс каже в примітці: „Linguet в своїй „Theorie des Zois civiles“ може й має рацію, коли зве полювання першою формою кооперації“.

ліси ж, луки та незаймана ще земля перебувають і досі в спільному володінні, так що всі громадяне мають право ними користуватися.

Що нас найбільше цікавить в такій сільській громаді, котра ще не впала жертвою руїницького впливу англійського панування (а саме, заведеної ним податкової системи), так це той характер, котрого набрав в ній *поділ праці*. Ми знайшли вже його в індійців, проте багато вищий щабель його знаходимо в індуській сільській громаді.

Поруч з громадською управою, котра зветься патеелем, коли вона складається з одної особи, або панчем, коли це товариство, здебільшого, з п'яти членами, знаходимо ми в індуській господарчій громаді ще цілу низку урядовців: карнама або матзадді, рахівника, котрий слідкує і завідує фінансовими стосунками громади до поодиноких громадян, інших громад і до держави; таліра—для розсліду злочинів та порушень права, котрий також обов'язаний дбати про охорону подорожніх та безпечність їхнього проїзду через границі громади до близької громади; то-ті, котрий охороняє поле й міряє землю та дивиться за тим, щоби сусідні громади не порушували границь поля, що легко може трапитись на рисових плантаціях; доглядача за щлюзами, котрий повинен тримати їх в доброму стані та пильнувати, щоби вони, як слід, відмикались та замикались і щоб кожне поле діставало досить води (що має особливо велику вагу для рисового поля); браміна, що править потрібну службу Божу; шкільного вчителя, котрий вчить дітей читати та писати; календарного браміна чи астрольога, котрий розпізнає щасливі та нещасливі дні для сівби, жнив, молотьби та інших важливіших робіт; коваля, теслю та колесника; гончара; прачку (чоловіка); пастуха; лікаря, танцюриста (дівчину), часами навіть співця. Всі вони працюють для цілої громади та її громадян і дістають за це або земельний наділ або частину врожаю. Також і тут, з так високо розвиненим поділом праці, бачимо ми *спільне виконання роботи і поділ продуктів*.

Наведемо ще один, кожному відомий, приклад: це приклад патріархальної селянської сім'ї, котра сама задоволює свої потреби. Ця громадська група розвинулася з способу продукції, допіру змальованого нами на прикладі індуської господарчої громади і котрий можна спостерегти у всіх більш відомих культурних народів на початку їхнього розвитку.

В такій селянській сім'ї бачимо ми так само не поодиноких, відокремлених людей, а громадську спільну працю і спільне виконання різної роботи, що міняється в залежності від віку, полу та пори року. Тут орють, косять, ходять коло худоби, доять, збирають паливо, прядуть, тчуть, шиють, вяжуть, різблять, теслярують і т. и. і т. и. Найрізноманітніші роботи допомагають одна другій, зв'язані між собою; та й *тут*, так само як і в попередніх наведених прикладах, продукти не *обмінюються* поодинокими робітниками, але відповідно *діляться* між ними.

Припустимо тепер *), що засоби продукції хліборобської громади, як ми її змалювали, удосконалились до такої міри, що обробітка поля потребує менше праці, ніж досі. Стануть тоді вільними робочі сили, котрі, може бути, як що технічні знаряддя досить розвинені, буде вжито на розроблення запасів крем'я, що лежать на громадській землі, та на виготовлення кремневого знаряддя і зброї. Видатність праці остільки велика, що виготовлятиметься далеко більше знаряддя та зброї, ніж того потребує громада.

Яке-небудь плем'я кочуючих настухів надібує під час своєї мандрівки на нашу громаду. Також і у цього племені видатність праці збільшилася, воно дійшло до того, що виховує більше худоби, ніж того потребує. Правдоподібно, що це плем'я охоче свій лишок худоби промінє на лишки знаряддя та зброї хліборобської громади. Ці лишки худоби та лишки знаряддя стають через цей обмін *товарами*.

Товаровий обмін є природним наслідком розвитку продукційних сил, котрі розвиваючись, переростають тісні потреби первісного громадського побуту. Первісний комунізм, на певному шаблеві розвитку техніки, стає перешкодою для її дальшого поступу. Спосіб продукції вимагає поширення обсягу громадської праці; а через те, що поодинокі громади були чужими одна одній і незалежними, це поширення не могло статися через планомірне поширення комуністичної праці, а тільки через взаємний обмін лишками праці кожної громади.

Ми не будемо тут досліджувати, як товаровий обмін вплинув на спосіб продукції в самій громаді, аж поки товарова продукція не перетворилася на продукцію один від одного незалежних приватних робітників, котрим, як приватним власникам, стали належати засоби продукції і продукти їхньої праці. Ми хочемо показати ось що: товарова продукція—це *громадська* форма продукції; її не можна мислити по-за громадським загальом, вона означає навіть *поширення громадської продукції* геть по-за межі продукції попередньої, комуністичної (в племені, громаді чи патріархальній сім'ї). Проте громадський характер її не так-то вже кидається в-вічі.

Візьмемо гончара і хлібороба, раз яко членів індуської комуністичної сільської громади, раз як двох товаропродуцентів. В першому разі обидва в однаковий спосіб працюють для громади; один постачає їй свої глечики, другий—хліб; один дістає свою частку зерна, другий—глечиків. В другому разі провадить кожний свою приватну працю незалежно, для себе, але робить кожний (може бути стільки ж, як і попереду) не тільки для себе, але й для другого. Потім обмінюються вони своїми продуктами і, дуже можливо, що один одержує

*) Ціла низка фактів свідчить, що початковий розвиток товарової продукції відбувався дійсно подібно до того, як це ми показуємо в дальших рядках. Звичайно, відбувався він не так просто, як тут подається, але наш виклад має на меті показати не *історію* товарової продукції, а лише її особливі властивості, котрі найлегше пізнаються через порівняння з іншими способами продукції.

саме стільки ж хліба, а другий саме стільки глечиків, скільки і попередю вони одержували. Здавалося б нічого, власне, не змінилося, а проте обидва процеси глибоко відмінні.

В першому разі кожний відразу помітить, що це громадянство становить в звязок різні форми праці, що це воно примушує одного працювати для другого і кожному безпосереднє призначає його частку в продукті праці другого. В другому разі кожний працює неначе б то для себе і той спосіб, яким він здобуває продукт другого, здається, впливає не з громадського характеру їхньої праці, а з *власливостей самого продукту*. Тепер здається, що не гончар та хлібороб працюють один для одного та що праця кожного з них необхідна для громадянства, але наче б то глечики та хліб мають якісь особливі, таємничі прикмети, котрі роблять можливим їх обмін в певному кількостному відношенні. Взаємини між *людьми*, що впливають з громадського характеру праці, набирають за панування товарової продукції вигляду взаємин між *речами*, а саме між продуктами. Доки продукція була безпосереднє підпорядкована громадянству, доки громадянство керувало нею, взаємини між продуцентами легко було зрозуміти. Та скоро роботи стали приватними роботами, виконуватись на власнуруч, незалежно одна від одної, скоро продукція, таким чином, втратила свою планомірність, почали здаватися взаємини між *людьми* взаєминами між продуктами.

Віднині встановлення взаємин між продуцентами перестало залежати від них самих. Взаємини ці почали розвиватись незалежно від людської волі, громадські сили переросли межі людського розуміння і стали здаватися наївному світоглядові минулих століть *божественними* силами, а в пізніші „просвічені“ століття їх стали вважати силами *природи*.

Природній формі товарів надаються тепер прикмети, котрі здаються таємничими доти, доки їх не буде вияснено із взаємин між продуцентами. Так само як фетішіст надає своєму фетішові прикмети, котрі зовсім не впливають з його природи, так само буржуазному економістові здається товар чутливою річчю, що перейнята понадчутливими прикметами. Маркс зве це „фетішізмом, котрий поветас супроти продуктів праці, скоро вони виробляються яко товари і котрий невідривно сполучений з товаровою продукцією“.

Маркс вперше розпізнав цей фетішістський характер товару та, як побачимо пізніше, так само й капіталу. Фетішізм утруднює пізнання властивостей товару, навіть робить це неможливим аж поки ми його не подолаємо; неможливо дійти до цілковитого розуміння вартости товару доти, доки не усвідомимо собі фетішістського характеру товару. Розділ „про фетішістський характер товару та його тайну“ здається нам через те одним з важливіших в „Капіталі“ і кожний читач цієї книжки повин би присвятити йому як найпильнішу увагу. А проте саме цей розділ лишався майже зовсім по-за увагою не тільки противників, але й часами навіть прихильників марксової науки.

2. Вартість.

Коли фетішівський характер товару став вже нам цілком ясним, то досліджування самого товару завдасть нам порівнюючи невеликих труднощів.

Як ми бачили призначення товару в тому, щоби бути обмінним. Але для цього треба, щоб він заспокоював якусь людську потребу — однакою — чи то справжню чи то вигадану. Ніхто не обмінює свого продукта на чужий продукт як що він йому ні до чого. Отже, товар мусить бути корисною річчю, він мусить мати *споживчу вартість*. Споживча вартість залежить від фізичних прикмет товарового тіла. Споживчі вартості творять матеріальний зміст багатства, незалежно від його громадської форми. Споживча вартість не є, таким чином, прикметою, властивою самому лише товарові. Існують споживчі вартості, котрі зовсім не суть товари, наприклад, як ми вгорі бачили, продукти комуністичної громади. Існують навіть споживчі вартості, котрі зовсім не суть продукти праці, наприклад, фрукти в пралісі, вода в річці. Навпаки, не існує товару, котрий не мав би споживчої вартості.

Скоро споживчі вартості стають товарами, то-б-то взаємно обмінюються, ми помічаємо, що обмін цей завжди відбувається в певному кількісному відношенні. Відношення, в котрому один товар обмінюється на другий, називають *виміною вартістю*. Це відношення може мінятися в залежності від часу та місця, але для певного місця і для певного часу воно є й певною величиною. Коли ми обмінюємо 20 аршин полотна на 1 жупан та одночасно 20 аршин полотна на 20 фунтів кави, то ми можемо бути певними, що одночасно 1 жупан, коли б до того прийшло, можна було б обмінати на 40 фунтів кави. Вимінова вартість жупана набирає зовсім иншого вигляду, коли я його обмінюю на полотно, ніж тоді, коли я його обмінюю на каву. Але якого б різноманітного вигляду не набирала вимінова вартість товару, в певний час і в певному місці в основі її завжди буде лежати однаковий зміст. Для пояснення цього громадського явища візьмемо подібне ж явище з області природи. Коли я кажу, що якесь тіло важить 16 кілограмів або 32 фунти або один російський пуд, то я знаю, що в основі всіх цих різноманітних висловів лежить певний зміст, певна *вага* тіла. Так само і в основі різноманітних виразів вимінової вартості товару лежить певний зміст, котрий і зовемо ми вартістю товару.

От-так ми дійшли до найважливішої з основних категорій політичної економії, а саме до тої, без котрої не можливо правильно зрозуміти механізму пануючого способу продукції.

Що творить вартість товарів? — ось питання, котре вимагає відповіді.

Візьмемо два товари, наприклад, пшеницю та залізо. Яке б не було відношення, в котрому вони обмінюються, завжди можна його

представити в формі математичного рівняння, наприклад, 1 гект. пшениці = 3 пудам заліза. А проте, відомо всім, хто вчився в початковій школі, що математичні дії можна робити тільки з однородними величинами; я можу, наприклад, від 10 яблук відняти 2 яблука, але ж ніяк не 2 оріхи. Тому то в товарах—пшениця і залізо—мусить бути щось спільне, що робить можливим їх порівняння: це і є як раз їх вартість. Чи єсть же це спільне якоюсь природною прикметою товарів? Як споживчі вартості вони обмінюються тільки через те, що вони мають *відмінні, не спільні* природні прикмети. Ці прикмети творять *спонукаючу причину* обміну, але вони не можуть визначати *відношення*, в якому він (обмін) має місце.

Але коли ми не зважаємо на споживчу вартість продуктів, то ми не зважаємо також і на ті різні форми праці, котра їх утворила; в такому разі вони більше будуть не продукти праці столяра або ткача і т. д., а лише тільки продукти *людської праці* взагалі. І як такі вони суть вартості.

Таким чином, товар має вартість тільки через те, що в ньому *об'єктивована* людська праця взагалі. Як же зміряти величину його вартості? Кількістю праці творця вартості котра вміщена в товарі. Кількість праці має знов таки свою міру в часі.

Могло би здатися, що, коли витрачений на виготовлення товару час визначає його вартість, то чим ледачіше та недотепніше виробник, тим дорожчий його товар. Та ходить тут не про *індивідуальну*, але про *громадську* працю.

Згадаймо, що товарова продукція уявляє з себе систему різних галузів праці, котрі відбуваються хоч і незалежно одна від одної, але, проте, в певному *громадському* звязку. „Вся сума робочої сили громадянства, котра виявляється в вартостях товарів, має тут значіння як *одна і та сама людська робоча сила*, хоч і складається вона з необчислимих індивідуальних робочих сил. Кожна з цих індивідуальних робочих сил—така ж сама людська робоча сила, як і инша, оскільки вона має характер *пересічної громадської робочої сили* і як така пересічна громадська робоча сила ділає—то-б-то для вироблення товару потребує тільки *пересічно-потрібного* або *громадсько-потрібного* робочого часу. Громадсько-потрібний робочий час, це такий робочий час, котрий потрібно, щоби зробити яку-небудь споживчу вартість за існуючих громадсько-нормальних умовах продукції і за громадсько-пересічної степені спритности та інтензивности праці“. Міняється вдатність праці—міняється також громадсько-потрібний час, міняється і вартість.

Час, потрібний для того, щоби виробити певний продукт, мусить, звичайно завжди, за всяких способів продукції, інтересувати людину; так само мусить він завжди, також і за комуністичного способу продукції, мати вплив на те, чим міряється взаємовідношення, в котрому різні форми праці перебувають між собою.

Візьмемо знову, як приклад, індуську комуністичну сільську громаду. Хай для виготовлення її хліборобського знаряддя вона має двох ковалів. Який-небудь винахід так підносить видатність праці, що треба тільки одного коваля, щоб зробити в даний час потрібне число господарчого знаряддя. Тепер доручають цю роботу вже, не двом ковалям, а лише одному; другого ж, можливо, поставлять до виготовлення зброї або різних прикрас. Хай, навпаки, видатність хліборобської праці залишилася тою самою. Потрібується витратити стільки ж робочого часу, як і попереду, щоби заспокоїти як і досі потреби громади в продуктах рільництва.

За таких обставин кожний член громади, буде діставати таку ж частку продуктів рільництва, як і раніш, проте є різниця: видатність ковальської роботи подвоїлася; за виготовлення хліборобського знаряддя дістається тепер ковалеві з продуктів рільництва тільки одна частка, а не дві. Зміна у взаємовідношенні різних галузів в праці тут дуже проста, наочна. Та вона стає таємничою, скоро ковальська праця та праця хліборобська перебувають між собою не в безпосередньому відношенні, а вступають в це відношення спочатку через свої продукти. Зміна видатності ковальської праці показується тоді як зміна вимінового відношення продукту коваля до іншого продукту, як зміна його вартості. ✓

Уже Рікардо визнав, що величина вартості товару встановлюється в залежності від кількості праці, витраченої на його виготовлення. Але він не помітив *громадського* характеру праці, захованого у вартісній формі товару, то-б-то товарового фетішизму. Так само мало відрізнив він виразно з ясною свідомістю працю, що творить вартість товару, від праці, що є творцем споживчої вартості. Фетішистський характер товару ми вже виклали. Підемо тепер за Марксом в його дослідженні двоїстого характеру праці, що вміщається в товарах.

Товар представляється нам як споживча вартість і як вартість. Його матерія постачається природою. Його вартість витворюється працею, але так само і його споживча вартість. В який же спосіб витворює праця вартість, а в який споживчу вартість?

З одного боку, праця показується нам, як продуктивна витрата людської робочої сили взагалі; з другого боку, як певна людська діяльність для досягнення якоїсь особливої мети. Перший бік праці є чимсь спільним для кожної продуктивної діяльності людини. Другий бік є не однаковим, відмінним для неоднакових продуктивних діяльностей. Коли візьмемо працю хлібороба і працю коваля, то обом їм спільним є те, що вони суть витрати людської робочої сили взагалі. Але кожна з них є відмінною в своїй меті, в способі чину, в своєму предметі, в своїх засобах, в своєму наслідкові.

Певна, доцільна людська діяльність витворює *споживчу вартість*. Її відмінності творять основу товарової продукції. Товари обмінюються лише тоді, коли вони відмінні, не однакові; ніхто не стане обмінювати пшениці на пшеницю, або серп на серп; але, само собою, кож-

ний обмінє пшеницю на серпа. Споживчі вартости можуть виступати одна супроти одної, яко товари, тільки тоді, коли в них вкладено квалітативно відмінну користну працю.

Проте, як *вартости*, товари різняться не квантитативно, але *квалітативно*. Вони обмінюються тому, що вони різняться, що вони не однакові, яко споживчі вартости; вони при обміні порівнюються і становляться в певне відношення одна до одної тому, що вони однакові, яко вартости. Не праця, яко певна, доцільна, квалітативно-відмінна діяльність, може витворити вартість, а тільки праця однакова у всіх своїх галузях, праця як витрата людської робочої сили взагалі. Як такі витрати робочої сили, різні галузі праці, так само як і вартости, відмінюються не квалітативно а лише квантитативно. Це значить—що до витворення вартости, то кожна праця береться під розвагу, як *проста пересічна праця*, як витрата звичайної робочої сили, котру має кожна пересічна людина в своєму організмі. Складна праця має в цьому разі значіння тільки, як помножена проста праця. Невеличка кількість складної праці рівноважиться більшою кількістю простої праці. Відповідно до характеру товарової продукції, процес, що встановлює відношення між різними формами праці, поверненими до простої праці, це процес громадський, але одночасно неусвідомлений. Перейнятим же товаровим фетішізмом причини, котрі дозволяють розглядати різні форми складної праці як помножену просту працю, здаються не *громадськими*, а *природними*. Ціла низка дрібно-буржуазних соціалістів, котрі хотіли „конструувати“ вартість, то-б-то встановити її раз на завжди, щоби „очистити“ товарову продукцію від всякого намулу і зробити її вічною, намагалися встановити ті неіснуючі природні причини та означити для кожної галузі праці в якій мірі вона витворює вартість (пор. нормальний робочий день Родбертуса). В дійсности ж це причини громадські, котрі раз-у-раз міняються.

Не багато є ділянок людської думки, в котрих так багато помилкових поглядів, як в цитанні про вартість. Де-які з них спростував сам Маркс.

Саме *одна* помилка дуже часто робиться, як прихильниками, так і противниками марксової теорії: змішування *вартости* і *багатства*. Дуже часто вкладають в уста Марксові вираз: „праця є джерело всякого багатства“. Хто слідував досі за нашим викладом, той легко зрозуміє, що цей вираз є в прямому протиріччі до основних засад марксових поглядів і що це упередження походить з фетішізму товарового світу. *Вартість* є історична категорія, що має значіння лише для періоду товарової продукції, вона є певне громадське відношення. *Багатство*, навпаки є щось матеріальне, воно складається з споживчих вартостей. Багатство витворюється при всяких способах продукції. Існують багатства, котрі постачає тільки природа і в котрих не міститься ні трішки праці; але нема багатства, котре повстаєло би тільки в наслідок людської праці. „Праця не є одиноким дже-

релом нею вироблених споживчих вартостей“, каже Маркс, не є одним джерелом матеріального багатства. Праця є його батько і земля його матір, як сказав Уільям Петті.

Зі зростом видатності праці зростає, серед інших однакових обставин, матеріальне багатство країни; воно зменшується разом з нею. В той же час сума вартостей, котрими розпоряжає кожного даного моменту громадянство, може залишатися тою ж самою, як що кількість витраченої праці лишається тою ж самою. Гарний врожай збільшує багатство країни; але сума товарних вартостей, котрі репрезентує цей урожай, може бути такою ж самою, як і попереднього року, як що кількість витраченої громадсько-потрібної праці лишилася тою ж самою.

Як що Маркс не говорив, що праця це джерело всякого багатства, як що це положення покоїться на змінюванні споживчої вартості і товарової вартості, то відпадають всі сполучені з цим положенням висновки що до Маркса. Тепер також видно, оскільки цілком безпідставно де-які противники Маркса закидають йому, що він не звернув уваги на роль природи в продукції. Самі бо ці противники не звернули на дещо уваги, а саме на різницю між товарним тілом і тим громадським відношенням, котре він репрезентує. „До якої міри де-які економісти спантеличені сполученням з товарним світом фетішизмом або матеріальним виглядом громадських ознак праці, покличе між иншим нудний і безглуздий спір про роль природи в утворенні вимінової вартості. Позаяк вимінова вартість це є громадський спосіб виразити ту кількість праці, котру витрачено на ту чи иншу річ, то вона не може містити в собі більше природної матерії, ніж якийсь вексельний курс“.

Як бачимо, Маркс не „прогавив“ ролі природи в продукції споживчих вартостей. Коли він не виділив її з означення вартості, то не через те, що забув, а через глибоке переконання в громадському характері товарної продукції; а цього переконання все ще немає у тих економістів, що виводять закони громадянства не з того чи иншого громадського ладу, а з ізольованого стану людини.

Дальша помилка, котра широко розповсюджена що до марксової теорії вартості, полягає в змішуванні тої сили *праці*, котра утворює вартість, з вартістю *робочої сили*. Треба ці обидві сили строго розрізняти. Праця, як джерело вартості, може так само мало мати вартості, як сила тяжіння не має ваги, теплота—температури. Досі ми говорили тільки про вартість, котру *вигворює* проста або складна праця, а не про вартість, котру *має* робоча сила і котра виражається в заробітній платні носителя робочої сили—робітника.

Досі ми висуваємо просту товарову продукцію і простий товарний обмін. Робоча сила, яко товар, досі для нас не існує.

Пізнніше ми поговоримо докладно про людську робочу силу і про її вартість. Тут же досить невеличкої вказівки, щоби застерігти від помилки.

Більшість заперечень проти марксової теорії вартости ґрунтується на таких помилках, оскільки такі заперечення не спростовують тверджень, котрих Маркс ніколи не встановлював, або не являються безпідставними запідозрюваннями, подібно до улюбленого закиду в марксовому догматизмі.

Щоби вберегти себе від такого помилкового розуміння треба завжди мати на оці характер того закону, яким є закон вартости.

Кожний природничий чи соціальний закон є спробою з'ясувати певні явища в природі чи в громадянстві. Та ледви чи хоч одне з цих явищ залежить від одної єдиної причини. Найрізноманітніші і найзаплутаніші причини лежать в основі різних явищ і самі ці явища відбуваються не незалежно одне від одного, а перехрещуються в найрізноманітніших напрямках. Тому дослідувач звязків в природі і в громадянстві має подвійне завдання. По-перше, він мусить відокремити одне від одного різні явища, ізолювати їх; по-друге, він мусить відокремити одну від другої причини, котрі лежать в основі цих явищ, відокремити річеві від не річевих, закономірні від випадкових. Обидві форми досліду можливі лише через абстракцію. Дослідувачеві природи помагає при цьому ціла низка досконалих інструментів та методів обсервації й експерименту. Дослідувач же суспільних законів мусить цілком зріктися цих останніх, а що до перших, то задовольнитися дуже недосконалими запомоговими засобами.

Через абстракцію дослідувач доходить до пізнання закону, що лежить в основі явищ, котрі він хоче з'ясувати. Без знання цього закону, ті явища не можуть бути з'ясовані; але цього одного закону ні в якому разі не досить, щоб з'ясувати ці явища вповні. Одна причина може ослаблятися другою, навіть бути цілком знищеною в своєму діланні; проте було би помилкою робити з цього висновок, що цієї причини взагалі не існує. Закони падіння мають, наприклад, силу лише в порожньому просторі: лише тут шматок олова та перо однаково швидко падають на землю. В просторі же наповненому повітрям наслідок буде инший, завдяки опору повітря. По-за тим всім закон падіння є правильним.

Так само і з вартістю. Скоро товарова продукція стала пануючою формою продукції, мусіла закономірність товарових цін кинути у вічі учасникам цього способу продукції і повести до того, що почали досліджувати причини, котрі лежать в її основі. Досліджування товарових цін повело до означення величини вартости. Але так само як сила тяготіння не є одинокою опреділяючою причиною явища падіння, так само вартість товару не є одинокою причиною його ціни. Маркс сам вказував на те, що бувають товари, ціна котрих не тільки часово, але постійно може стояти нижче від їхньої вартости. Так, наприклад, золото і діаманти, мабуть, ще ніколи не оплачувалися відповідно до їх повної вартости. Також товар, робоча сила, може серед певних обставин довго оплачуватися нижче від своєї вартости.

32.793

2

Давид. Бібліотека
АН УРСР

Давидська державна
бібліотека

№ 2871

376.704 V

Більша частина закидів проти Марксової теорії вартости ґрунтується на переплутуванні ціни і вартости. Обидва поняття треба строго відрізняти.

Так само треба мати завжди на оці історичний характер марксової теорії вартости. Вона повинна лише встановити основні засади для з'ясування явищ товарової продукції. Та в цей спосіб продукції навіть ще й нині встромлюються відламки иншого способу продукції. В селянському господарстві ще продукуються, наприклад, різні житеві засоби, також де-які знаряддя та матерії, не яко товари, то-б-то не для продажу, але для власного вжитку. Коли серед таких обставин помічаються явища, котрі видимо стоять в протиріччі з теорією вартости, то вони, природно, не є доказом проти неї.

Перш за все не можна, як уже зазначалося, давати себе засліплювати фетішівським характером товару та вважати громадські стосунки, що знаходять свій вираз в товаровому тілі, за його природні властивості. Як що ми завжди будемо мати на увазі, що товарова продукція є такою формою громадської продукції, за котрої поодинокі господарства продукують коли не вкупі, то одно для одного, та що вартість товарів є не відношення *речей*, а заховані під матеріальною плівкою стосунки *людей* один до одного,—як що ми це будемо пам'ятати, тоді будемо знати, як маємо розуміти марксове твердження, котре становить основу дослідів „Капіталу“: *„тільки кількість громадсько-потрібної праці або громадсько-потрібного для виготовлення якоїсь споживчої вартости робочого часу єсть те, що определяє величину її вартости“*.

3. Вимінова вартість.

Величина вартости товару означається громадсько-потрібним для його виготовлення робочим часом. Але величину вартости не висловлюють відповідно до цього. Не кажуть: „цей жупан варт сорок годин праці“, а кажуть: „він варт стільки, скільки 20 арш. полотна або 10 грамів золота“.

Коли ми розглядаємо жупан сам по собі, він ще не є товар; він стає ним лише тоді, коли я хочу на щось його вимінати. Тому й вартість товару, не виявляється доти, доки я не порівняю її з вартістю якогось иншого товару, на котрий я гадаю вимінати перший. Величина вартости товару *опреділяється*, правда, кількістю громадсько-потрібної для його виготовлення праці, але *виявляється* вона своїм відношенням до величини вартости одного або кількох инших товарів, своїм *виміновим відношенням*. Буржуазна політична економія, проте, часто припускає, що вимінове відношення товару, це—те, що *опреділяє* величину його вартости.

Досить одного прикладу, щоб показати всю недоречність такого погляду. Візьмемо голову цукру. Її вагу дано нам наперед, але ми можемо її виявити, висловити тільки порівнянням з вагою якогось

иншого тіла, напр., *заліза*. Ми кладемо голову цукру на одну тарілку ваги, а на другу відповідне число шматків заліза, кожний певної ваги, котру ми звемо, напр., фунтом. Число шматків заліза дає нам змогу пізнати вагу цукру; але було би дурницею гадати, що цукор, напр., через те важить десять фунтів, що ми поклали на другу тарілку ваги фунтові тягарки. Навпаки, ми мусіли покласти на цю тарілку ваги десять таких тягарків через те, що цукор важить десять фунтів. Тут справа цілком ясна. Але ж така сама справа і з *величиною* вартости та *формою* вартости.

Виявлення ваги тіла має де-яке подobenство до виявлення вартости товару, то-б-то до форми, в котрій ми висловлюємо величину її вартости. Голова цукру важить десять фунтів; це, по суті кажучи, значить, як що ми наш приклад далі проведемо, що голова цукру важить стільки ж, скільки десять певних шматків заліза; подібно до цього ми можемо сказати про жупан, що він стільки ж варт, скільки, напр., 20 аршин полотна.

Ми не могли би поставити залізо й цукор, як *тіла*, в певне відношення один до одного, як би вони не мали одної спільної *природної* властивости—*ваги*; так само ми не могли би поставити жупан та полотна, як *товари*, в якесь відношення один до одного, як би вони не мали спільної *іформадської* властивости: тої, що вони—продукт людської праці взагалі, що вони—*вартости*.

Залізо і цукор відіграють в першому рівнанні дві неоднакових ролі: голова цукру важить стільки, скільки десять фунтів заліза. Цукор виступає тут як цукор, залізо ж не як залізо, але яко втілення ваги, яко форма її існування. Ми не нехтуємо в цьому рівнанні особливими матеріальними властивостями цукру, але робимо це що до заліза.

Подібне ж явище маємо в рівнанні: один жупан = 20 аршин полотна.

Обидва, так жупан як і полотна, суть товари, отже споживчі вартости й вартости. Але в *формі вартости*, у *визначеному відношенні* виступає тут тільки жупан, як споживча вартість, полотна ж, навпаки, тільки як форма існування вартости.

Я можу зважити вагу цукра не тільки залізними тягарками, але й мідними чи оловяними. Так само можу я вартість жупана виразити не тільки в полотні, але й також в кожному иншому товарі. Тому в рівнанні: один жупан = 20 арш. полотна я цілком не вважаю на *натуральну форму* полотна; воно має значіння в цьому відношенні, тільки, як *вартість*, як втілення людської праці взагалі. Полотно стає формою існування *вартости* жупана в протилежність до *тіла* жупана. Властива жупанові, як всякому иншому товарові, протилежність між споживчою вартістю і товаровою вартістю відбивається у виразі його вартости, в котрому його тілесна форма як жупана має значіння тільки як форма *споживчої вартости*, тілесна ж форма товару—полотно—тільки, як форма *товарової вартости*, як *форма вартости*.

Та проте до споживчої вартости товару, в котрому виявляється, висловлюється вартість других товарів—Маркс називає цей товар *еквівалентом* *)—нам не байдуже. Обидва товари мусять бути ріжними, відмінними. Рівнання: 1 жупан = 1 жупанові—дурниця.

Ми можемо висловити вартість жупана не тільки в полотні, але в кожному другому від нього відмінному товарі. Але ми можемо перевернути рівнання і висловити вартість полотна, як також і кожного иншого товару, в жупанах. Ми можемо скласти рівнання:

$$1 \text{ жупан} = \left\{ \begin{array}{l} 20 \text{ арш. полотна} \\ 10 \text{ фунт. чаю} \\ 40 \text{ фунт. кави} \\ \frac{1}{2} \text{ тони заліза} \\ 1 \text{ чтв. пшениці} \\ \text{і т. д.} \end{array} \right.$$

Але ми можемо також перевернути його і сказати:

$$\left. \begin{array}{l} 20 \text{ арш. полотна} \\ 10 \text{ фунт. чаю} \\ 40 \text{ фунт. кави} \\ \frac{1}{2} \text{ тони заліза} \\ 1 \text{ чтв. пшениці} \\ \text{і т. д.} \end{array} \right\} = 1 \text{ жупанові.}$$

Обидва рівнання показують начеб то одне і те ж саме; але вони кажуть одне і те ж саме, коли на них дивитись тільки як на *математичні* рівнання; як ріжні форми виразу вартости, мають вони, однак, відмінне льогічне й історичне значіння.

В перші часи товарової продукції вимінювалися продукти тільки по-де-куди, принагідно і випадково.

Цю добу можна означити простим рівнанням вартостей, в котрому товар береться в певному відношенні тільки з *одним* иншим товаром, напр., бронзовий молот = 20 ф. камінної соли; цю форму зве Маркс *простою* або *одиначною* формою вартости. Та скоро, проте, якийсь продукт праці, напр., худоба вимінюється на инші продукти праці не принагідно, а постійно, звичайно, вислов вартости набирає форми першого з двох щойно наведених рівнань, напр.:

$$1 \text{ корова} = \left\{ \begin{array}{l} 2 \text{ свиткам} \\ 1 \text{ мечеві} \\ 1 \text{ поясові} \\ 10 \text{ сандаліям} \\ 3 \text{ келихам} \\ \text{і т. д.} \end{array} \right.$$

Цю форму вартости, приклади котрої ми знаходимо у Гомера, Маркс зве *повною* або *розвиненою формою вартости*.

*) Aequus (латинське слово) значить рівний, однаковий, valere—мати значіння, бути вартим.

Але товарова продукція розвивається ще далі. Зростає число продуктів праці, виготованих для обміну, отже, яко товари, і регулярний обмін поширюється на все зростаюче число найрізноманітніших товарів. Не тільки худоба, але й мечі, пояси, келихи і т. п. обмінюються тепер звичайно. Найходкіший з них, напр., худоба, стає тим товаром, в котрому виявляються найчастіше вартости товарів, аж поки він не стає самотнім. Тоді досягнуто тої точки розвитку, на котрій вступає в силу друга із вгорі наведених формул, *загальна форма вартости*.

Розглянемо тепер ближче еквівалентну форму в цьому рівнанні. Як ми вже вгорі бачили, еквівалентна форма являється втіленням людської праці взагалі. Але в попередніх формах виразу вартости якийсь товар ставав таким втіленням лише випадково і часово. В рівнанні: 1 жупан = 20 арш. полотна, полотно справді має значіння лише, як форма існування вартости. Але коли 20 аршин полотна прирівнюються до 1 чтв. пшениці або знову таки до жупана, то тепер вже пшениця чи жупан виступають, як втілення людської праці взагалі, тоді коли полотно фігурує, як споживча вартість. Інша справа за панування загальної форми вартости. Тепер за еквівалента служить один, єдиний товар; він — загальний еквівалент. Він, як і всякий інший товар, є, як і попереду, споживчою вартістю і товарною вартістю.

Але всі інші товари протистоять йому тепер начеб то тільки, як споживчі вартости, він же сам має значіння, як *загальна і єдина* форма існування вартости, як загальне *і громадське* втілення людської праці взагалі. Він сам є тепер товаром, котрий можна *безпосередне* обміняти на всі інші товари і котрий кожний через те приймає. З другого боку, позбавляються, завдяки цьому, всі інші товари здатности і можливости обмінюватися безпосередне один на одного. Кожний обмін двох товарів може відбутися тільки через посередництво *загального* еквіваленту, в котрому відбиваються всі інші товарні вартости.

4. Обмін товарів.

Щоби міг відбутися обмін товарів, мусить бути дві умови: 1) обмінювані продукти мусять бути *споживчими вартостями* для тих, хто їх не має, і не бути *споживчими вартостями* для їх власника. 2) Ті особи, що обмінюються, мусять взаємно вважати себе *приватними власниками* обмінюваних товарів. *Правне відношення* приватної власности є тільки відбитком (дзеркалом) *волевих відносин* тих осіб, що обмінюються, спричинених *економічними відносинами*. Не через те люде почали обмінюватися товарами, що вони взаємно вважали себе приватними власниками обмінюваних річей, але відтоді стали вони взаємно визнавати себе приватними власниками, відколи їм довелося обмінюватися один з одним. Первісною формою, в котрій продукт праці перестає бути для свого власника споживчою вартістю, отже, найпер-

шою формою товару являється лишок продуктів праці по-над потреби їх власника. Ці продукти не продукуються заздалегідь за-для обміну, але для власного вжитку. Вони стають вперше товарами через обмін.

Що до другої умови, взаємного визнання власників обмінюваних річей як їх приватних власностей, то це можливо лише там, де зустрічаються особи незалежні одна від одної. „Таке відношення взаємної відчуженості не існує, однак, для членів первісної громади—чи має вона форму патріархальної сім'ї, чи староіндуської громади, чи держави інків. Обмін товарами починається там, де кінчаються громади, в точках їх зіткнення з *чужими* громадами або членами чужих громад. Та скоро речі стали товарами у зовнішньому житті громади, стають вони товарами і в середині громади“.

В перші часи обміну величина вартості і форма вартості ще дуже мало розвинені. Кількостне відношення, в котрому обмінюються продукти, перш за все випадкове і надзвичайно хистке. Але обмін продуктів стає все більше правильним громадським процесом. Починають обмінюватися не тільки лишками від споживчих вартостей по-над власну потребу, але вже продукувати навмисне *з метою обміну*. Разом з цим відношення, в котрому вони обмінюються, все більше стає залежним від умовин їхньої продукції. *Величина вартості* товару стає величиною, котра визначається потрібним для його виготовлення робочим часом.

Та скоро продукти праці починають виготовлятися навмисне з метою обміну, мусить заховане в природі товару протиріччя між споживчою вартістю і вартістю ясно вийти на верх.

Це властиве кожному товарові протиріччя знаходить, як ми знаємо, свій вираз у формі вартості. У виразі 20 арш. полотна = 1 жупанові, саме полотно каже нам, що воно є споживча вартість (полотно) і вартість (рівне жупанові). Але в простій формі вартості важко закріпити це протиріччя, тому, що товар, котрий тут служить за еквівалента, за втілення людської праці взагалі, відіграє цю роль лише тимчасово. В розвиненій формі вартості виступає вже це протиріччя ясніше тому, що тепер багато товарів служать і можуть служити за еквівалента, позаяк вони мають одну спільну властивість: вони суть продукти праці або вартості.

Але чим більше розвивається товаровий обмін, чим більше продукти праці стають товарами, тим потрібнішим стає *загальний еквівалент*. В перші часи обміну кожний обмінює те, що йому непотрібне безпосереднє, на те, чого йому бракує. Це стає все важчим, чим більше товарова продукція стає загальною формою громадської продукції. Припустімо, напр., що товарова продукція вже настільки розвинулася, що кравецтво, пекарство, різництво, столярство стали самостійними ремеслами. Кравець продає столярові жупан. Для кравця жупан не є споживчою вартістю, для столяра він—споживча вартість. Але кравець не потребує столярської праці. Він

має вже досить меблів. Ослони та столи не являються, отже, споживчою вартістю а ні для столяра, а ні для кравця. З другого боку, кравцеві треба хліба від пекаря, мяса від різника. бо минули часи, коли він сам вдома пік хліб та годував свині. М'ясо та хліб, котрих бракує кравцеві, для різника та пекаря не являються споживчими вартостями, але а ні пекареві, а ні різникові не потрібно в дану хвилю жупана; кравець, отже, стоїть перед небезпесою сконати з голоду, хоч він і знайшов покупця для свого жупана. Що йому потрібно, так це товару, котрий служив би за загального еквівалента, котрий, яко безпосереднє втілення *вартости*, був би для кожного споживчою вартістю. Той самий розвиток, котрий робить цей еквівалент необхідним, тягне також за собою і його повстання. Скоро власники товарів почали вимінювати один у одного всілякі речі, мусіло статися так, що більшість останніх порівнювались, як вартости, з одним і тим самим родом товару, що, таким чином, для них найшовся один спільний еквівалент. Спочатку служив за нього якийсь товар часово і випадково. Та скоро стало зручнішим надати одному особливому товарові форму загального еквівалента, мусів зв'язок цієї еквівалентної форми з тим товаром все більше зміцнюватися. Якому саме товарові надавалася форма загального еквіваленту—залежало від як найрізноманітніших обставин. Та врешті *шляхотні метали* здобули монополію служити за загальну еквівалентну форму, вони стали *грошми*. Почасти цьому сприяло те, що *прикраси* та матеріали для них спочатку були значними предметами обміну; але рішачим для цього, головним чином, було те, що природні властивості золота та срібла відповідають тим громадським функціям, котрі має виконувати загальний еквівалент. Вкажемо тут тільки на ті два факти, що шляхотні метали завжди однакової якості і не змінюються а ні в повітрі, а ні у воді, отже незмінні, та що їх можна довільно ділити на частини й складати знову до купи. Через те вони дуже придатні для втілення абстрактної, загальної людської праці, для визначення величини вартостей, різниці між котрими бувають лише кількостні, а не якостні.

Золото та срібло змогли здобути монополію служити за загального еквівалента тільки через те, що вони протистояли иншим товарам як *товари ж*. Вони могли стати *грошми* тільки через те, що були *товарами*. Гроші, це—а ні винахід одного чи багатьох людей, а ні звичайний знак вартости. Вартість грошей та їх певні громадські функції не єсть якийсь довільний витвір. Шляхотні метали стали грошовим товаром завдяки тій ролі, яку вони відігравали, як товари, в процесі обміну.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Г р о ш і.

1. Ціна.

Перша функція грошей полягає в тому, щоби служити за *міру вартости*, постачати світові товарів той матеріал, в котрому висловлюється вартість.

Не через гроші товари стають однородними та здатними до порівняння; навпаки, через те, що вони, як *вартости*, суть об'єктивована людська праця, отже, однородні, можуть вони, як такі, бути виміряні в одному і тому певному товарі, роблячи його тим самим *загальною мірою вартости* або *грішми*. Гроші, як міра вартости, це—неминуча форма виявлення властивості товарам міри вартости, *робочого часу**).

Виявлення вартости товару в грошовому товарі є його грошова форма або його ціна. Напр.: 1 жупан=10 грамам золота.

Ціна товару є щось зовсім відмінне від його природних властивостей. Її не можна а ні зобачити, а ні намацати. Власник товару мусить повідомити про неї покупця. Але для того, щоб *виявити* вартість товару в золоті, то-б-то *опреділити* його ціну, справжніх, дійсних грошей для цього не потрібно. Кравцеві не треба мати й трохи золота в кишені, щоби він міг оповістити, що ціна жупана, котрий він продає, виносить 10 грамів золота. Отже гроші, як міра вартости, являються *грішми і існуючими лише в наших думках, в нашій уяві*.

Та проте ціна залежить тільки від *дійсного* грошового товару. Кравець тільки тоді може—ми не зважаємо тут, звичайно, на всі перешкоджаючі побічні умови—призначати за свій жупан ціну в 10 грамів золота, коли в такій кількості золота втілено стільки ж громадсько-

*) В цьому місці свого викладу подає Маркс інтересні уваги з приводу утопії, котра ще й нині сидить в багатьох головах: „Питання, каже він, про те, чому гроші не репрезентують безпосередне самого робочого часу так, щоби напр., якась асигнація представляла X робочих годин, дуже просто приводить власне до питання, чому на основі товарової продукції продукти праці мусять ставати товарами, позаяк товарова форма продуктів уже наперед вимагає роздвоєння їх на товари та грошові товари. Або чому приватна праця не може бути трактована, як безпосередня громадська праця, як своя протилежність. Поверхову утопійність „робочих грошей“ на ґрунті товарової продукції я докладно розібрав в иншому місці („Zur Kritik der politischen Oekonomie“). Тут зазначу ще, що, напр., оеновські „робочі гроші“ так само мало являються грішми, як якийсь театральний квиток. Овен виходить з безпосередне усупільненої праці, з форми продукції *діаметрально* протилежної товаровій продукції. Робоче свідомство констатує тільки індивідуальну участь продуцента в спільній роботі та його індивідуальне право на споживання певної частини спільного продукту. Але Овенові й на думку не спадає виходити з товарової продукції і в той же час намагатися обминути з кінечністю з неї впливаючі умови за допомогою грошових фокусів!“

потрібної праці, як і в жупані. Як що кравець висловить вартість свого жупана не в золоті, а в сріблі або міді, то й вираз вартости буде иншим.

Де два відмінні товари вживаються, як міра вартости, напр., золото і срібло, там мають завдяки цьому всі товари два відмінні вирази ціни: в золоті і сріблі. Кожна зміна в відношенні між вартостями золота і срібла дає привід до порушення цін. Роздвоєння міри вартости є в суті речі нісенітницею і протирічить функції грошей, як міри вартости. Скрізь, де намагалися встановити законодавчим шляхом два товари, як міри вартости, завжди фактично функціонував, як міра вартости, тільки один.

Нині в багатьох ще країнах золото і срібло визнаються законом за рівноправні міри вартости. Та практика завжди приводила таке законодавство до абсурду. Вартість золота і срібла, як кожного иншого товару, раз-у-раз міняється; як що обидва юридично рівноправні, як що можна по охоті платити одним чи другим металом, то платять тим, вартість котрого *підупадає* і продають той метал, вартість котрого зростає, там, де можна його вигідно продати—за кордоном. Отже, в країнах, де панує подвійна валюта, так званий біметалізм, фактично функціонує, як міра вартости, завжди тільки один грошовий товар, а саме той, вартість котрого підупадає; той же, вартість котрого зростає, міряє свою ціну, як кожний инший товар, иншим занадто високо цінованим металом, функціонуючи як товар, а не як міра вартости. Чим більше порушується відношення між вартостями золота і срібла тим очевиднішою стає вся безглуздість біметалізму *).

За—для більшої простоти Маркс в „Капіталі“ бере золото, як одинокий грошовий товар. Та й справді золото стає одиноким грошовим товаром нинішньої капіталістичної продукції **).

*) Як що німецькі аграрії тепер, коли вартість срібла та золота так надзвичайно хитається, кричать ще про подвійну валюту, то свідчить це тільки про їхнє нещасття, як що не гірше. Мало не всі держави, котрі не збанкрутували фінансово, перейшли вже нині до чистої золотої валюти, або простують до цього. В Сполучених Державах Півн. Америки тільки вплив власників срібляних рудників піддержує номінально подвійну валюту. Дальший підупад ціни на срібло дозволяє тому сподіватися, що й ті держави, в котрих прихильникам срібла удається гальмувати та зволікати заведення золотої валюти, будуть змушені пізніше, коли їх до цього буде присилувано, надолжувати те, що тепер прогавили: купувати золото дорожше і продавати срібло дешевше, ніж то можливо було б тепер. Найбільші зиски від переходу Німеччини до підвійної валюти мали б ті, що наробили боргів під час золотої валюти, бо змогли б тоді заплатити їх сріблом. Більшість таких довготермінових боргів це—гіпотечні борги. Звідси заінтересованість аграріїв.

**) Вартість грошового запасу (монет та штабок) в шляхотних металах в країнах з сучасним способом продукції оцінювалася:

	Золото	Срібло
В 1831 р.	2.232.000.000 марок	8.280.000.000 марок
В 1880 р.	13.117.000.000 „	8.406.000.000 „

Отже золото нині є далеко переважаючим грошовим товаром.

У виразі ціни фігурує кожний товар, як певна кількість золота. Для цього, звичайно, треба міряти одну з одною різнні кількості золота, репрезентовані різними цінами, встановити *масштаб цін*. Metали мають такий природний масштаб в їхній *вазі*. Назви ваги металу—фунт, лівр (у Франції) талант (в старій Греції) і т. п. становлять через це первісні назви одиниць масштабу цін.

Перуч з функцією грошей, як мірою вартости, познайомились ми з другою їх функцією—як *масштабом цін*. Як міра вартости, гроші перетворюють вартости товарів в певні, існуючі в нашій уяві, кількості золота. Як масштаб цін, міряють вони різнні кількості золота одною певною кількістю золота, котра приймається за одиницю, напр., фунтом золота. Різниця між мірою вартости і масштабом цін стане ясною, як що ми розглянемо, як впливає на них зміна вартости.

Припустимо, що одиницею міри *масштабу цін* будуть 10 грамів золота. Яка б не була тепер вартість золота, 20 грамів золота завжди будуть варті у двічі більше, ніж 10 грамів. Підупадання чи зростання вартости золота, не мають, отже, жадного впливу на масштаб цін.

Але візьмемо золото як *міру вартости*. Один жупан хай буде рівним 10 грамам золота. Та ось вартість золота змінюється: стаєся так, що в один і той самий громадсько-потрібний робочий час виробляється удвоє більше золота, як попереду. В видатности ж кравецької праці не відбулося жадної зміни. Що станеться? Ціна жупана виноситиме тепер 20 грамів золота. Зміна вартости золота позначається, таким чином, в сильній мірі на функціонуванні його, як міри вартости.

Масштаб цін можна визначати довільно, так само, напр., як міри довжини; з другого боку, потребує такий масштаб загального припущення. Спочатку умовний, взятий зі *звичайних* вагових поділів він врешті регулюється законом. Різнні вагові частини шляхотних металів дістають офіціальні назвища, відмінні від вагових. Ми не кажемо $\frac{1}{70}$ фунта золота, лише монета в двадцять марок. Ціни висловлюють тепер не у вагових одиницях золота, а в установлених законом *рахункових* назвах золотого масштабу.

Ціна, це—грошева назва величини вартости товару. Але одночасно показує вона вимінове відношення товару до грошового товару, до золота. Вартість товару не може ніколи виявитися ізольовано, сама по собі, але завжди тільки у виміновому відношенні до иншого товару. На це відношення може, проте, впливати не сама лише величина вартости, а ще й инші умовини. Через те можливо відхилення *ціни* від *величини вартости*.

Коли кравець каже, що ціна його жупана виносить 10 гр. золота або 10 марок, то цим він каже, що він завше віддасть свій жупан за 10 гр. золота. Та був би він занадто жвавим, коли б він схотів запевнити, що кожний ладен вже дати йому 10 гр. золота за його жупан. Правда перетворення жупана в золото неминуче потрібне, як що він має виконати свою мету, яко товар. Товар бо потребує грошей:

ціни—це вогнисті любовні погляди, котрі він посилав цьому блиску-чому джиунові. Але на товаровому ринкові не все так йде, як в романах. Товар не завжди виходить переможцем. Де-яким товарам не властяться посвататись за золото і вони, діставши гарбуза, мусять провадити безрадісне живстіння.

Приглянемося трохи ближче авантурам товару в його зносінах з золотом.

2. Продаж і купівля.

Підемо за нашим давнім знайомим, кравцем, на ринок. Він вимінює виготований ним жупан на 30 марок. За ці гроші він купує барильце вина. Ми маємо тут два один одному протилежні перетворення: спочатку перетворення товару в гроші; потім нове перетворення грошей в товар. Але товар, котрий маємо в кінці цілого процесу зовсім інший, ніж той, що був на його початку. Перший не був споживчою вартістю для свого власника, останній є для нього споживчою вартістю. Користність першого полягала для нього в його властивості, яко *вартості*, яко *продукту людської праці взагалі*; в його придатності до обміну на інший продукт абстрактної людської праці, на золото. Користність же для нього другого товару, полягає в його *матеріальних* властивостях, не як продукту людської праці взагалі, лише як *певної* форми праці, праці виноградаря.

Формула простої товарової циркуляції каже: товар—гроші—товар, то-б-то, продати, щоб купити.

З двох перетворень: товар—гроші і гроші—товар перше, як відомо, трудніше. Купити—коли маєш гроші—не великий клопіт. Куди важче продати, щоб одержати гроші. А гроші за панування товарової продукції, для кожного власника товару конче потрібні; чим більше розвивається громадський поділ праці, тим більш одностороння його праця, тим многостороніше його потреби.

Щоби сталося „salte mortale товару“, його перетворення в гроші, перед усім необхідно, щоби він був *споживчою вартістю, заспокоював би якусь потребу*. Як що це є, коли товар перетворюється в гроші, то перш за все повстає питання: в як *забаво* грошей?

Та тут ходить нам не про це питання. Його розв'язання належить до досліджування законів *цін*. Те, що нас тут цікавить, є зміна форми „товар—гроші“ незалежно від того, чи буде при цьому ціна вище чи нижче від величини вартості.

Кравець позбувся свого жупана і дістав за нього гроші. Припустімо, що він продав його хліборобові. Те, що було для кравця *продажом*, було для хлібороба *купівлею*. Кожний продаж є купівля і навпаки. Але звідки походять гроші хлібороба? Він обміняв їх за жито. Як що ми простежимо дорогу, котру пройшов грошовий товар, золото, від свого продукційного джерела, рудника, потім від одного товаровласника до другого, то ми знайдемо, що кожна зміна його власника завжди була наслідком продажу.

Перетворення: жупан—гроші є, як ми бачили, членом не одного, лише двох рядів перетворень. Один з них каже: жупан—гроші—вино. Другий: жито—гроші—жупан. То-б-то перший член ряду перетворень якогось одного товару є завжди разом з тим останнім членом ряду перетворень якогось другого товару. Так само навпаки.

Припустімо, що виноградар купив за 30 марок, котрі він дістав за вино, казан і вугілля. Тут перетворення: гроші—вино є останнім членом ряду: жупан—гроші—вино, і першим членом двох інших рядів: вино—гроші—казан і вино—гроші—вугілля.

Кожний з цих двох рядів перетворень творить коловертень: товар—гроші—товар. Він починається і кінчається товаровою формою. Але кожний коловертень якогось товару збігається з коловертнем інших товарів. Спільний рух цих необчислимих коловертнів, що збігаються один з одним, це й є *ціркуляція товарів*.

Ціркуляція товарів є річею відмінною від безпосереднього обміну продуктів, або звичайної, простої вимінової торгівлі. Останню було покликано до життя через те, що продукційні сили переросли границі первісного комунізму. Через обмін продуктів система громадської праці поширилась, вийшла по-за межі поодиноких громад; він спричинився до того, що різні громади та їх співчлени почали працювати один для одного. Але безпосередній обмін продуктів, з свого боку, поставив перешкоди все далі йдучому розвиткові продукційних сил, і лише завдяки ціркуляції товарів ці перепони було подолано.

Звичайний обмін продуктів вимагає, щоби я, віддаючи покупцеві свій продукт, одночасно брав би у нього його продукт. Цю неадекватність можна обминути при ціркуляції товарів. Правда, кожний продаж є одночасно купівлею; кравець не може продати жупана, як що його не купить хтось інший, напр., хлібороб. Але, по-перше, зовсім не є неминучим, щоби кравець зараз же щось купив. Він може покласти гроші в скриньку і ждати, заким йому не треба буде щось купити. По-друге, ніщо не приневолює його, тепер чи пізніше, щось купувати у *того хлібороба*, котрий купив у нього жупана, або купувати на тому самому ринку, де він продає. Отже часові та індивідуальні границі обміну продуктів зникають разом з ціркуляцією товарів.

Але має місце ще друга різниця між виміною торгівлею та ціркуляцією товарів. Безпосередній обмін продуктів полягає в одчуженні надлирного продукту (лишків) і полишає без змін продукційні форми первісного комунізму, продукційні форми, котрі стоять під безпосереднім доглядом учасників.

Навпаки, розвиток ціркуляції товарів робить продукційні відношення все більш заплутаними, неясними, що не надаються до контролю. Поодинокі виробники (продуценти) стають все незалежнішими один від одного, але тим більш залежним стають вони від громадських зв'язків, котрих вони не можуть більше контролювати. Громадські сили набирають, таким чином, характеру сліподіляючих сил природи,

котрі перешкоджені в своєму пануванні, захитані в своїй рівновазі, виявляють себе в катастрофах, подібних до бурь й землетрусів.

Разом з ціркуляцією товарів розвиваються також зародки таких катастроф. Можливість, котру дає ціркуляція товарів, продавати і не купувати зараз же, заховує вже в собі *можливість припинення збуту, криз*. Але продукційні сили мусять розвинутися по-за межі безпосередньої ціркуляції товарів таким, ніж ця можливість стане *дійсністю*.

3. Оббіг грошей.

Згадаймо ті коловертні товарів, котрі ми простежили в останньому параграфі: жито—гроші—жупан—гроші—вино—гроші—вугілля і т. д. Коловертень товарів примушує до руху також і гроші; але рух грошей не є коловертень. Гроші, що вийшли від хлібороба, все далі відходять од нього. „Форма руху грошей, котру безпосереднє надає їм ціркуляція товарів, полягає в їх постійному віддаленні від вихідної точки, в переході їх з рук одного власника товарів до рук другого; це є *оббіг грошей*“.

Оббіг грошей, це—*наслідок* ціркуляції товарів, а не його *причина*, як то часто припускають. Товар, як споживча вартість, скоро зникає з ціркуляції (на ступені простої товарової ціркуляції, на котрій ми тепер в наших дослідах стоїмо, де ще немає мови про правильну торгівлю та перепродаж, вже на першому кроці свого бігу), щоби перейти в споживання, і нова споживча вартість, однакової з ним товарової вартости, вступає в коловертень на його місце. В коловертні: жито—гроші—жупан щезає жито з кружляння вже після першої зміни форми: жито—гроші і до продавця жита вертається також сама вартість, лише инша як споживча вартість: гроші—жупан. Гроші, як засіб ціркуляції, не щезають з ціркуляції, але завжди перебувають в її крузі.

Тепер повстає питання, як багато грошей вимагає ціркуляція товарів?

Ми вже знаємо, що кожний товар прирівнюється до певної кількості грошей, отже ціна його визначається перше, ніж він зустрінеться з справжніми грошми. Таким чином, ціна кожного окремого товару і сума цін всіх товарів визначається наперед—приймаючи вартість золота, як данну. Сума цін товарів, це—певна, існуюча в нашій уяві, сума золота. Щоби товари могли ціркулювати, існуюча в нашій уяві сума золота мусить перетворитися в дійсну суму золота; отже маса ціркулюючого золота означається сумою цін ціркулюючих товарів. (Треба мати на оці, що тут ми перебуваємо ще в області простої ціркуляції товарів, де ще не знають кредитових грошей, вирівнювання виплат і т. п.). Ця сума цін коливається, коли ціни полишаються незмінними, разом з загальною масою ціркулюючих товарів; коли ж загальна маса товарів полишається незмінною разом з коливанням їх цін,—однаково, чи викликано це коливання коливанням риночних цін,

чи зміною вартости золота чи товарів; однаково, чи це коливання цін зачепило всі чи лише де-які товари.

Але поодинокі акти продажу не все позбавлені всякого звязку, иноді всі вони відбуваються *одночасно*.

Візьмемо знову наш попередній приклад. Ми маємо ряд перетворень форм: 5 гектолітрів жита—30 марок—1 жупан—30 марок—40 літрів вина—30 марок—20 цент. вугілля—30 марок. Сума цін цих товарів винсить 120 марок; але для довершення цих чотирьох продаж досить 30 марок, котрі чотирі рази міняють своє місце, то-б-то роблять чотирі оббіги. Як що ми припустимо, що згадані продажі мали місце протягом одного дня, то загальна маса грошей функціонуючих, як засіб ціркуляції, на одному певному ринкові протягом одного дня, буде $\frac{120}{4} = 30$

марок, або висловлючись загальною $\frac{\text{сума цін товарів}}{\text{число оббігів одноіменної монети}} = \text{загальний масі грошей, функціонуючих, як засіб ціркуляції, протягом певного періоду часу.}$

Час обороту різних монет в країні, звичайно, не однаковий; одна цілі роки може пролежати в скрині, друга зробити за один день, можливо, з 30 оббігів. Але *пересічна* швидкість їх обороту є, проте, величиною постійною.

Швидкість обороту грошей залежить від хуткости коловертня товарів. Чим швидче товари зникають з ціркуляції, щоби бути спожитими, та чим швидче заміняють їх нові товари, тим швидчим стає оббіг грошей. Чим повільніший коловертень товарів, тим повільніший оббіг грошей, тим менше доводиться бачити грошей. Люде, котрих погляд задержується лише на поверхні явищ, гадають тоді, що то замало є грошей і що то брак грошей викликає зупинення ціркуляції. Правда, це також може трапитися, але в наші дні ледве чи на довший час.

4. Монета. Папірові гроші.

Для торговельних зносин було, звичайно, великою незручністю, коли з кожним продажем та купівлею треба було перевіряти добротність та вагу кожного обмінюваного шматка грошевого металю. Цьому настав край, скоро загально визнана власть почала гарантувати правильну вагу і добротність кожного шматка металю. Так штабки металю стали виготованими державою *метальовими монетами*.

Монетна форма грошей походить з їх *функцій*, як *засобу ціркуляції*. Та скоро гроші набирають форми монети, набуває незабаром ця остання в сфері ціркуляційного процесу самостійне, незалежне від *добротности* монети існування. Посвідчення держави в тому, що певний монетний знак має в собі певну кількість золота чи рівний їй, стає серед певних обставин досить, щоби цей монетний знак почав функціонувати, як засіб ціркуляції, так само, як повна і дійсна кількість золота.

Вже обіг монет ділає в цьому напрямкові. Чим довше перебуває монета в обігові, тим більше вона стирається і її номінальна та реальна добротність все більше починають різнитися одна від одної; стара монета легча від допіру вибитої—проте, в супереч цьому, серед певних обставин обидві можуть представляти, як засоби циркуляції, однакові вартости.

Ще гостріше показується різниця між номінальною і реальною добротністю в дрібній монеті. Дуже часто низші метали, як напр. мідь, ставали за перші гроші, а вже пізніше їх витиснули шляхотні метали. Мідь, а після заведення золотої валюти, срібло, перестали бути мірами вартости, хоч мідні чи срібні монети й надалі функціонували ще, як засоби циркуляції, в незначних торговельних зносинах. Вони почали відповідати тепер певним ваговим частинам золота, вартість, котру вони представляли, мінялася в тому самому відношенні, як і вартість золота, і не порушувалася в залежності від коливання вартости срібла та міді. Це показує, що серед цих обставин їх металова добротність не має жадного впливу на їх функцію, яко монет, і що можна довільно за допомогою державних законів встановити, яку кількість золота має представляти мідна чи срібна монета. Звідси лише один крок до того, щоб поставити на місце металового знаку папіровий, прирівняти законодавчим актом позбавлений вартости шматок паперу до певної кількості золота.

Так утворилися *державні папірові гроші*, котрі не можна змішувати з кредитовими грішми, котрі виникли з иншої функції грошей.

Папірові гроші можуть заступати золоті лише, як засіб циркуляції, не як міра вартости. Вони можуть заступати їх лише остільки, оскільки представляють певні кількості золота. Для папірових грошей, як засобів циркуляції, мають силу ті ж самі закони, що й для металових грошей, на місце котрих вони стають. Папірові гроші ніколи не можуть представляти більшої кількості золота, як та, котру може втягти в себе циркуляція товарів. Як що в якійсь країні циркуляція товарів потребує 100 мільонів марок в золоті, а держава пустить в обіг 200 мільонів марок в папері, то в наслідок матимемо те, що є приміром, на двадцяти марковий білет зможе купити лише стільки, скільки на золоту монету в двадцять марок. В цьому разі ціни висловлені в папірових грошах стають удвічі вищі, як ціни, висловлені в золоті. Папірові гроші обезцінюються через надмірність їхнього видання. Це має тепер місце в Росії, де масово видані державні папірові гроші більше як протягом 30 років відтепер стоять нижче металової вартости, котру вони мають представляти. Величезним прикладом такого обезцінення папірових грошей в наслідок надмірного їх видання можуть бути асігнації великої французької революції, котрих за сім років (від 1790 по март 1797 р.) було видано по-над 45.581 міль. франків і котрі, завдяки цьому, нарешті, втратили всяку вартість.

5. Дальші функції грошей.

Ми простежили процес простої ціркуляції товарів і бачили, як разом з цим розвивалися функції грошей, як *міри вартости* і як *засобу ціркуляції*. Функції грошей, однак, не цьому не обмежуються.

Разом з самою ціркуляцією товарів розвивається потреба і жадоба зберігати і ошажати, нагромаджувати грошовий товар, золото. Властивости грошей відповідають властивостям товарової продукції; подібно до того, як вона є такою формою, за котрої *іромадська продукція* провадиться самостійними і незалежними один від одного продуцентами, так і гроші є такою *іромадською силою*, котрої громадянство, проте, не посідає та котра може стати *приватною власністю* кожної поодинокі особи. Чим більшою сума грошей, котрою розпоряджає поодинокі особа, тим більшим є його іромадське можновладство, тим більшими розпоряджає він дібрами та роскошами, продуктами чужої праці. Золото все може; воно є одинокий товар, котрого кожен потребує і кожен бере. Так разом із зростом ціркуляції товарів прокидається і зростає жадоба до золота.

Та з розвитком товарової продукції нагромадження грошей стає не лише пристрасною, але й *необхідністю*. Чим більше число продуктів стає товарами, чим менше виробляється для властного вжитку, тим потрібнішим стає мати гроші, щоби взагалі мати змогу існувати. Я мушу раз-у-раз купувати, а для того, щоби мати змогу купувати, я мушу спочатку продати; але вироблення товарів, котрі я продаю, вимагає часу, продаж їх залежить від нагоди. Щоби провадити вироблення товарів і мати змогу існувати протягом продукування, я мушу мати певний запас грошей. Такий запас необхідно мати, щоби перетерпіти зупинки в ціркуляції. Ми вже бачили, що кількість ціркулюючих грошей залежить від цін товарів, їх кількості і швидкості їх коловертня. Кожний з цих чинників раз-у-раз міняється, через що ціркулююча маса грошей перебуває в постійному коливанні. Звідкіля приходять гроші, коли їх треба і куди вони відпливають, коли їх забагато? *Грошові скарби*, котрі скупчуються в ріжноманітніших місцях, це—ті резервуари, котрі то вбирають гроші, то знов випускають і, таким чином, вирівнюють порушення ціркуляційного процесу.

На початку ціркуляції товарів так само, як і за звичайного обміну, два товари завжди безпосередне обмінюються один на один з тою лише ріжницею, що тепер один з товарів завжди є загальний еквівалент, *ірошевий товар*. Проте з дальшим розвитком ціркуляції товарів виникають такі відносини, завдяки котрим момент відчуження часово відокремлюється від моменту отримання відповідної його ціні суми грошей. Бувають тепер такі обставини, котрі спонукують платити за товар раніше, ніж його дістають або, що частіше трапляється,—*пізніше*. Наведемо один приклад для пояснення. Візьмемо італійського ткача шовку якогось 13 століття. Він дістає шовк, котрий він

переробляз, десь від сусідів. Але шовкові матерії, котрі він тче, спроваджуються до Німеччини; поки вони прибувають на місце, спродуються, поки виручка надійде до Італії, минає 3—4 місяці. Ткач виготовував дещо шовкової матерії; одночасно його сусіда, прядун, виготовував певну кількість шовку. Прядун зараз же продає свій товар ткачеві; цей же дістане виручку за свій товар допіру через чотири місяці. Що ж діється? Ткач *купує* шовк, але *платить* за його допіру через чотири місяці. Купець і продавець набирають тут иншого вигляду. *Продавець стає позичальником, покупець винуватцем*. Але також і гроші здобувають тепер нову функцію. В таких випадках вони вже не є посередником в ціркуляції товару, а самостійно замикають його коловертень. В цій своїй функції вони вже не засіб ціркуляції, а *засіб росплати*, засіб виконати взяте на себе зобов'язання постачити певну суму вартостей.

Але таке зобов'язання не завжди виходить з процесу ціркуляції товарів. Чим більше розвивається товарова продукція, тим більше намагаються замінити постачання певних споживчих вартостей постачанням грошей, формою вартости взагалі. Натуральні повинности супроти держави перетворюються в грошові податки, виплата урядовцям натурою—в грошове утримання і т. д. Функція грошей, як засобу виплати, відбувається тепер і по-за межами ціркуляції товарів.

Повернімося, однак, до нашого ткача. Він купив у прядуна шовк, але не може зараз за нього заплатити. Але в грошових справах не місце добросердю. Прядун думає собі: *коли мається на руках чорне на білому*, то можна його спокійно понести до дому. Тому він бере у ткача росписку, в котрій той зобов'язується заплатити через чотири місяці суму грошей, відповідну ціні проданого шовку. Але прядун має, з свого боку, зробити платіжі, поки мине цих чотири місяці. Позаяк він не має грошей готівкою, то він планує роспискою ткача. *Отже ця остання функціонує тепер, як гроші*; повстає новий сорт папірових грошей: *кредитові гроші* (вексель, чек і т. д.).

Може статися й инший випадок: ткач купив у прядуна шовку на 5 дукатів. Та прядун купив для своєї жінки у ювеліра браслет за 6 дукатів. В той же час ювелір має взяти у ткача шовкову матерію вартостю в 4 дукати. Платіжі мають випасти одночасно. Всі троє, прядун, ткач та ювелір сходяться. Перший має заплатити останньому 6 дукатів, але одночасно 5 дукатів має дістати від ткача. Він платить ювелірові одного дуката, а за рештою посилає до ткача. Але цей повинен одержати від ювеліра 4 дукати; тому він платить йому лише один дукат. Так через взаємне вирівнювання троє виплат, що виносили загалом 15 дукатів, було сплачено за допомогою лише двох дукатів.

Звичайно, в дійсности робиться це не так просто, як ми тут припускаємо. Але фактично частина виплат продавців товарів взаємно вирівнюється, і то у все зростаючій масі разом з розвитком ціркуляції товарів. Концентрація виплат в небагатьох місцях і в певні строки викликає до життя особливі установи і методи вирівнювання.

напр., *virements* в середньовічному Ліоні. Жіробанки, clearinghouses, касові спілки, що служать тій самій меті, відомі всім. Тільки виплати, котрі не вирівнюються (не касуються взаємно), мусять робитися в грошах.

Кредитова система робить те, що збирання скарбів, як самостійна форма збагачення, щезає. Той, хто хоче зберегти своє багатство, не потребує більше ховати свої гроші в землі або в скринях та пуделках, скорс кредитова система запанує. Він може свої гроші позичити. З другого боку, кредитова система спонукує до *часового* збирання скарбів, до збирання грошових сум, котрі в день виплати служили би для сплачення боргів.

Але не завжди можна зібрати потрібну для цього кількість грошей. Згадаймо нашого ткача. Він обіцяв прядуну заплатити за шовк через чотири місяці, бо сподівався до цієї пори продати свій товар. Та припустімо, що його товар не знайшов для себе покупця, отже, він не має змоги заплатити. Але прядун рахував на цю виплату; маючи на неї надію він так само зобов'язався виплатити, скажемо, ювелірові, цей знов ще комусь; ми бачимо, таким чином, що платіжна нестатечність одного потягає за собою платіжну нестатечність других і то в тим вищій мірі, чим більше розвинена система йдучих один за одним і взаємо касуючих виплат. Припустімо тепер, що не *один* продуцент, а ціла низка продуцентів, в наслідок загальної перепродукції, не в стані була би продати свої товари. Їх платіжна нестатечність потягає за собою платіжну нестатечність інших, тих, що вже продали свої товари. Платіжні документи втрачають свою вартість, всі вимагають широкого золота, загального еквівалента. Настає загальний брак грошей, *грошева криза*, котра на певній височині розвитку кредиту стає неминучим товаришем кожної промислової чи торговельної кризи. Така криза ясно показує, що за панування системи товарової продукції грошей не можуть заступити прості посвідчення на одержання товарів.

Гроші мають двояку сферу діркуляції: *внутрішній* ринок в межах даної держави і *всесвітній ринок*. Форму монети і знаку вартости гроші мають тільки в межах держави, але не в зносінах одної країни з другою. На всесвітньому ринкові вони знову вертаються до своєї початкової форми, штабки шляхотного металю, золота і срібла. На всесвітньому ринкові обидва метали досі служать за міру вартости, тоді як в сфері внутрішньої діркуляції якоїсь країни тільки *один* грошевий товар може дійсно функціонувати як міра вартости.

А проте, здається, відтоді, як Маркс написав свій „Капітал“, золото безсумнівно набирає тенденії стати одиноким грошовим товаром, також і на всесвітньому ринкові.

Головніша функція всесвітніх грошей, це—бути *засобом платіжу* для вирівнювання міжнародного білянсу—надмірів і нестач ввозу і вивозу.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Перетворення грошей в капітал.

1. Що таке капітал?

В другому розділі ми простежили розвиток товарової ціркуляції з обміну продуктів.

Зробимо тепер крок далі. За простої товарової ціркуляції власник товару продає свій товар, щоби купити инший. Але з часом з цієї форми ціркуляції товарів розвивається нова форма: *купити, щоби продати*. Формула простої товарової ціркуляції, як ми знаємо, каже: товар—гроші—товар; формула нової ціркуляційної форми каже: гроші—товар—гроші.

Порівняймо ці формули одну з одною.

Рух, товар—гроші—товар, має на меті *споживання*. Я продаю товар, котрий не є для мене споживчою вартістю, щоби мати змогу дістати инший товар, котрий має для мене споживчу вартість. Коловертень: товар—гроші—товар замкнений сам в собі. Здобути через продаж гроші перетворюються в товар, котрий споживається і випадає з ціркуляції. Гроші ж віддаються раз на завжди, в своєму бігові віддаються від свого попереднього власника. Товар, котрим кінчається коловертень, серед нормальних обставин для простої товарової ціркуляції—а тільки протаку може тут ходити мова,—що до своєї вартости є рівним тому, з котрого коловертень почався.

Інакше з коловертнем—гроші—товар—гроші. Цей не має на меті споживання; коловертень замикається не товаром, а грошми. Гроші, котрі на його початку викидаються в ціркуляцію, видано не остаточно, а лише заплачено наперед. Вони повертаються знов до свого первісного власника. Сам коловертень вже не замкнений в собі, а все повторюється, несучися далі й далі; заплачені наперед повертаються назад, щоби знову бути вкиненими в ціркуляцію і знову повернутися назад, з тим, щоби ця гра повторювалася без краю.

Але в чім рушійна сила цього руху? Основа руху коловертня товар—гроші—товар ясна; навпаки, чи не здається коловертень гроші—товар—гроші безглуздя? Як що я продаю Біблію, щоби на отримані гроші купити хліба, то на кінці коловертня бачимо *инший* товар, ніж ми бачили на його початку, хоча й вартість його така ж сама. Один втищує мій духовий голод, але дуже мало мені потрібний, коли цей голод уже заспокоєний, коли я, напр., знаю біблію на пам'ять, але не маю жадних засобів, щоби вгамувати мій тілесний голод. Але коли я куплю за 100 марок бараболі, щоби знову продати за 100 марок, то на кінці процесу я опинююсь там саме, де був на початку. Цілий процес не має а ні мети, а ні вигоди. Ця остання була

би тільки тоді, коли б грошева сума в кінці акту була б *іншою*, ніж на початку. Але грошеві суми різняться між собою тільки їх *величиною*. Отже, коловертень гроші—товар—гроші лише тоді буде мати якусь мету, коли грошева сума, котрою він кінчається, буде більшою від тої, котрою він почався. Це *збільшення* грошевої суми і є в дійсності спонукуючим мотивом коловертня. Хто купує, щоби продати, купує, щоби продати *дорожче*. Коловертень гроші—товар—гроші пробігає нормально лише тоді, коли грошева сума на кінці є *більшою*, ніж на його початку. Коловертень же товар—гроші—товар проходить, як ми знаємо, нормально лише тоді, коли вартість товару, котрим він замикається, є рівною вартості товару, котрим він починається.

Кожна купівля є продажом і навпаки. Тому здається, що коловертень гроші—товар—гроші неначе виходить на теж саме, що й коловертень товар—гроші—товар. Але ми тепер уже бачимо, що обидва ці коловертня є *сумі річі* відмінні.

Як що я, наводячи той самий приклад, купую за 100 марок бабололі, щоби її знову продати, то я роблю це з наміром продати її дорожче, може за 110 марок, то-б-то $100 + 10$ марок, отже, загалом кажучи, за суму, рівну першій, але де-що збільшену. Як що ми означимо товар буквою Т, початкову грошеву суму—Г, оту децицію—г, то зможемо скласти повну формулу в такій спосіб:

$$Г - Т - (Г + г)$$

Це г, додаткову вартість, котра з'являється на кінці процесу коловертня по-над напочатку витрачену вартість, називає Маркс *надвартістю*. Її так само не треба змішувати з *формами її виявлення*, прибутком, процентом і т. д., як вартість—з ціною. В наших викладах досі ходить тільки про *основи*, а не про *форми виявлення* економічних форм. Зазначаємо це, щоби запобігти непорозумінню.

Надвартість є основною властивістю коловертня $Г - Т - (Г + г)$. Вартість, котра перебуває в цій формі коловертня, сама набирає завдяки надвартості нового характеру, вона стає *капіталом*.

Зрозуміти капітал можна лише в *середині цього руху*. Капітал, це—вартість, що приносить надвартість. Хто забуває про цей рух і хоче представити собі капітал, як нерухому річ, той все буде насканувати на протиріччя. Звідси та плутанина, котру бачимо в поширених підручниках політичної економії, що до поняття капіталу, що до питання, які *річі* можна трактувати, як капітал. Один означає його як знаряддя праці—так дійдемо ми до капіталіста камінної доби, ба, навіть малпа, котра розбиває каменем оріхи, є також уже капіталістом; так само й ціпок волоцюги, котрим він збиває овочі з дерева, теж стає капіталом, а сам волоцюга капіталістом. Інші означають капітал, як ошаджену працю, через що зінське щеня або комаха здобуває честь фігурувати, як колеги Ротшільда, Бляйхредера та Крупа. Де-які економісти зараховують до капіталу рішучо все, що допомагає

праці та робить її більш продукційною,—державу, людські знання, людську душу.

Ясно, що такі загальні дефініції ведуть лише до загальних місць, котрі дуже цікаво прочитати в дитячих граматках, та котрі й трохи не допомагають нам пізнати форми людського громадянства, його закони та рушійні сили. Маркс вперше повигонив цілком з політичної економії загальні місця, котрі перед ним панували майже необмежно в де-яких ділянках політичної економії. Особливо це мало місце в викладах про основні властивості капіталу.

Ми бачили, що капітал є вартість, що приносить надвартість, а його загальна формула така: $G - T - (G + g)$. Уже з цього випливає, й це підтверджується фактами, що *гроші* є та форма, в котрій кожний новий капітал починає свій рух. З цієї ж таки формули видно, що цей рух капіталу з неминучістю обусловлює його перетворення з грошової форми в різнородні форми товарів, рівно як і навпаки перетворення знов з цих форм в гроші.

Ми бачимо далі з цієї формули, що не всякі гроші і не всякий товар є капіталом, що вони стають ним тільки в тому разі, коли вони роблять де-який певний рух. Але цей рух має знов таки, з свого боку, особливі історичні передумови, котрі ми ще пізнаємо. Гроші ж, котрі я витрачаю, щоби купити собі якийсь предмет споживання, приміром хліба або жупан, так само мало функціонують як капітал, як і товар, котрий я сам зробив і потім продаю.

Звичайно, засоби продукції, нагромаджена праця і т. п. становлять матерію капіталу, але тільки серед певних обставин. Абстрагуючи від цих останніх,—ми абстрагуємо від властивостей сучасного способу продукції і покриваємо його темрявою, в котрій дуже добре можна шопотітись, через що також всі вчені і невчені заступники капіталізму знати нічого не хотять а ні про марксову теорію капіталу, а ні про теорію вартости, на котрій вона ґрунтується.

2. Джерело надвартости.

Ми знаємо тепер загальну формулу капіталу: $G - T - (G + g)$. Але ми ще не знаємо, звідкіля походить g —надвартість. Данна формула неначе показує, що то акт купівлі або продажу витворює надвартість, що вона, отже, виникає з товарової ціркуляції. Такий погляд дуже поширений, але він здебільшого ґрунтується на змішуванні *товарової вартости з споживчою*. Особливо це стосується до твердження, що в обміні обидві сторони вииграють, бо кожний віддає те, що йому непотрібне і дістає те, чого йому треба. Це висловлюють так: „я віддаю річ, котра має для мене мало вартости, і дістаю за неї таку, котра має для мене більше вартости“. Таке пояснення походження надвартости можливе лише тоді, коли саме поняття вартости ще зовсім неясне. Щоби бути задоволеним таким поясненням, треба, з одного боку, забути, що обмін товарів ґрунтується саме на *нерівності їх споживчих вартостей*, але

одночасно також на *рівності їх товарових вартостей*. З другого боку, треба бути стільки ж просто сердимим як і більшість читачів вульгарних економістів, щоби безоглядно брати за ширу монету все, що б вони не оповідали, і справді вірити, що комерційні операції, прим., сучасного купця, стоять на одному шаблі з первісним обміном поміж дикунками. Але ми знаємо, що надвартість повстає не на шаблі *обміну*, лише *товарової циркуляції*, котра відбувається за посередництвом грошей і що надвартість виходить на світ божий, як *грошовий приріст*. Отже, про якийсь „прибуток“, котрий я здобуваю, дістаючи річ, що має для мене споживчу вартість, і віддаючи позбавлену такої вартості, не може бути й мови в коловертні, котрий висловлюється формулою: $G - T - (G + g)$.

Тут ми зустрічаємося з маневром вульгарної політичної економії, до котрого вона охоче звертається, коли їй ходить про те, щоби затруднити пізнання сучасних економічних відносин—а це є її головним завданням: вона прирівнює сучасні явища до явищ давно минулих часів.

Тепер ми маємо до діла не з обміном, лише з товаровою циркуляцією. Серед нормальних обставин, ця остання може так само мало, як і перший, створювати надвартість, як що рівні товарів вартості кожного разу віддаються за рівні ж товарів вартості.

Але припустімо, що закони товарової циркуляції знехтувано; хай, напр., власники товарів здобули привілей продавати свої товари з додатком 10 процентів супроти їх попередньої вартості. Кравець продає жупан вже не за 30, а за 33 марки. Але, ой леле! За барильце вина, котрий він раніше купував за 30 марок, мусить він тепер заплатити також 33 марки. Отже, він нічогоісенько не виграв.

Ми можемо зробити ще одну спробу з'ясувати утворення надвартості тим, що не всі, а тільки деякі власники товарів тямлять купувати товари низче їх вартості, а продавати вище їх вартості. Купець купує у хлібороба 40 центнерів бараболі, котрі варт 100 марок, за 90 марок, і продає їх за 110 марок кравцеві. В кінці процесу, звичайно, опиниться в руках купця більша вартість, ніж на його початку. Але загальна маса всіх вартостей, що маємо перед собою, лишається тою самою. Ми мали на початку вартість в 100 марок (у хлібороба) + 90 марок (у купця) + 110 марок (у кравця) = 300 марок; на кінці: 90 марок (у хлібороба) + 110 марок (у купця) + 100 марок (у кравця) = 300 марок.

Отже, більша вартість в руках купця вийшла не із збільшення вартості, але із зменшення вартостей в руках других. Як що я схожу назвати таку збільшену вартість надвартістю, то я з однаковим успіхом можу назвати надвартістю ту вартість, котру злодій вкрав у когось иншого просто з кишені.

А в тім, історичний початок засвоєння надвартості відбувався іменно в цей спосіб через засвоєння чужої вартості, або завдяки циркуляції товарів через *торговельний капітал*, або зовсім неприкрито,

мимо ціркуляції товарів, через *лихварський капітал*. Ці обидві форми капіталу могли існувати тільки завдяки *нехтуванню* законами ціркуляції товарів, через одверте й брутальне порушення її основного закону, котрий полягає в тому, що вартости обмінюються лише на рівні вартости. Тому капітал, поки він був тільки торговельним та лихварським капіталом, стояв *в протиріччі* до економічних організацій свого часу, а разом з тим в протиріччі до його *морального* світогляду. В старі часи рівно, як і в середні віки, торгівля, а, особливо, лихварство мали погану славу, вони однаково плямувались, як античними поганськими фільзорами, так і отцями церкви; як папами, так і реформаторами.

Як що ми схочемо встановити тип звіря, що годується молоком (Säugethier), то ми не поставимо в першу лінію птаха, що *кладе яйця*. Так само ми не сміємо, як що ми хочемо пізнати капітал, котрий визначає економічну будову сучасного громадянства, виходити з його, так мовити, допотопних форм, з лихварського і торговельного капіталу. Допіру, як утворюється инша, вища форма капіталу, витворюються також і звязуючі кільця, котрі приводять функції торговельного капіталу і капіталу, що приносе проценти, до згоди з законами пануючої тепер форми товарової продукції. Допіру від тоді ці функції перестають носити неминучий досі характер звичайного шахрайства або просто грабіжу. Торговельний та лихварський капітал можна зрозуміти допіру, після пізнання сучасної основної форми капіталу.

Після цього стане зрозумілим, чому Маркс в перших двох томах „Капіталу“ нічого не казав про торговельний капітал та про капітал, що приносе проценти, ці томи присвячено дослідям лише *основних законів* капіталу.

Отже, ми не маємо тут потреби зупинитися докладніше на обох вгорі згаданих формах капіталу. Що має бути встановлено, як висновок наших дослідів, так це той факт, що надвартість не може повставати з товарової ціркуляції. А ні купівля, а ні продаж не створюють надвартости.

Але, з другого боку, надвартість не може також повстати по-за сферою ціркуляції. Власник товару може своєю працею змінювати форму товару і надати йому, таким чином, нову вартість, котра вимірюється кількістю витраченої на нього громадсько-потрібної праці, але вартість *первісною* товару через це не збільшиться; цей останній не здобуває через це жадної надвартости. Як що ткач купує шовк вартістю в 100 марок і переробляє його в шовкову матерію, то вартість цієї матерії буде рівною вартости шовку, збільшеній на вартість, котру створила праця ткача. Вартість шовку, як такого, цією працею а ні трохи не буде збільшена.

Таким чином, ми стоїмо перед дивною загадкою: надвартість не створюється товаровою ціркуляцією; але вона не витворюється й по-за її сферою.

3. Робоча сила, як товар.

Придивімося ближче загальній формулі капіталу. Вона є — $G - T - (G + g)$. Вона складається з двох актів: $G - T$, купівля товару і $T - (G + g)$, продаж його. Згідно з законами товарової циркуляції вартість G мусить бути рівною T , але T має бути рівним $G + g$. Це можливо лише тоді, коли T само збільшується, коли є товар, котрий на протязі свого споживання витворює більшу вартість, ніж та, котру він сам має. Загадка надвартости буде розвязаною, скоро ми знайдемо товар, котрого споживча вартість має особливу властивість бути джерелом вартости, уживання котрого є сотворення вартости, так що формула $G - T(G + g)$ що до нього буде: $G - T(T + t) - (G + g)$.

Але ми знаємо, що товарова вартість створюється тільки працею. Отже, наведена вгорі формула може тільки тоді відповідати дійсности, коли *робоча сила стане товаром*.

„Під робочою силою або витратами праці“, каже Маркс, „ми розуміємо суму *фізичних і духових* здібностей, котрі існують в організмі живої людини і котрі вона приводить в рух завжди, коли вона продукує будь-яку споживчу вартість“.

Робоча сила мусить, як товар, з'явитися на ринку. Що це значить? Вгорі ми бачили, що передумовою обміну товарами є право власників товарів цілком вільно розпоряджати своїми товарами. Отже, власник робочої сил—робітник—мусить бути вільною людиною, як що його робоча сила має стати товаром. Його робоча сила мусить zostаватися товаром; тому робітник не може продавати її на завжди, а тільки на певний строк, інакше він стає рабом і обертається з власника товару в товар.

Ще одна умова мусить бути виповненою, як що робоча сила має стати товаром. Ми бачили, що споживча вартість для того, щоби стати товаром, мусить не бути для свого власника споживчою вартістю. Так само мусить і робоча сила не бути споживчою вартістю для робітника, як що вона має з'явитися на ринку, як товар. Але споживча вартість робочої сили полягає в тому, що вона виробляє інші споживчі вартости; передумовою цього є розпорядження потрібними засобами продукції. Як що робітник розпоряджає цими засобами продукції—він не продає своєї *робочої сили*, а сам робить і продає свої *продукти*. Робітник мусить бути відірваний від засобів продукції, передусім від головнішого з них—від землі, як що його робоча сила має стати товаром.

Робітник мусить бути вільним у всякому відношенні, вільним від усякої особистої залежности, а також позбавленим всіх потрібних засобів продукції: ось які попередні умови для того, щоби власник грошей мав спромогу перетворити їх в капітал. Ці попередні умови а ні не дано природою, а ні суть вони властиві всім громадським формам. Вони суть результат повільного історичного розвитку

і лише порівнюючи пізно здобувають вони таке поширення, що починають опрeдeляюче впливати на організацію громадянства. З 16 століття починається сучасна історія життя капіталу.

Ми знаємо тепер той товар, котрий створює надвартість. Як же висока його власна вартість?

Вона вимірюється, як і вартість кожного іншого товару, робочим часом, громадсько-потрібним для її утворення, отже, також і для її поновлення.

Робоча сила вимагає існування робітника. Це існування, з свого боку, вимагає для свого піддержання певну суму *засобів до життя*. Отже, робочий час, необхідний для здобуття робочої сили, є рівним робочому часу, громадсько-потрібному для того, щоби виготовити цю певну суму засобів до життя. Низка обставин визначає величину цієї суми. Чим більше витрачається робоча сила робочого, чим довше і напруженіше він робить, тим більше засобів до життя потребує він, щоби поновити витрачену силу, щоби мати спромогу працювати завтра так само, як і сьогодні.

З другого боку, потреби робочого класу в різних країнах різні, відповідно до природних та культурних особливостей кожної країни. Норвежський робітник потребує більшої суми житєвих засобів, а ніж індійський; харч, одяг, помешкання, паливо і т. п., котрих потребує перший, щоб мати змогу існувати, вимагають більше робочого часу щоби їх постачити, ніж житєві засоби індійського робітника. Далі: в якійсь країні, де робітники, прим., ходять босоніж, або нічого не читають, потреби їхні будуть менші, ніж там, де вони більш розвинені. де вони, прим., ходять взутими, або читають часописі та книжки, навіть коли не має жадних кліматичних та інших природних ріжниць. „Отже, каже Маркс, *в протилежність до інших товарів*, встановлення вартости робочої сили має в собі історичний та моральний елемент“.

Далі, як кожний знає, робітник є смертний. Але капітал хоче бути безсмертним. Для цього необхідно, щоби робочий клас був безсмертним, щоби робітники *розмножувалися*. Отже, сума житєвих засобів, потрібних для заховання робочої сили, включає в себе також і житєві засоби, потрібні для виховання дітей (в залежности від обставин і жінки).

Нарешті, треба зарахувати до продукційних коштів робочої сили також кошти, що витрачаються на освіту,—кошти, потрібні для здобуття певної спритности в де-яких галузях праці. Для більшого числа робітників ці кошти надзвичайно злиденні.

Всі ці обставини роблять те, що вартість робочої сили певного робочого класу в певній країні і в певний час є певною величиною.

Досі нам ходило не про ціну, тільки про вартість; не про прибуток, тільки про надвартість. Так само мусимо ми мати тут на оці, що нам ходить про *вартість* робочої сили, а не про *заробітню платню*. Проте, вже тут треба вказати на одну особливість, котра має місце при оплаті робочої сили. Після поглядів вульгарних економістів

капіталіст платить робітникам наперед, тому, що він платить робітникові, здебільшого, раніше, ніж він продає продукти його праці. В дійсности ж робітник дає в кредит капіталістові свою працю.

Припустімо, що я купую бараболю, щоби виготувати з неї горілку. Я плачу за бараболю допіру тоді, коли виготую з неї горілку, але раніше, ніж я її продам. Чи не було б смішно, коли б я почав запевняти, що я виплачую селянинові ціну його бараболі наперед, тому, що я плачу йому раніше, ніж я зможу продати горілку? Ні, вірніше селянин кредитує мене ціною своєї бараболі, поки я не зроблю з неї горілки. Коли я кажу, що я плачу готівкою, то я тим самим кажу, що я плачу за товар, скоро я його купую. Купці дуже дивували б з моєї економічної мудрости, коли б я почав запевняти, що той, хто платить їм за товари допіру тоді, коли вони будуть ним зужиті, не тільки платить готівкою, але й навіть платить їм *наперед*. Але вульгарні економісти все ще зважуються варнякати подібні дурниці робітникам. Як би у робітників куповався їх товар—робоча сила—за готівку, то мусів би він оплачуватися в ту хвилину, коли він переходить в посідання капіталіста, отже *на початку* кожного тижня, а не в *кінці* його. За нинішньої ж системи оплати робітники не тільки ризикують своїм зарібком, вони змушені також жити у-борг і для того спокійно терпіти всі фальсифікації та відсуття життєвих засобів дрібними крामарями. Чим довші строки виплати зарібку, тим тяжче це позначається на робітниках. Двохтижневі або місячні строки виплати заробітної платні—це найважчий тягар для найманих робітників.

Та все яка б не була система виплати зарібку робітникам, робітник і капіталіст за нормальних відносин завжди стоять один супроти одного, як два власники товарів, що взаємно обмінюють рівні вартости. Капітал посувається тепер вже не в супереч законам товарової ціркуляції, лише на основі цих законів. Робітник і капіталіст стоять один супроти одного, як власники товарів, отже як *вільні* і *рівні*, персонально не залежні один від одного, вони належать, як такі, до одного й того самого класу, вони—брати. Робітник і капіталіст обмінюють *рівні* вартости одна на одну: царство справедливости, волі, рівности і братерства—тисячолітнє царство щастя і супокою, здається, настало з запануванням системи найманої праці. Страхіття рабства і тиранії, визиску і права кулака лежать позаду нас.

Так голосно заявляють нам вчені заступники інтересів капіталу.

Відділ II.

Надвартість.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Процес продукції.

В першому відділі ми перебували, здебільшого, в сфері товарового ринку: ми бачили, як товари обмінюються, продаються і купуються; як гроші виконують найрізноманітніші функції, як з грошей стає капітал, скоро на ринку з'являється товар—робоча сила.

Капіталіст купив робочу силу і повертається з новим здобутком з *ринку*, де він йому поки що зовсім непотрібний, туди, де він може його спожити, може пустити його в оборот, до *робітні*. Підемо за ним туди. Покинемо область ціркуляції товарів і приглянемося області *продукції*. В цій сфері мають провадитися дальші наші досліді.

„Споживання робочої сили—це сама праця“. Капіталіст споживає робочу силу, котру він купив, змушуючи продавців її працювати для нього, продукувати товари.

Праця, що продукує товари, має, як ми вже бачили в першому відділі, два боки: вона є творець споживчих вартостей і вартостей товарових. Як творець споживчих вартостей, праця не є жадною особливістю, властивою лише товаровій продукції, але вона є завжди конечністю для людського роду, незалежно від тої чи иншої окремої форми громадського ладу. Праця, як така, має три моменти: 1. *доцільна і плянова діяльність людини*; 2. *об'єкт праці*; 3. *засоби праці*.

Праця, це—доцільна і плянова діяльність людини, чинний вплив на продукти природи, щоби надати їм для заспокоєння своїх потреб форму, придатну для вжитку. Елемент такої діяльності ми знаходимо вже в тваринному світі, але допіру на певному щаблі розвитку людського роду позбувається вона цілком своєї інстинктової форми і стає доцільною діяльністю. Кожна праця є не тільки працею мускулів, але також і працею мозку та нервів. Влучно Маркс каже: „опріч напруження тих органів, котрі роблять, є цілемірна воля, котра виявляється як уважність, потрібна для кожної праці, скільки б вона не тревала, і то тим більше, чим менше праця захоплює робітника своїм змістом характером і способом свого виконання, чим менше робітник зазнає насолоди від неї, як вільної гри своїх тілесних і духових сил“.

Робітник чинно впливає (*wirkt*) на певний предмет—*об'єкт праці*. Він вживає при цій діяльності допомогових засобів, річей, механічні, фізичні або хемичні властивості котрих він примушує, відповідно до своїх цілей, ділати на об'єкт своєї праці. Ці допомогові засоби є *засоби праці*. Результат обробітка об'єкту праці за допомогою засобів праці є *продукт*. Засоби праці і об'єкт праці є *засоби продукції*.

Коли столяр виготовлює стіл, то для цього він обробляє дерево. Як що об'єкт праці не дається природою, як, напр., дерево в пралісі, але потребує вже де-якої праці для свого здобуття, напр., в данному разі рубанки та перевозки дерева, то він зветься *сирил матеріалом*. Дерево в нашому прикладі *сирий матеріал*, рівно як і глей, фарба, ляк, потрібні для виготовлення стола. Дерево, це—*головний матеріал*, глей, фарба, ляк—*допомогові матеріали*, з другого боку, рубанок, пила і т. п.—*засоби праці*, а стіл—*продукт*.

„Чи є споживча вартість сирым матеріалом, засобом праці чи продуктом, залежить цілком від функції, визначеної їй в процесі праці, від місця, котра вона в ньому має, і зі зміною котрого вона міняє своє призначення“.

Наприклад, худоба може фігурувати то як *продукт* (в скотарстві), то як *засіб праці* (в запряжці), то як сирий матеріал (при годуванні на мясо).

Засоби праці мають надзвичайно велике значіння для розвитку людського роду. Характер і спосіб продукції залежить перш за все від них. Кожний же спосіб продукції обусловлює йому властиві громадські відносини з відповідними юридичними, релігійними, філософськими та етичними надбудовами.

За кожного способу продукції засоби продукції (об'єкт праці і засоби праці) і робоча сила складають неминучі елементи продукції споживчих вартостей, то-б-то *процесу праці*. Але *громадський характер* цього процесу за різних способів продукції є ріжний.

Дослідимо тепер, якого він набирає вигляду за капіталістичного способу продукції.

Для продуцента товарів продукція *споживчих вартостей* є лише засіб до мети,—до продукції *товарових вартостей*. Товар—це єдність споживчої вартости і вартости, отже, продуцент не може продукувати вартости, коли він не продукує споживчих вартостей. Товари, котрі він виробляє, мусить заспокоювати певну потребу, мусять мати для когось якусь користь, інакше він не зможе їх збути. Проте, та обставина, що його товар мусить бути споживчою вартостю, є для продуцента товарів лише неминуче лихо, але не кінцева мета його комерційної діяльності.

Тому, продукційний процес товарової продукції, це—одночасно процес продукції *споживчих вартостей* і *вартостей товарових*, він є єдністю *процесу праці* і *процесу творення вартости*.

Це має силу для товарової продукції взагалі. Але тепер ми маємо розглянути процес продукції в тій його формі, котрої він набирає

за товарової продукції особливого типу: за продукції товарів за допомогою *купованої робочої сили* з метою здобуття *надвартості*.

Якого характеру набирає тоді *процес праці*?

Перш за все зтручанням капіталіста він не міняється в суті річі.

Уявім собі, наприклад, ткача, що працює для себе. Його верстат належить йому; він сам купує пряжу; він може працювати, коли і як йому до вподоби; продукт його праці є його власність. Та ось він зубожів і мусить продати свій верстат. З чого тепер він буде жити? Йому не лишається нічого іншого, як нанятися до капіталіста і ткати для нього. Цей купує його робочу силу, купує також верстат та потрібну пряжу і садовить тепер ткача коло свого, капіталіста, верстату, щоби він переробляв куплену пряжу. Можливо верстат, що його купив капіталіст, є той самий, котрого ткач мусів позбутися через свої злидні. Та коли це і не так, то всеж ткач тче в той же спосіб, що і раніше, процес праці зовні не змінився.

Проте тут настали дві великих зміни: ткач працює більше не для себе, тільки для капіталіста; цей контролює тепер працю робітника, пильнує, щоб той не працював занадто мляво або похапцем і т. д. До того ж продукти праці робітника належать тепер не йому, а тільки капіталістові.

Ось які ближні впливи на *процес праці*, скоро капітал запановує над процесом продукції. Якої ж форми набирає тепер *процес творення вартості*?

Вирахуємо перш за все, як високо сягає вартість продукту, котрий як товар випродуковано для капіталіста купованою робочою силою за допомогою купованих засобів продукції.

Припустімо, що капіталіст купує робочу силу на один день. Хай житеві засоби, потрібні для піддержання робітника виготовлюються впродовж 6 годин громадсько-потрібного робочого часу. Хай це число такого робочого часу втілюється в 3 марках. Капіталіст купує робочу силу, відповідно до її вартости, він платить робітникові 3 марки *).

*) Ці і дальші числа взято, звичайно, цілком довільно за-для більшої наочности. Це здавалося б зрозуміло само собою; проте, де-які з числа багатьох, що писали про „Капітал“, казали, наче-б-то Маркс наводив *приклади*, подібні поданому, як *факти*. Що можуть чинити коментатори „Капіталу“, показує таке: в 57 томі „Пруського Річника“ пана Трейчке, д-р Р. Штегеман опублікував одну поверхову статтю про „основні економічні погляди Карла Маркса“. Безпосередне після того, як він висунув „принцип вартости“, як основне *домашання* Маркса, він оповідає нам (ст. 227): „Маркс *стверджує*, що людське громадянство потребує тільки щось коло шости годин щоденної праці для вироблення всім потрібних засобів існування, як що *іменно кожний*, а саме *відповідно до своїх сил*, буде працювати“. Про все це в „Капіталі“ нема й слова. Мав би пан Штегеман менше фантазії та більше уважності—він знайшов би на 209 сторінці (друге німецьке видання) „Капіталу“, що Маркс, на підставі відомостей, поданих йому одним манчестерським фабрикантом, вирахував потрібну працю, котру *дійсно* мав був виконати прядун в одній прядильні в шестидесятих роках. Він прийшов до висновку, що за десятигодинного робочого дня потрібний робочий час прядуна не виносить й *чотирьох годин*, а додатковий час, впродовж которого він продукує *надвартість* сягає щось по-над шість годин.—Пізніше ми зобачимо, що робочий час, потрібний для піддержання існування робітника, є дуже змінливавел ичина.

Припустімо, що капіталіст вважає бавовняну тканину за споживчу вартість, котра може мати більший попит і котру легше можна продати. Отже, він вирішує продукувати пряжу і купує засоби праці—щоб було простіше, припустімо, що всі вони складаються з одного веретена—та бавовни. Хай в одному фунті бавовни міститься 2 години праці, отже, коштує вона 1 марку. З одного фунту бавовни виходить один фунт пряжи. Припустімо, що після того, як вироблено 100 фунтів пряжи зужитковується одно веретено, отже після вироблення 1 фунту зужитковується $\frac{1}{100}$ веретена. В одному веретені міститься 20 годин праці = 10 марок. Впродовж одної години праці виробляється 2 фунти пряжи, отже впродовж 6 годин—12 фунтів, беручи у всіх цих випадках нормальні пересічні громадсько-потрібні умови продукції.

Яка вартість буде міститися серед таких умовин в одному фунті пряжи?

Перш за все вартість спожитих для виготовлення пряжи бавовни і веретена. Ця вартість переходить в продукти, не зменьшуючись і не збільшуючись. *Споживча вартість* бавовни і веретена стала иншою, але їх *вартість* лишилася непорушною. Це стане ясным, як що ми будемо розглядати різні процеси праці, потрібні для виготовлення остаточного продукту, як послідовні частини одного і того ж процесу праці. Припустімо, що прядун сам же і посадив хлопок і що хлопок безпосереднє після того, як його буде зібрано, піде на виготовлення пряжи; пряжа є, таким чином, продукт бавовняництва і прядіння, а її вартість вимірюється робочим часом, громадсько-потрібним для виготовлення бавовни і перероблення її в пряжу. Вартість продукту її трохи не зміниться, як що серед инших рівних умов процеси праці, потрібні для її виготовлення, будуть провадитись ріжними людьми. Отже, вартість переробленої бавовни переноситься в пряжу; те ж саме має силу і для вартости зужиткованого веретена. Допомогові матеріали ми, щоб було простіше, полишаємо на боці.

До цієї *перенесеної* вартости *прилучається* ще вартість, котру додає до бавовни праця прядуна. Впродовж одної години праці переробляється в пряжу 2 фунти бавовни—припустімо, що в 1 марпі міститься 2 години праці. Отже, одна година праці витворює вартість в $\frac{1}{2}$ марки.

Отже, вартість одного фунта пряжи є рівною вартости 1 фунту бавовни (= 1 марка) + $\frac{1}{100}$ веретена (= $\frac{1}{10}$ марки) + $\frac{1}{2}$ години праці (= $\frac{1}{4}$ марки) або, виражаючи в марках: $1 + \frac{1}{10} + \frac{1}{4} = 1$ марка 35 пфенігів.

Таким чином, впродовж 6 годин буде вироблено 6 фунтів пряжи вартостю в 16 марок 20 пфенігів. Та скільки коштувало капіталістові, щоби досягнути такого результату? Він мусів витратити 12 фунтів бавовни = 12 марок, $\frac{12}{100}$ веретена = 1 марка 20 пфенігів і одну робочу силу = 3 марки, разом 16 марок 20 пфенігів,—стільки ж, скільки вартости міститься в його пряжі.

Досі робота не дала капіталістові жадного зиску; купований товар, робоча сила, не виробила йому досі ніякої надвартости.

Та наш капіталіст не дасть себе обдурити. Він купив споживчу вартість робочої сили на *цілий* день; він купив її чесно і щиро, за її повну вартість; але за це йому належить також право використати її споживчу вартість цілком, вщерть. Йому не спадає на думку сказати робітникові: „я купив твою робочу силу за суму грошей, в котрій міститься 6 годин праці; ти робив для мене 6 годин; ми квити, ти можеш іти“. Навпаки, він скаже йому: „я купив твою робочу силу на цілий день, впродовж цілого дня вона і належить мені; отже, гайда до роботи, працюй поки зможеш, не марнуй а ні хвилики, бо цей час не твій, тільки мій“. І він змушує його працювати замість 6, скажемо, 12 годин.

Після дальших 6 годин, наприкінці робочого дня, він знов підраховує. Тепер він вже має 24 фунти пряжи вартістю в 32 марки 40 пфенігів. На видатки він числить 24 фунти бавовни = 24 марки, $\frac{24}{100}$ веретена = 2 марки 40 пфенігів і 1 робоча сила = 3 марки, разом 29 марок 40 пфенігів. Усміхаючись кладе він на бік свою рахункову книжку. Він виграв, або як він висловлюється, „заробив“ 3 марки. Він „заробив“ їх, дістав надвартість, не порушуючи законів товарового обміну. Бавовна, веретено, робоча сила, всіх їх було куплено згідно з їх вартістю. Як що він дістав надвартість, то лише тому, що він *спожив* ці куповані товари, звичайно не як *засоби насолоди*, лише як засоби продукції, і через те, що він споживчу вартість купованої ним робочої сили спожив *по-над певні межі*.

Серед системи товарової продукції продукційний процес все є *процесом творення вартости*; однаково, чи провадиться він *купованою* чи *власною* робочою силою; та тільки, як що він триває й далі певного моменту часу, процес творення вартости стає також творцем *надвартости* і, як такий, *процесом зростання вартости*. Процес продукції мусить тривати довше, а ніж доти, доки не буде відшкодовано вартість купованої робочої сили знову витвореною вартістю, скоро має бути випродуковано надвартість.

Також і селянин, що обробляє свою власну ниву, так само і ремісник, що робить на свій власний рахунок, можуть працювати по-над той час, впродовж котрого треба працювати для відшкодовання спожитих ними засобів до життя. Отже, і вони можуть виробляти надвартість, так само й їх праця може стати процесом зростання вартости. Але тільки тоді, коли процес зростання вартости відбувається за допомогою *купованої, чужої* робочої сили, він стає *процесом капіталістичної продукції*; цей останій є з самого початку, по своїй природі, з неминучістю і наміром процесом зростання вартости.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Роля капіталу в справі творення вартости.

В розділі першому I-го відділу ми познайомились з встановленим вперше Марксом розрізненням подвійного характеру праці, що виробляє товари: з одного боку, як *певної форми користної роботи, що утворює споживчі вартости*, і, з другого, як *загальнолюдської перестічної праці, що творить товарні вартости*. Відповідно до цього подвійного характеру праці є також і продукційний процес, за панування товарової продукції, роздвоєний: він—єдність *процесу праці і процесу творення вартости*, а, як процес капіталістичної продукції, — єдність *процесу праці і процесу зростання вартости*. В останньому розділі ми познайомились з обома елементами процесу праці: засобами продукції і робочою силою; але ми познайомились також і з різними ролями, котрі відіграють обидва ці елементи, як частина капіталу, в процесі зростання вартости. Ми бачили, що засоби продукції беруть уділ в творенні вартости продукту зовсім в инший спосіб, ніж робоча сила.

Ми знайшли, що вартість зужитих засобів продукції знову з'являється в вартости продукту. Перенесення цієї вартости відбувається в процесі праці через працю. Але як це можливо? Праця мусить одночасно виконувати подвійне завдання,—створити нову вартість і перенести стару. Це може бути з'ясовано лише подвійним характером праці, про що ми щойно згадували. Праця, як праця загальнолюдська, що *творить вартість*, утворює нову вартість; праця ж, як особлива форма користної роботи, що *виробляє споживчу вартість*, переносить вартість засобів продукції на продукт.

Тільки через особливу форму праці—через прядіння—може бути перенесено вартість бавовни і веретена на пряжу; навпаки, прядун може ту саму вартість, котру він витворює, як прядун, витворювати і через иншу роботу, коли, напр., він стане столяром; але тоді він вже не виробляє пряжи, отже, не переносить вартости бавовни на пряжу.

Двоїстий характер праці, як праці, що *творить вартість*, і як праці, що *переносить вартість*, стане особливо ясным, коли ми звернемо увагу на вплив, котрий має зміна видатности праці на творення вартости і на перенесення вартости. Величина вартости, котра витворюється впродовж одної робочої години, не змінюється, коли, серед инших рівних умов, видатність праці зростає або підупадає. Навпаки, кількість споживчих вартостей, випродукованих впродовж певного часу, зростає або підупадає разом з видатністю праці. Отже, в тій самій мірі зростає або зменшується здатність праці до перенесення вартости.

Припустімо, напр., що якийсь винахід збільшить удвоє видатність праці прядуна, тоді як видатність праці в бавовняництві лишиться тою ж самою. Хай в одному фунті бавовни міститься 2 робочих години, так що він коштує, додержуючись вгорі наведеного прикладу, 1 марку. Раніше впродовж одної години перероблялося в пряжу 2 фунти бавовни а тепер—4 фунти. *Таж ж сама нова вартість*—згідно з нашим прикладом 50 пфенігів,—котра раніше додавалася до 2 фунтів бавовни через роботу впродовж одної години, тепер додається до 4 фунтів. Але тепер через працю прядуна впродовж одної години *переноситься* на пряжу *подвійна вартість*: раніше 2 марки, тепер 4 марки.

Як бачимо, сила праці, котра *зберігає* або *переносить* вартість ґрунтується на іншій її властивості, ніж та її сила, котра *творює* вартість.

Тому, що ніяке продукування неможливе без засобів продукції, то кожна праця, що продукує товари, є не тільки тою, що *творює* вартості, але також і такою, що *зберігає* вартість, та й не тільки в тому розумінні, що вона переносить на продукт вартість зужиткованих засобів продукції, але також і в тому, що вона оберігає вартість останніх від підупаду. На цьому світі все йде, все минає, отже, рано чи пізно також і засоби продукції повертаються в руїну, навіть коли б їх не були скористовано. Де-які з них, як напр., різні машини псується далеко швидше тоді, коли вони не працюють ніж тоді, коли вони в роботі. Разом з споживчою вартістю засобів продукції щезає також їх товарова вартість. Як що зужиткування відбувається нормально в процесі продукції, то вартість, котру втратили засоби продукції, знову виявляється в вартості продукту. Як що засоби продукції руйнуються по-за зужиткуванням їх в продукційному процесі, то вартість їх щезає, не відновляючись ніколи. Капіталіст звичайно не звертає уваги на цей бік праці, але він дуже дається йому у тямки, коли він, хочай би в наслідок кризи, примушений припинити процес продукції. Маркс наводить приклад одної англійської бавовняної фабрики, річні страти котрої в наслідок бавовняної кризи 1862 р. виносили 120.000 марок, в тому числі 24.000 марок через зіпсуття машин.

Різні засоби продукції перебувають, проте, не в однаковому стані супроти роду і способу перенесення вартості. Одні втрачають в процесі роботи свій первісний вигляд, як напр., сирець і допомогіві матеріали. Інші ж зберігають його. Бавовна, з котрої зроблено пряжу, втрачає свій вигляд, веретено, котре пряде,—ні. Перші віддають в кожному процесі продукції *цілу свою вартість* продуктові, останні ж лише частину її. Як що машина варт 1000 марок і серед нормальних умовин зужитковується впродовж 1000 день, то кожного робочого дня вона віддає виготовленному за цей час з її допомогою продуктові вартість в одну марку.

Також і тут виступає перед нами двоїстий характер процесу продукції. Як то може машина віддавати $\frac{1}{1000}$ своєї вартости якомусь певному продуктові? Адже для виготовлення останнього не $\frac{1}{1000}$ машини, а ціла машина мусить перебувати в русі. Таке заперечення дійсно робилося. На це треба відповісти, що *ціла* машина фігурує в процесі продукції остільки, оскільки він є *процесом праці*; навпаки, оскільки він є *процесом зростання вартости*, маємо до діла лише з відповідною *частиною* машини. Як *споживча вартість*, в кожному процесі продукції фігурує *ціла* машина; як вартість—лише якась її *частина*.

Навпаки, в продукт може бути перенесено *цілу* вартість певного засобу продукції, але тільки частину його тіла. Припустімо, що для вироблення 100 фунтів пряжи треба серед нормальних умовин 115 фунтів бавовни, що кількість непридатного до вжитку по потреби виносить в данному разі 15 фунтів; таким чином, тільки 100 фунтів бавовни входять в 100 фунтів пряжи, але в вартість 100 фунтів пряжи переноситься вартість 115 фунтів бавовни.

Під час процесу праці засоби продукції переносять на продукт стільки вартости, скільки самі вони під час цього процесу втратили. Вони ніколи не можуть надати йому більше вартости, ніж вони самі мають, яка б велика не була їх споживча вартість. Отже, цілком безпідставними є спроби вульгарних економістів вивести надвартість та її перетворені форми—процент, прибуток, земельну ренту—із *споживчої вартости* засобів продукції, з їхніх „послуг“. Вартість зужиткованих в процесі продукції засобів продукції з'являється знову незмінною в вартости продукту.

Та праця не тільки зберігає вартість, вона творить також нову вартість. Аж до певного моменту праця, що створює нову вартість, лише відшкодовує вартість, витрачену капіталістом на купівлю робочої сили. Скоро праця треває далі цього моменту, вона творить додаткову, надмірну вартість, *надвартість*.

„Отже, каже Маркс, та частина капіталу, котра перетворюється в *засоби продукції*, то-б-то в сирець, допомогів матеріали та засоби праці, *не змінює величини своєї вартости* в процесі продукції. Я зчу її через це *постійною* (незмінною, сталою) *частиною капіталу* або коротше: *постійний капітал*.

„Навпаки, та частина капіталу, котра перетворилась в *робочу силу*, змінює свою вартість в продукційному процесі. Вона випродуковує свій власний еквівалент і ще дещо по-над ним—*надвартість*,—котра в свою чергу може мінятися, бути більшою або меншою. З постійної величини ця частина капіталу раз-у-раз перетворюється у змінливу (її величина міняється). Я зчу її через це *змінною частиною капіталу*, або коротше: *перемінний капітал*. Ті самі складові частини капіталу, котрі з погляду процесу праці ріжняться між собою як об'єктивні і суб'єктивні фактори, як засоби продукції і робоча сила,—

з погляду процесу зростання вартости різняться між собою, як постійний капітал і перемінний капітал“.

Звичайно, величину вартости постійного капіталу треба мати за сталу величину тільки що до процесу зростання вартости. *Процесом продукції*, в котрому вживається постійний капітал, величина його вартости не міняється, але, запевне, на неї можуть мати вплив інші фактори. Так само і відношення між постійним і перемінним капіталом може мінятися. Пізніше ми ще вернемось до цього.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Ступінь визиску робочої сили.

Візьмемо для прикладу який-небудь капітал, скажемо в 5000 марок. Розіб'ємо його на дві частини, на грошову суму, котру треба витратити для закупа засобів продукції—постійний капітал C , що, припустімо, складає 4100 марок, і на другу суму, котра служить для закупа потрібної робочої сили—перемінний капітал v , що складає хай 900 марок. Постійний капітал в свою чергу розіб'ється на дві частини: сирець та інше, вартість котрих цілком переноситься на продукт, і знаряддя та інше, котрі в кожному продукційному процесі віддають продуктові лише частину своєї вартости. В дальшому викладі ми не будемо зважати на цю різницю, тому, що це лише заплутувало би завдання, нічого не змінюючи в результатах. Отже, ми припускаємо тут за-для простоти, що вартість всієї суми витраченого капіталу переноситься цілком на продукт.

Капіталіст купує засоби продукції і робочу силу і використовує їх. На кінець процесу продукції вартість витраченого капіталу збільшується на суму надвартости m , котра виносить 900 марок. Отже тепер капіталіст має $C + v + m = 4100 + 900 + 900 = 5900$ марок. З цієї суми 4100 марок—це перенесена вартість, а $900 + 900$ марок—ново утворена вартість.

Ясно, що величина вартости постійного капіталу не має жадного впливу на величину випродукованої надвартости. Звичайно, без засобів продукції неможливо продукувати, і що довше треба продукувати, тим більше потрібно засобів продукції. Тому, продукція певної кількості надвартости вимагає уживання певної маси засобів продукції, котра залежить від технічного характеру процесу праці. Але величина вартости цієї маси не має жадного впливу на величину надвартости.

Як що я даю роботу 300 робітникам, а денна вартість робочої сили виносить 3 марки, вартість же, котру кожний з них створює впродовж одного дня—6 марок, то ці 300 робітників вироблять впродовж одного дня вартість в 1800 марок, з котрих 900 марок надвар-

тості—однаково чи матимуть зужитковані ними засоби продукції вартість в 2000 чи 4000 чи 8000 марок. *Творення вартості і зміна її величини* в процесі продукції не залежать від величини вартості витраченого постійного капіталу. Оскільки, тому, ходить про те, щоби розглянути обидва ці процеси в чистому вигляді, ми можемо цілком знехтувати постійним капіталом, прирівнявши його до нуля.

Отже, з усього витраченого капіталу беремо тут під розвагу лише його перемінну частину, v , а з вартості продукта тільки вартість, створену працею, котра є рівною вартості витраченого перемінного капіталу плюс надвартість, $v + m$. Відношення надвартості до витраченого перемінного капіталу є в данному разі $= 900 : 900 = = 100$ відсотків.

Це відносне збільшення вартості перемінного капіталу Маркс зве *нормою надвартості*. Її не можна, як це часто буває, змішувати з *нормою прибутку*. Джерелом прибутку є надвартість, але він не є надвартість.

Щоби випродувати впродовж робочого дня вартість, рівну вартості своєї робочої сили, рівну v , робітник мусить працювати певний час; раніш ми припустили—6 годин. Цей робочий час *потрібний* для піддержання існування самого робітника. Маркс зве його *потрібним робочим часом*. Ту ж частину робочого дня, впродовж котрої робітник працює по-над границі потрібного робочого часу, і створює вартість не як відшкодування своєї робочої сили, а створює надвартість для капіталіста. Маркс зве *надробочим часом*, додатковим робочим часом, а працю, котра впродовж його витрачається, *надпрацею*. Надпраця стоїть до потрібної праці в такому ж самому відношенні, як і надвартість до перемінного капіталу; отже, норму надвартості ми можемо виразити через $\frac{v}{m}$ або $\frac{\text{надпраця}}{\text{потрібна праця}}$.

Надвартість втілюється в продукті, котрий Маркс зве *надпродуктом*. Тому, її відношення до перемінного капіталу також можна представити, як відношення певної частини продукту до іншої його частини. Проте аналізуючи це відношення, де ходить не про новостворену вартість, лише про готовий *продукт*, ми вже не можемо, як попереду, знехтувати постійним капіталом, котрий складає частину вартості продукту.

Припустімо, що впродовж дванадцятигодинного робочого дня робітником продукується 20 фунтів пряжи вартістю в 30 марок. Вартість переробленої у пряжу бавовни виносить 20 марок (20 фунтів по 1 марці). Зменшення вартості веретена і т. п. через їх зужиткування 4 марки; вартість робочої сили—3 марки. Норма надвартості хай буде 100 відсотків. Таким чином маємо вартість пряжи 30 марок $= 24$ марки (c) $+ 3$ марки (v) $+ 3$ марки (m); ця вартість пряжи існує в 20 фунтах пряжи, отже постійний капітал в 16 фунтах, перемінний капітал в 2 фунтах, рівно ж і надвартість в 2 фунтах пряжи.

Ці 20 фунтів пряжи продукуються впродовж 12 годин, отже впродовж кожної години продукується $1\frac{2}{3}$ фунта пряжи. Ті 16 фунтів, в котрих втілюється вартість постійного капіталу, буде випродуковано впродовж 9 годин 36 хвилин, 2 фунти, в котрих міститься вартість перемінного капіталу—впродовж 1 години 12 хвилин, рівно як і ті два фунти, в котрих втілюється надвартість.

Як що так рахувати, виходить, начеб то надвартість витворюється впродовж не 6 годин, як ми припустили, а впродовж 1 години 12 хвилин. Саме так і рахують фабриканти, надзвичайно переконано доводячи, що їх прибуток витворюється впродовж *останньої робочої години*; так що, як би скоротити робочий час бодай лише на одну годину, ніякий прибуток став би неможливим і промисловість дійшла би до руїни. Уже в 1836 р. такий розрахунок висувався англійськими фабрикантами та їх вченими та невченими речниками під проводом Сеніора, як зброя супроти будь якого законодавчого обмеження робочого часу. Той самий аргумент було знову підогріто в Німеччині та Австрії супроти нормального робочого дня, хоча й випробування його на фактах в Англії довело цілковито його нікчемність як найрішуче. Там в різних галузях промисловости робочий день було скорочено законом—ми ще звернемося до цього питання згодом—а проте це ані промисловости не зруйнувало, а ні прибуткам панів фабрикантів не пошкодило скільки небудь помітно.

Ціла наведена аргументація ґрунтується на змішуванні споживчої вартости і вартости. *Споживча вартість* двох фунтів пряжи дійсно створюється впродовж останнього часу, але не їх *вартість*. Адже ці 2 фунти пряжи було виготовлено не в повітрі з нічого. В них міститься не тільки 1 година 12 хвилин праці прядуна, але також і вартість 2 фунтів сирової бавовни, а після нашого припущення (1 фунт бавовни = 1 марці, 1 марка = 2 робочим годинам) в 2 фунтах бавовни втілено 4 робочих години; опріч того, від веретена та ин. переходить на 2 фунти пряжи стільки вартости, скільки виробляється впродовж 48 хвилин громадсько-потрібного робочого часу. Отже, для виготовлення 2 фунтів пряжи, випродукованих впродовж 1 години 12 хвилин, потрібноється в дійсности *шість* робочих годин. Як би робітник з нашого прикладу дійсно виробляв впродовж 1 години 12 хвилин цілу надвартість, котра представляє продукт вартістю в 6 годин, то він мусів би бути в стані створити впродовж дванадцятигодинного робочого дня вартість, котра відповідає 60 годинам праці. І подібній дурниці могли повірити фабриканти!

Тому, що аргументація ця ще й досі знаходить прихильний відгук в де-яких колах, не завадить висвітлити ще одну з її сторін. Вирахуємо, як висока мала би бути норма надвартости, коли б було скорочено робочий день з 12 до 11 годин *).

*) Ми припускаємо при цьому, що скорочення робочого часу з 12 до 11 годин йде вкупі зі зменшенням видатности праці на $\frac{1}{12}$. В дійсности ж це буває зовсім

Ми мали б тепер не 24 марки постійного капіталу, а тільки 22, тому, що тепер переробляється менше ($18\frac{1}{3}$ фунтів бавовни= $18\frac{1}{3}$ маркам; зужитковання веретена та ин. тільки $3\frac{2}{3}$ марки); до цього треба додати перемінний капітал в 3 марки (ми припускаємо, що заробітна платня за 11 годин зостається тою ж самою, що й попереду за 12 годин) та надвартість в $2\frac{1}{2}$ марки. Отже, норма надвартості вносить вже не 100, а $83\frac{1}{3}$ проценти.

Ми маємо всього продукту $18\frac{1}{3}$ фунтів пряжи, вартістю в $27\frac{1}{2}$ марки. Постійний капітал втілено в $14\frac{2}{3}$ фунтах, перемінний — в 2 фунтах, надвартість—в $1\frac{2}{3}$ фунта; $14\frac{2}{3}$ фунта продукуються впродовж 8 годин 48 хвилин, 2 фунти пряжи впродовж 1 години 12 хвилин і та маса пряжи, котра несе надвартість, впродовж 1-години. Отже, через скорочення робочого часу на *одну годину*, час, витрачений на виготовлення надпродукту, що містить надвартість, зменшився не на одну годину, а тільки на 12 хвилин. Розрахунок фабрикантів ґрунтується на чудернацькому припущенні, що впродовж 11 годин виробляється продукту на $\frac{1}{12}$ менше, тоді як засобів продукції (сирця то що) зужитковується стільки ж, скільки впродовж 12 годин.

РОЗДІЛ IV.

Надвартість і прибуток.

Та ж сама ріжниця, котра існує між *вартістю і ціною*, існує також і між *надвартістю і прибутком*. Практика, продавець і покупець товарів, цікавить тільки їх ціна. Тому, його цікавлять тільки закони ціни, бо знання їх може бути йому корисно в його торговельних розрахунках і спекуляціях. Навпаки, закони вартості, котрі лежать в основі ціни, цікавлять тільки теоретика, інтереси котрого зводяться не до того, щоби по змозі дешевше купити і дорожше продати, а щоби в'яснити суспільні відносини, утворені товарою продукцією.

Подібно до цього капіталіста-практика інтересує також не надвартість, а прибуток. Він бажає дістати можливо більший прибуток, а не в'яснити відносини між капіталом і працею. Йому цілком байдуже, скільки витрачено праці для утворення цього прибутку. Адже ж цей прибуток утворено не *його* працею. Цей прибуток утворено його *ірімми*. Тому, він порівнює здобуту надвартість не з кількістю пра-

необовязково. Звичайно скорочення робочого дня йде вкупі зі збільшенням сили, спритності, напруження, пильності, тямучости, словом працездатности робітника, котра иноді може йти так далеко, що впродовж коротшого робочого часу починає продукувати більше, ніж перед тим, коли він працював довше. А в тім з цими наслідками скорочення робочого часу нам тут нема що робить і ми за-для простоти не беремо їх під розвагу.

ці, витраченою для її продукції, а з сумою грошей, виданою ним для цього. Як що рух творення надвартости висловлюється формулою $G - T = G + g$, тоді капіталіст виміряє свій прибуток відношенням g до G . Це відношення, однак, цілком відмінне від відношення V до M , перемінного капіталу до надвартости. Сума грошей, котру повинен був витратити капіталіст на продукцію, мусить бути достатньою не тільки для покриття видатків на зарібну платню, але й на фабричні будинки, машини, сирові матеріяли, допомогові річі, словом на все, що Маркс називає терміном „постійний капітал“. Уже через це, як що надвартість навіть цілком рівняється прибуткові, норма прибутку, однак, инша, а ніж норма надвартости. Коли норма надвартости висловлюється формулою $V : m$, норма прибутку—формулою $(C + v) : m$.

Зауважимо ще, що в багатьох галузях продукції, а саме в сільському господарстві, рік складає природний період продукції, після котрого знову починається нова продукція. Тому, склався звичай виходити з норми прибутку відношенням суми прибутку, здобутого впродовж *одного року*, до суми капіталу, витраченого на продукцію впродовж *того ж року*.

Згорі ясно, що норма прибутку повинна одріжнитися від норми надвартости.

В попередньому розділі ми за приклад взяли капітал в 5.000 м., з котрих 4.100 м. складали постійний капітал, 900 м. — перемінний; 900 м. — надвартість.

Норма надвартости, отже, рівнялася $900 : 900 = 100\%$. Навпаки, норма прибутку в даному випадку рівняється $5000 : 900 = 18\%$.

Але між нормою надвартости і нормою прибутку, при иншому розрахунку, виявляється ще й инша різниця, опріч цієї, чисто формальної.

Ясно, що одна і та сама норма надвартости мусить давати різні норми прибутку, як що склад капіталу ріжний, як що на одну і ту саму кількість зарібної платні припадають різні кількості постійного капіталу.

В залежності від технічних особливостей і рівня технічного розвитку, цей склад капіталу, однак, в кожній галузі продукції, з необхідности, ріжний. „Структуру капіталу по його вартости, оскільки вона визначається його технічною структурою і відбиває її, ми звемо *органічною структурою*... Тому такі капітали, котрі містять в собі відносно більше постійного капіталу, отже, менше перемінного, в порівнянні з пересічним громадським капіталом, ми звемо капіталами *вищої структури*. Навпаки, такі капітали, в котрих постійна частина складає відносно меншу величину, а перемінна частину більшу в порівнянні з пересічним громадським капіталом, ми звемо капіталами *низшої структури*. Нарешті, капіталами *пересічної структури* ми звемо такі, капітали, структура котрих та сама, що й в пересічному громадському капіталі“. (Капітал т. III стор 119—120 рос. пер.).

Погляньмо тепер, як складається норма прибутку під впливом різних форм структури капіталу. Візьмемо три підприємства з трьох різних галузів продукції. Припустім, що одна з цих галузів являється технічно відсталою, вживає супроти числа робітників мало машин, не потребує великих фабричних будинків і т. д. Це—галузь продукції з низкою органічною структурою. Друга галузь хай буде з пересічною, а третя, припустім, остільки високо розвинена, що на кожного робітника припадає велика сума вартости в машинах і будинках. Органічна структура її капіталу буде висока.

Для того, щоб зробити наш приклад можливо простішим, припустім, що по всіх трьох галузях продукції норма надвартости однакова і весь витрачений капітал впродовж одного року обертається один раз, се б то, він цілком споживається в продукції впродовж одного року і потім в кінці року продукт до центу весь продається. Все це—припущення, котрі, в дійсності, ледве чи трапляються, але котрі ми повинні прийняти, щоби не ускладняти й не затемняти нашого прикладу.

В кожному з трьох підприємств, припустім, працює по 100 робітників із щорічною платнею в 1.000 м. Хай норма надвартости по всіх трьох буде рівною 100%; сума зарібної платні, отже = 100.000 м. і кількість надвартости також 100.000 м. Але постійний капітал, припустім, в підприємстві А = 100.000 м, в підприємстві Б = 300.000 м, в підприємстві В = 500.000 м.

Таким чином ми маємо:

Підприємства.	Капітал			Надвартість	Норма надвартости, с. т., відношення надвартости до перемінного капіталу.	Норма прибутку, с. т., відношення надвартости до всього капіталу.
	Перемінний	Постійний	Весь			
	мар.	мар.	мар.	мар.	%	%
А.	100.000	100.000	200.000	100.000	100	50
Б.	100.000	300.000	400.000	100.000	100	25
В.	100.000	500.000	600.000	100.000	100	16,6
Разом.	300.000	900.000	1.200.000	300.000	100	25

Отже, як що товари продаються цілком по своїй вартости, норми прибутку різні, хоч норми надвартости однакові.

Але ця різниця норм прибутку утворює становище, котре в капіталістично розвинутому способі продукції довго існувати не може. Капіталіст продукує тільки за для прибутку, а не для того, щоби

задовольняти будь яку потребу. Що він продукує, це йому однаково, чи голки або локомотиви, чи ваксу або одеколон, вся справа в тім, щоби одержати можливо більше прибутку на свої гроші. Який же буде наслідок того, що одна частина підприємств приносить 50%, а друга тільки 17%? Капітал по змозі буде уникати останньої та з усієї сили стреміти до першої. В галузі А повстане сильна конкуренція, продукція товарів в ній хутко зросте, тим часом в галузі В продукція стане зменшуватися.

Тут ми входимо в сферу конкуренції, в сферу попита і пропозиції. Ми вже бачили, що вартість і ціна — розуміння цілком відмінні, хоч остання й визначається вартістю. З поміж причин, під впливом котрих ціни одхиляються од вартостей, стоять то вище то нижче їх, найбільш важливою є зміна в попиті покупців та в пропозиції продавців.

Попит і пропозиція, при вільній конкуренції, являються регуляторами сучасного способу продукції, котра без них зазнала би згубної анархії, бо вона не регулюється пляново, а провадиться приватними підприємствами, з котрих кожне продукує, згідно з намірами свого власника або керовника. Попит і пропозиція дбають про те, щоби існуючі робітничі сили були так поділені по різних галузях продукції, щоб взагалі кожна з їх виробляла стільки, скільки потребує суспільність за даних відносин. Певна річ, це справедливо взагалі, а не з окрема, не в кожному окремому випадкові. Навпаки, при відсутності пляновости в сучасному способі продукції, завше продукують або занадто багато, або занадто мало того або иншого товару, і тільки пізнійше, під впливом гри попиту та пропозиції, унаду або піднесення цін, продукція в залежності від суспільної потреби звужується або поширюється.

Коли якого небудь товару вироблено більше, ніж платіжездатні члени суспільности можуть або хтять купити його за певну ціну котра кінець кінцем визначається його вартістю, тоді ціна на його падає, через що поширюється коло тих членів громадянства, котрі можуть або бажають купити його. Але разом з ціною падає й прибуток; як що він падає низче од пересічного прибутку, тоді через це капітал тікає з цієї галузі продукції, її продукція зменшується і тому ціна знову підноситься, поки не дійде до тої висоти, котра відповідає пересічному прибуткові.

І навпаки. Як що ціна стоїть понад цю висоту через те, що товару виробляється мало в порівнянні з попитом на нього покупців, тоді через це підноситься і прибуток. Капітал притягується цією галузю продукції, припливає до неї, поширює продукцію, слідом за цим ціни знову понижуються до того рівня, котрий приносе пересічний прибуток. Коло цього рівня невпинно коливаються ціни, то підносячися понад ним, то спадаючи низче його, і тільки цим хвилястим коливанням встановлюється рівень, котрий завше виявляється тільки, як тенденція, стремління, а не як щось таке, що постійно існує.

Цей вплив попиту і пропозиції повинен також противділяти різниці норм прибутку, котра залежить від різниць органічної структури капіталу.

В галузі В продукція буде зменшуватися, а ціни підвищуватися, а, значить, і прибутки. В галузі А продукція буде поширюватися і ціни впадуть. І та і друга зміна буде продовжуватися доти, поки прибутки не зрівняються і не досягнуть пересічної висоти супроти всіх норм прибутку. Ми припустили, що Б представляє пересічну органічну структуру капіталу, а його норма прибутку, отже—пересічну норму прибутку. В такому разі прибуток в цих трьох підприємствах висловиться в таких цифрах:

Підприємства.	Увесь капітал.	Надвартість.	Норма надпраці.	Норма прибутку.	Прибуток.
	марки	марки	%	%	марки
А.	200.000	100.000	100	25	50.000
Б.	400.000	100.000	100	25	100.000
В.	600.000	100.000	100	25	150.000
Разом	1.200.000	300.000	100	25	300.000

Але це вирівнювання норм прибутку стало можливим дякуючи тільки тому, що ціни товарів відхилилися від вартостей товарів. Тому що, після нашого припущення, увесь витрачений капітал обертається впродовж одного року і виявляється в вартості річного продукту, маємо таке відношення між вартістю і ціною річного продукту кожного підприємства:

Підприємства.	Увесь капітал.	Надвартість.	Вартість всього продукту (видатки продукції + надвартість).	Прибуток.	Ціна продукції всього продукту (видатки продукції + прибуток).
	марки	марки	марки	марки	марки
А.	200.000	100.000	300.000	50.000	250.000
Б.	400.000	100.000	500.000	100.000	500.000
В.	600.000	100.000	700.000	150.000	750.000
Разом	1.200.000	300.000	1.500.000	300.000	1.500.000

Коли ми припустимо, що річний продукт кожного підприємства розпадається на 10.000 екземплярів товарів, тоді для кожного екземпляру матимемо:

	А.	Б.	В.
Вартість	30 мар.	50 мар.	75 мар.
Ціна продукції	25 мар.	50 мар.	70 мар.

В дійсності, однак, відбувається не так, що кожен капіталіст витягає всю надвартість, с. т., що капіталіст одної галузі дістає 50%, а другої 17%. Подібні різниці трапляються тільки на початку розвитку капіталістичного способу продукції, а в наші часи тільки в країнах і галузях продукції, котрі цей спосіб допіро почав опановувати. За розвиненої капіталістичної продукції встановлюється звичайна пересічна норма прибутку, котру капіталісти зарані кладуть в основу своїх розцінок, що, запевне, не заважає їм користуватися з усякої зручної нагоди для підвищення своїх цін, лічучи в той же час втратою для себе одержання низкої ціни, отже, й низкої норми прибутку. Ця ціна, складена з видатків продукції (витрачений, перемінний і постійний, капітал), до котрих додається ще „звичайний в країні“ прибуток, здається капіталістові „природною“. Маркс називає її *ціною продукції*. Вона складається з *ціни видатків* (сума перемінного і постійного капіталу) і *пересічного прибутку*.

Не *вартість*, а *ціна продукції* творить, за розвиненого капіталістичного способу продукції, той рівень, коло которого хвилясто коливаються риночні ціни під впливом попиту і пропозиції. Але сама ціна продукції не висить в повітрі, а має своєю основою вартість.

Противники Марксової теорії вартости охоче стверджують, що Маркс третім томом сам відкинув свою теорію вартости, розвинену ним в I томі „Капіталу“, довівши, що під впливом тенденції до вирівнювання прибутку, за розвиненої капіталістично товарової продукції, ціни більшости товарів постійно одхиляються від їх вартости, дякуючи тому, що ціни одної половини цих товарів постійно бувають остільки ж низче їх вартости, оскільки вище—ціни другої їх половини. Але Маркс тільки тоді відкинув би свою теорію вартости, коли б він довів, що ціни товарів незалежні від їх вартостей. Третій же том „Капіталу“, в супереч цьому, доводить саме, що ціни продукції, коло котрих коливаються риночні ціни, цілком підлягають законам вартости й без нього не надаються до пояснення. І самий чинник, пересічний прибуток, котрий тягне за собою відхилення цін продукції від вартостей, можна пояснити тільки законами надвартости, котрі впливають, в свою чергу, із законів вартости.

Як що ми не приймемо, що вся готова сума надвартости громадянства і вся сума прибутку з її поділом (процент, земельна рента, котрих ми тут не будемо торкатися) рівні, ми губимо тоді всяку змогу пояснити, чому, за даних відносин, пересічна норма прибутку являється визначеною величиною.

Закон товарової вартости не заперечується тим, що за розвиненої капіталістичної продукції між вартістю і ціною з'являється новий проміжний член, дякуючи пересічній нормі прибутку і залежній від нього ціні продукції. Коли на підставі цього робити висновок про

непевність цього закону, тоді доведеться визнати непевним і закон падіння, бо падіння тіла зустріває далеко більше перешкод в воді, а ніж в повітрі.

Марксову теорію ціни продукції неможливо відокремлювати від теорії вартости і надвартости. Перша не тільки не доводить другу *ad absurdum*, але, навпаки, складає її закінчення. Теорія ціни продукції дає нам ключ до вияснення цілого ряду явищ, на котрих засновані відносини серед пануючих клас; — до вияснення суперечности між капіталом (прибутком) і земельною власністю (земельною рентою), між промисловим капіталом (промисловим прибутком) і грошовим капіталом (процентом) і т. д. Але, опріч того, ця теорія дає нам ключ до зрозуміння цілого ряду теорій вартости, отже, й до їх збивання, бо цілий ряд теорій вартости власне являється тільки теоріями ціни продукції, котру вони розглядають як кінцевий чинник, що регулює риночні ціни.

Тут, ми вважаємо, буде до речі кинути погляд на теорії, котрі заперечують визначення вартости працею. З таким же правом, як і про допіро згадані, про всі ці теорії можна сказати, що вони зовсім не являються теоріями вартости, що під вартістю вони розуміють де що таке, що зовсім не є вартістю: споживчу вартість, ціну продукції, пересічну ціну.

Можуть, запевне, сказати, що кожний теоретик має право розуміти під вартістю, що йому завгодно. Ми повинні тільки дізнатися, чи вірне його пояснення того, що він розуміє під вартістю, а далі, чи буде це теорією споживчої вартости, чи ціни, а чи чого будь іншого, — це для нас цілком байдужо.

В усякій иншій науці не рахувалися би серіозно з подібним цілком ненауочним і простосердим розумінням. Візьмемо, яко приклад, атомістичну теорію. Що сказали би про представлення, згідно котрого дослідувач мав би волю розуміти під атомом все, що йому завгодно, напр., молекулу чи кліточку, і аби тільки він дав вірну теорію кліточок, цілком байдуже, чи назве він її теорією атомів, а чи ні. На це одразу одповіли би, що в питанні про атом діло не в *назві*, котру можна давати самовільно то одній, то другій *фічі*, а в цілком *певних явищах*, виясненнєм котрих повина займатися атомістична теорія, явищах, котрі, між иншим, лежать в основі творення молекули чи кліточки. Можна приймати чи одкидати атомістичну теорію, с. т., пояснити згадані явища цією або якою будь иншою теорією, але було би незвичайною помилкою називати атомом наслідок цих явищ, котрий, згідно з теорією, визначається распологою атомів. Не личить ніколи змішувати те, що лежить в основі, з тим, що впливає з нього.

В природознавстві сприводу цього не може бути ніяких сумнівів. Хоч явища, котрі досліджує політична економія, складніші, але всеж обовязкове для природознавства мусить бути обовязковим і для неї. Істнує цілий ряд зовсім певних громадських відносин і явищ, котрі доводиться пояснити законом вартости, і не слід закони інших від-

носин і явиш, котрі стоять в залежності від вартости, називати і трактовати, як закони вартости. Кожна теорія вартости намагається і повинна в'яснити процес обміну двох товарів; це громадське відношення, котре вона намагається і повинна в'яснити, являється відношенням між двома власниками товарів, котрі взаємно обмінюють свої товари. Процес товарового обміну, з котрого пізніше розвинулися продаж і купівля, являється основним процесом, котрий приводить в рух весь господарчий механізм сучасного громадянства. Всяке пояснення цього механізму повинно, отже, виходити з досліду закону, що регулює товаровий обмін, а цим законом і є закон вартости. Тому, як що під цим законом хтять розуміти в'яснення якого небудь іншого процесу, потрібно дати законові, котрий лежить в основі обміну товарів, яке небудь осібне назвисько. Але цього не робить жодна з теорій вартости. Отже, кожна з їх хоче в'яснити саме цей процес.

Але, як що мати на оці процес, котрий доводиться поясняти законом вартости, легко зрозуміти, що перш за все необхідно гостро відріжнати *споживчу вартість* від *мінової вартости* і не допускати того, щоби слівце *вартість*, котре увиходить в обидві назви, призводило до помилок, коли вважати їх рівнозначними. Де котрі теорії поясняють вартість користністю річі. Чим користніша річ, тим більша її вартість. Це вірно, як що під більшою вартістю мати на оці більшу споживчу вартість, але невірно, коли доводиться мати на увазі більшу мінову вартість.

Споживча вартість, позиточність якої будь річі, відбиває в собі відношення між окремою особою, споживачем, і певною річчю, а не громадське відношення, відношення між двома людьми, чим є мінове відношення. Але, можливо, цим хотять сказати, що рівні своєю позиточністю річі вимінюються одна на другу в рівних кількостях? Але в більшості випадків обмін чи продаж саме й полягає в тому, що продавець віддає річ, котра для нього не має жадної споживчої вартости, не має в собі жадної для нього позиточности.

Коли пекарь та його робітники неголодні, хліб, котрий вони спекли та продають, не має уже для них ніякої споживчої вартости. Як би пекарь не знайшов покупця на нього, він не знав би, що з ним робити. Навпаки, цей же самий хліб має величезну споживчу вартість для робітника, котрий проходить повз пекарню та ще нічого цього дня не їв. Мінова ж вартість хліба для обох сторін одна і та сама.

Припустім, що прохожалий повз пекарню робітник—по професії кошикарь, що розносить по хатах свої кошики для продажу. Пекареві потрібен кошик; для нього він має більшу споживчу вартість, для робітника ж — ніякої. У останнього вдома є певна кількість кошиків, котрим він не вміє ладу дати. Він охоче віддасть один кошик за певну кількість хліба. Але в якому кількостному відношенні будуть обмінені кошик і хліб, як що їх власники будуть стосуватися до їх позиточности? Ясно, що позиточности двох різних споживчих варто-

стей не можна порівнювати межі собою; з боку кількості вони не надаються до порівняння межі собою. Коли б кошикарь дістав за свій кошик 5 буханців хліба, неподобно було би стверджувати, що один кошик в 5 разів корисніший чи має в 5 разів більшу вартість (як споживча вартість), а ніж один буханець хліба. Пожиточности різних товарів—величини непомірні.

Запевне, можна встановити більший чи менший ступінь споживчої вартости різних екземплярів *одного і того ж роду товару*. Більш міцна пара чобіт має більшу споживчу вартість, ніж менш міцна, і я охоче плачу за неї більше,—як що тільки маю потрібні гроші. Пляшка Іоганісберга має більшу споживчу і мінову вартість, а ніж пляшка Шпандауера чи Грінберга. Отже, виходить, начеб то споживча вартість являється елементом товарової вартости.

Але це тільки здається; коли б більша споживча вартість творила більшу товарову вартість, виникає питання, чому кожний продуцент не виробляє тільки вищих сортів? Чому кожний швець не виготовляє тільки добірного взуття, чому кожний виноградарь не виробляє вина тільки вищої марки? Відповідь проста. Ліпша якість взуття являється або результатом ліпшого сирового матеріалу і т. д., що варто більшої праці і грошей, або результатом ліпшої праці, с. т., більшої трати праці, при пересічній спритності робітника. Ось через що саме взуття й дороге, а не тому, що воно має більшу споживчу вартість. Звичайно кажуть, що найдорожчий товар є одночасно й найдешевшим, с. т., що його споживча вартість перевищує споживчу вартість гіршого своєю якістю товару в далеко більшій мірі, а ніж його товарова вартість — товарову вартість останнього. Пара чобіт в 19 марок носить, може бути, удвоє довше, від пари в 10 м.

Але вища ціна декотрих окремих сортів вина стоїть взаємності від того, що їх можна виробляти тільки в певних місцевостях. В сьому разі закон вартости взагалі втрачує свою силу, бо тут ми маємо діло з монополією, а закон вартости припускає вільну конкуренцію.

Де якостні різниці одного і того ж роду товарів тягнуть за собою різницю в їх цінах, там ці якостні різниці завше зводяться або до різниці втраті праці, або до монопольних відносин.

В свою чергу інші теорії вартости змішують вартість з ціною. Вони поясняють вартість попитом і пропозицією. Але попит і пропозиція поясняють тільки, чому ціни певних товарів завше коливаються коло своїх вартостей, але не ціни иншого товару, чому, напр., на протязі цілих століть фунт золота був в 13 разів дорожче фунта срібла.

Як що теорія, котра поясняє вартість попитом і пропозицією, хоче в'яснити ці повсякчасні різниці в ціні різних товарів, то їй лишається тільки соромливо удатися до трудової теорії вартости. На питання, чому один товар раз у раз на стільки то дорожче другого, вона відповідає, що це стоїть в залежності від його *рідкості*.

через котру пропозиція його завше менша, а ніж пропозиція другого товару. Але ж для того, щоби винести на ринок таку ж кількість того товару, котрий рідко трапляється, як і того, котрий трапляється часто, потрібно *більше праці*. Ледве чи буде яка будь ріжниця, коли я скажу, що фунт золота в 13 разів дорожче срібла тому, що золото в 13 разів рідше трапляється, а ніж срібло, або тому, що на добування одного фунта золота витрачається в 13 разів більша кількість праці, ніж на добування одного фунта срібла. Як що тільки теоретик не стане на точці погляду простого купця, котрого на ринку цікавить виключно ціна товарів, а не спосіб їх добування, як що тільки він увійде в справу глибше і дослідить продукцію товарів, доставлюваних на ринок, він неминуче прийде до висновку, що вартість товарів визначається процесом *продукції* і твориться в *робітні*, а не на *ринку*. Буржуазним теоретикам, запевне, ринок, здебільшого, ближче робітні, а тому й трудова теорія вартости звичайно неприступна для їх зрозуміння.

На ринковій вартість перетворюється безпосереднє в гроші, в ціну, спершу в примірні гроші, прейс-куранти, а потім в дійсні, як що товар продано. В міру розвитку капіталістичного господарства збільшується кількість посередників, котрі протискаються між робітнею і ринком, між продуктом і продавцем споживачеві, а через це можуть збільшуватися відхилення дійсно вирученої ціни від теоретично визначеної вартости. Але це, одначе, не виключає того, що, насамкінець, все ж умови продукції визначають вартість товару, що ціна все ж й далі залежить від їх, хоч і як би ця залежність не була посередньою.

Капіталісти-практики сами визначають вартість товарів умовами їх продукції. Але при цьому вони, про те, розуміють не кількість громадсько-потрібного робочого часу для їх продукції, а видатки продукції (зарібна платня, трати на машини, сирівець і т. д.) з додатком пересічного прибутку.

Так само цілий ряд економістів стверджує, що вартість визначається видатками продукції.

Але те, що вірно з погляду капіталіста-практика, являється безглуздим з погляду теорії, котра має своїм завданням не вираховувати нормальну ціну, а приводити громадські явища капіталістичного за-соби продукції до їх основних елементів.

Перш за все, що таке видатки продукції? Певна сума грошей. Отже, видатки продукції припускають вже гроші. Визначення вартости продукцією означає, отже, що вартість повина бути з'ясована грішми, а не навпаки, а це значить осідлати коня задом наперед.

Видатки продукції представляють певну суму вартостей: вартости робочої сили (зарібної платні), вартости засобів продукції, вартости прибутку. Цією сумою вартостей з'ясовується вартість. Очевидно, що подібне визначення вартости обертається в колі.

Візьмім якого небудь продуцента товарів, напр., селянина-ткача, котрий, припустім, сам виробляє все: він добуває собі засоби істно-

вання, рівно як сирівець, льон, котрий прядуть його доньки, сам майструє ткацький варстат з власного дерева: купи діваються при цьому його видатки? Він не робив ніяких грошових трат, його продукт варт тільки праці і нічого більше, крім праці.

Тепер зробім дальший крок, перейдім до більш високого ступіня продукції, до ремісника-ткача; йому доводиться вже робити грошові трати, він має видатки продукції. Він мусить купити ткацький варстат, пряжу, а також і засоби існування. Такі його видатки продукції. Але чи стане він вираховувати вартість витканого ним холсту на основі цих видатків? Тоді його ремесло ледве чи було би таким вславленим золотим дном, воно не принесло би йому ніякого лишку, котрий він міг би одкласти на лихі часи. І частина його видатків продукції—його трати на засоби існування і ткацький варстат—остається незмінною, чи працює він 4 а чи 12 годин на день. Чи не буде він через це цінувати продукт 12 годин праці вище, ніж продукт 4 годин,—незалежно від витраченого сирівця? Ясно, що він повинен буде до матеріальних видатків додати свою працю, яко творця вартості.

Тільки для капіталіста справа випадає инакше. Продукт не варт йому а ні найменшої праці, а тільки грошей. Він платить грішми не тільки за засоби продукції, але також і за працю, для нього, отже, всі умови продукції зводяться до грошових трат. І ці трати представляються йому, яко творець вартості. Але він скривився би здивовано, коли хто-небудь забажав би переконати його, що вартість його продуктів є рівною сумі, витрачених на їх продукцію. Він береться до продукції не на те, щоб повернути саму тільки зроблену ним трату для дальшої продукції. Він хоче мати прибуток. Останній і являється причиною того, що він взагалі видає гроші на продукцію, замість того, щоб їх споживати. Тому, він до видатків продукції додає ще „звичайний в країні“ прибуток. Вирахована, таким чином, ціна являється мінімальною ціною, котру принаймні він повинен виручити, щоб не „працювати“, на його думку, на збиток.

Після капіталістичного розуміння, прибуток належить до видатків продукції, котрими визначається вартість продукту. Ця „вартість“ показується тут нічим иншим, як ціною продукції з теорії Маркса, котра сама може бути зрозумілою тільки за допомогою закону вартості.

Споживча вартість, риночна ціна, ціна продукції—такі ті категорії, котрі, як „вартість“, висовують нам всі теорії вартості, незгодні з трудовою теорією вартості. Це — або категорії, котрі, як, напр., теорії споживчої вартості, мають відношення до мінової вартості тільки як *передумова*, але не як *моменти*, котрі визначають її; або категорії, котрі виходять з мінової вартості, як, напр., ціна продукції або риночна ціна, котрі, отже, не вияснюють мінового відношення, а припускають його виясненність для свого власного вияснення.

Ці теорії задовольняються представленнями покупців та продавців, чи капіталістів про свої торговельні операції, лічучи ці представлення дійсними основами цих операцій. Ці теоретики думають, що вони науково з'ясували явище, коли звели до купи та виложили думки практиків сприводу цього явища. Але для цього непотрібно ніякої науки. Наука повинна викрити ті більш глибокі причини громадських явищ і відносин, котрі часто зовсім не доходять до свідомості заінтересованих осіб, доходять тільки в неясному, часто навіть у цілком перекоханому вигляді.

Близьке всього до істини та із згаданих тут теорій, котра шукає в видатках продукції основу, котра визначає вартість. Але вона терпить крах в питанні про пересічний прибуток. Жадна теорія, крім теорії трудової вартості, не може з'ясувати, чим визначається *величина* пересічного прибутку, і чому вона, при певних відношеннях, складає, наприклад, 10%, а не 100 або 1000. Решта теорій задовольняються або виправдуванням, або психологічним з'ясуванням присвоєння прибутку. Але найглибша філософія права та найтонша психологія не в стані з'ясувати, звідки виникає прибуток, як він утворюється.

Для зрозуміння громадських відносин теорія прибутку має величезне значіння. Однак, тим менше ми будемо займатися далшим дослідом, а вернемося до теорії надвартості. Теорія прибутку, це—теорія поділу здобичи, надвартості, між ріжними шарами пануючих класів. Капіталіст-промисловець або капіталіст сільський господар, хоч і примушує продукувати надвартість, але він не може затримати її цілком. Він мусить, вкладаючи свій капітал в галузь продукції з більш низькою органічною структурою капіталу, відступити частину надвартості іншим капіталістам, що вложили свої капітали в галузі продукції з більш високою органічною структурою капіталу — цього процесу вирівнювання він не помічає, а тому він йому не завдає жалю. Він мусить, крім того, — і він це добре помічає — частину свого барошу заплатити, як процент на капітал, — грошовому капіталістові, в котрого він позичив гроші; частину залишити купцеві, як торговельний прибуток; нарешті, як що він сільський господар, — або відступити, як арендатор, частину землевласникові, як поземельну ренту, або відрахувати на гасіння капіталу, котрий він мусів витратити на купівлю своєї землі.

Але хоч і які важні всі ці відношення, нас цікавить тут, перш за все, відношення між капіталістом і робітником і при тому не відношення між окремими капіталістами і окремими робітниками, а між класом капіталістів і класом робітників. Але для цього відношення теорія прибутку не має значіння; вона швидше здатна затемнити його, бо вона ставить величину прибутку в залежність від цілого ряду умов, котрі нічого спільного не мають з відношенням між капіталом і працею.

Яку б форму не приймав прибуток окремого капіталіста, насамкінець, величина його прибутку залежить від величини надвартості,

отже, від ступіня експлоатації наємних робітників. Перш за все, це відноситься до всіх капіталістів разом, бо загальна сума прибутку рівнозначна з загальною сумою надвартости.

Не з законів прибутку, а з законів надвартости навчаємося ми розуміти клясову суперечність і клясову боротьбу між капіталом і працею, а також найліпше зрозуміти особливости капіталістичного способу продукції.

Отже, в дальшому викладі ми будемо розмовляти тільки про вартість та надвартість, виходячи з припущення, що ціна є рівною вартости, а прибуток — надвартости. Тут ми повинні абстрагуватися від пересічної норми прибутку та від цін продукції так само, як при встановленні закону падіння абстрагуємося від опіру повітря.

На практиці ж з'ігноровані тут моменти, запевне, повинно брати на увагу.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ.

Робочий день.

Потрібний робочий час і надробочий час разом складають *робочий день*.

Потрібний робочий час за даних умовин—певної висоти видатности праці, потреб робітничої кляси і т. п. — становить *визначену величину*. В нашому прикладі ми прийняли цю величину рівною шости годинам. Само собою розуміється, робочий день ні за якого способу продукції не може бути коротчий від потрібного робочого часу, а за капіталістичного способу продукції він мусить бути довший від цього останнього. Чим довший надробочий час, тим більша—серед інших рівних умовин—норма надвартости. Через це змагання капіталіста простують до того, щоби яко мога більше розтягнути робочий день. Наймиліше для нього було б присилувати робітника працювати впродовж 24 годин без перерви *).

На превеликий його жаль це не може тревати довший час. Робітник знеможеться остаточно, як що йому не буде дозволено певної перерви для відпочинку, для сну, для обіду. Але капіталіст пильнує що найменше того, аби ці перерви як найбільше скоротити і впродовж всієї решти часу мати робітника до свого цілковитого розпорядження. Робочу силу не можливо відокремити від робітника і тому

*) Австрійською парламентарною анкетой про становище робітників в 1883 р. було констатовано, що в де-яких прядильнях Брюнну працюють без перерви від ранку суботи аж до ранку неділі. Цей чудесний звичай на жаль не обмежується на самому лише Брюнні та на самих лише прядильнях.

цілий час, впродовж котрого капіталістові належить споживча вартість робочої сили, належить йому також і особа робітника. Кожна хвиля, котру робітник витрачає з робочого часу для себе, здається капіталістові крадіжкою його власного капіталу *).

Але як раз через те, що робоча сила і робітник невідривно зв'язані між собою, інтереси останнього вимагають якомога більшого скорочення робочого часу. Впродовж процесу продукції він лише частиною капіталу; за капіталістичного способу продукції він допіру тоді стає людиною, коли він перестає працювати. Та поруч такого *морального* мотиву за скорочення робочого дня стоїть також і *матеріальний*. Капітал змагає до того, щоби взяти більше, ніж то йому належить після правил товарового обміну.

Коли капіталіст купує *на день* робочу силу згідно з її вартістю, то її споживча вартість належить йому тільки на один день, то-б-то він може використовувати робочу силу впродовж дня лише так довго, щоби це не пошкодило її поновленню. Як що хтось купує урожай з яблуні і, щоби мати з неї як найбільше зиску, не тільки рве яблука, але й також рубає гілля, щоби використати й саме дерево, то він порушує умову, котру він склав: у близький рік дерево вже не зможе принести стільки ж фруктів, як торік. Подібне ж буде і в тому разі, коли капіталіст силуватиме робітника працювати надмірно довго: цього можливо досягнути лише коштом працездатності робітника та його віку. Як що в наслідок надмірної праці період працездатності робітника зменшується з 40 до 20 років, то це свідчить не про що інше, як про те, що капітал впродовж *одного* дня використовував пересічно споживчу вартість *двох* робочих днів; він виплачував робітникові за його робочу силу впродовж одного дня, а брав робочу силу двох днів. Капіталіст проповідував робітникові ощадність і мудру дбайливість і в той же час змушує його марнувати те одинокє, що він має, — свою робочу силу **).

*) Англійські робітники — а також, звичайно, й інші — дуже добре вміють глузувати з тої запопадливости, з котрою капіталіст пильнує, щоби робітник нічого не відхачнув у нього з того робочого дня, що він купив. Так, вони оповідають про одного власника каміноломні, в каміноломні котрого передчасним вибухом міни було викинуто в повітря одного робітника; несподівано він впав на землю непоміченим. При виплаті зарібку підприємець вилічив йому за час, котрий він перебував в повітрі, то-б-то не працював. Щось подібного дійсно трапилося при будівлі водопроводу в Кротоні, в штаті Нью-Йорк. Треба було просверлити гору. Міни після свого вибуху заповнювали тунель шкідливими газами, котрі часто приголомшували робітників і робили їх на деякий час (кілька або кільканадцять хвилин) нездатними до праці. За цей час їм вилічували з зарібку. В цюрихському кантоні один фабрикант, що мавив про „вічно жіноче“, вилічував своїм робітницям з зарібку за весь той час, що вони перебували з ним в його кабінеті.

**) Маркс цитує одне місце з статі д-ра Річардсона в „Social Science Review“ за 1863 рік. Ось воно: „В Marylebone (одному з найбільших кварталів Лондону) ковалі помирають щороку в пропорції 31 на 1000 мешканців або на 11 більше пересічної смертності дорослих чоловіків в Англії. Робота ця — майже інстинктовна умілість людини — сама по собі нешкідлива, стає, через надмірну працю, руйнівницькою

Тут ходить про капіталіста не як про приватну особу, лише як про представника капіталістичного способу продукції, що виконує заповіді останнього,—байдуже, чи спонукує його до цього особиста ненажерливість чи конкуренція.

Ми бачимо тут протилежність між інтересами робітничої класи і класи капіталістів. Перша намагається якомога більше скоротити робочий день, друга — зробити його довшим. Результатом цього роздвоєння інтересів обох клас є боротьба, що триває ще й нині, але котра почалася вже цілі століття перед цим і набрала великого історичного значіння. В цій боротьбі працюючі пролетарі пізнали солідарність своїх інтересів; вона була головним спонукуючим мотивом до конституювання робітництва, якої класи, до розвитку робітничого руху, якої руху політичного. Найважливішим з дотепер досягнутих практичних наслідків цієї боротьби є державне регулювання довжини робочого дня—*нормальний робочий день*.

В Англії, країні-матері сучасної індустрії, умови і причини цієї боротьби розвинулися найраніше і найгостріше, через те і регулювання робочого дня почалося там найраніше. „Англійські фабричні робітники були славними бойцями не тільки англійської, але й сучасної робітничої класи взагалі, так само як їх теоретики перші кинули рукавичку, викликаючи на герць, теорії капіталу“. Також і боротьба за довжину робочого дня та її причини ніде не можна так ясно простежити, як в Англії, де преса, парламентарні дебати та слідчі комісії, рівно як і офіціальні звідомлення особливо фабричних інспекторів, подають такий багатий матеріал, якого не можна знайти в жадній іншій країні. Коли Маркс кінчав першу частину Капіталу, цей матеріал був одинокий в ті часи.

Тому Маркс докладно змалював лише боротьбу за нормальний робочий день, що відбувалася в Англії. Картина змальована ним, доповнювалась книжкою Енгельса про „Становище робітничої класи в Англії“. Ця книжка сягає лише по рік 1844, марксова лише по 1866. Проте, висновки Маркса і Енгельса що до боротьби за нормальний робочий день ще й нині мають більше, як самий лише *історичний* інтерес. Стосунки, котрі вони описують, хитрощі, витівки, викрутаси капіталу, щоби зробити якомога довшим робочий день або ілюзоричним змушене його скорочення, становище політичних партій та робітничої класи судпроти цих махінацій—все це остільки типово, що пізніший розвиток відповідних відносин на континенті показувався лише, як копія англійського. Відносини, описані Енгельсом шістьдесять,

для людини. Роблячи скількись ударів молотом що-дня, ступаючи скількись кроків, дихаючи з певною чистотою, виповнивши певну кількість роботи, коваль може прожити пересічно, скажемо, 50 років. Його ж примушують робити на скількись ударів більше, ступати значно більше кроків, дихати на протязі дня частіш і таким чином збільшити свою щоденну діяльність на одну чверть більше. Він намагається виконати це і в результаті впродовж обмеженого періоду часу він виконує на $\frac{1}{4}$ більше роботи і *вливає 37 років, замість 50*.

а Марксом сорок років перед цим, ще й досі занадто живо відчуваються серед нас. Нуждений матеріал, що було видобуто останніми роками приватними дослідками та урядовими звідомленнями про німецькі та австрійські відносини в промисловості, є ніщо інше, як промовиста ілюстрація до висновків „Капіталу“. Маркс каже в своїй передмові, що він дав „історії, змістові і наслідкам англійського фабричного законодавства таке визначне місце“ в першому томі свого твору через те, що одна нація може і повинна вчитися від другої, а також через те, що пануючим класам їх власні найближчі інтереси заповідають стреміти до знесення всіх юридичних обмежень, котрі задержують розвиток робітничої класи. Висновки Маркса не пішли на марне. Факти, котрі він подав, були остільки вражаючі і остільки безперечні, що вони не могли не справити відповідного враження не тільки на робітництво, але й також і на думаючих членів пануючих клас. Поступ в фабричному законодавстві Швейцарії, Австрії, Німеччини, ми в значній мірі завдячуємо впливові „Капіталу“.

Та число мислячих членів буржуазії, вільних від класових упереджень, як також і політичний вплив робітничої класи ще занадто незначні, і враження, котре дістаємо ми, читаючи висновки „Капіталу“ про фабричне законодавство, це — переважно не почуття задоволення з вже досягнутого, лише почуття сорому за нечуване не уцтво котре ще й нині панує серед нас що до фабричного законодавства. Тільки цим неуцтвом можна пояснити той факт, що в європейських парламентах і досі голосно висловлюються думки, котрі в Англії давно вже спростовано фактами і котрі там, в „країні манчестерства“, на котру ми так охоче по фарисейському позираємо згори, віддавна вже належать до перейдених точок погляду.

Докладне переповідання марксових викладів про робочий день тут неможливе*). Ми радимо кожному, хто має тільки змогу, самому проштудіювати ті розділи „Капіталу“, де детально змальовано становище тих галузів англійської промисловости, в котрих робочий день не обмежено законом, працю вночі, систему змін і, нарешті, боротьбу за нормальний робочий день. Нема кращої зброї для боротьби за фабричне законодавство, як *восьмий і тринадцятий* розділ „Капіталу“.

Загалом, що до державного регулювання робочого дня, в Англії можна простежити дві протилежних течії: починаючи від XIV аж до кінця XVII століття видаються закони з метою *продовження* робочого дня. З початку ж XIX ст. законодавство бере напрямок в бік його *скорочення*.

На початку розвитку капіталістичного способу продукції капітал був ще дуже слабкий, щоби за допомогою самої лише сили економічних

*) Докладніше я опрацював цю тему, присвятивши особливу увагу пізнішому розвитку, в своїй брошурі: „Der Arbeiterschutz besonders die internationale Arbeiterschutzgesetzgebung und der Aschtstundentag“. („Охорона робітництва, зокрема міжнародне робітниче законодавство та 8 годинний робочий день“). Nürnberg, 1890.

відносин видушувати з робітника значну кількість надпраці. Ще в XVIII столітті чулися скарги на те, що англійські промислові робітники працюють лише чотири дні на тиждень, через те, що вони заробляють за цей час досить, щоби мати з цього змогу жити впродовж цілого тижня. Щоби скоротити заробітну платню і продовжити робочий час, було тоді запроповано замикати волоцюг та жебраків до дому примусової праці, котрий мав стати домом страхіття. В цьому „домі страхіття“ щоденний робочий час мав виносити *дванадцять годин*.

Століття пізніше, р. 1863, в „століття гуманности“ слідча комісія констатувала, що на стеффордширських гончарнях *семилітні діти працюють день-у-день по п'ятнадцяти годин*.

Капітал вже не потребує більше примусових законів та каторжних домів, щоби присилувати робітника до надпраці; він став економічною силою, котра змусила пролетарів підлягати собі, не зважаючи на те, чи хотять вони цього, чи ні. Від останньої третини XVIII століття починається в Англії справжня гонитва за надпрацею і капіталісти наввипередки один перед одним намагаються безмірно розтягнути робочий день.

Робітництво страшенно швидко занепадало фізично і морально і помітно нікчемніло з року на рік; навіть постійне відсвіжування крові завдяки припливові сільських робітників у фабричні округи не могло спинити процесу винищування. „Бавовняна індустрія нараховує 90 років—скрикнув промовець Ферранд в англійській палаті громад—і впродовж трьох поколінь англійської раси вона пожерла дев'ять поколінь бавовняних робітників“.

Та фабрикантів це мало обходило. Не зважаючи на швидке зруйнування людського життя, а ні трохи не бракувало вільної робочої сили: з сільських округ, з Шотландії, Ірландії, Німеччини, пливли масами до англійських фабричних осередків і до Лондону кандидати на смерть, вигнанці з рідного краю, завдяки підупадові домашньої промисловости, перетворенню ріллі на пасовисько і: т. д.

Та коли навіть очевидне погіршення англійської раси не вдержувало кляси фабрикантів, як такої, від ростягання робочого дня, то воно, проте, мусіло викликати занепокоєння серед англійських державних мужів, що не належали до кляси фабрикантів, ба навіть серед більш далеких членів цієї кляси. Що мало статися з Англією, що мало статися з англійською промисловістю, коли її людність так нестримно виснажувалася капіталізмом?

Подібно до того, як по всіх капіталістичних державах з'являлася потреба якомога більше обмежити спустошення лісів капіталом, так само ставало конче потрібним обмежити грабіжницький вииск національної робочої сили. Державні мужі, котрі відчували цю потребу, підштовхувалися наперед англійським робітничим рухом, *першим сучасним рухом цього роду*.

Уже Роберт Овен на початку минулого століття висунув домагання обмеження робочого дня і справді завів у себе на фабриці ро-

бочий день в 10¹/₂ годин і то з найкращими наслідками. Робітничий рух, котрий від двадцятих років виріс майже до великанських розмірів і з 1835 р. організувався у чартистську партію, виборів у пануючих клас Англії одну уступку по другій і поставив своєю головною метою загальне виборче право та десятигодинний робочий день.

З якою упертістю та люттю провадилася боротьба, як капіталісти та юристи напружували всю свою дотепність, щоби повернути в нівець кожну здобуту уступку, з якою мужністю та енергією фабричні інспектори, навіть наперекір міністрам, виступали в оборону робітництва (серед них передусім Леонард Хорнер, пам'ять котрого повинен високо шанувати кожний робітник); як фрітрідери (прихильники вільної торгівлі) обіцяли робітникам десятигодинний робочий день, поки ці могли стати їм у пригоді і як в найцінічніший спосіб зламали свою обіцянку, скоро вони добилися знесення ввозного мита, як, нарешті, грізна поведінка робітників змусила до встановлення десятигодинного робочого дня, принаймні для певних категорій робітників,—все це докладно і жваво, з низкою доказів змальовано в „Капіталі“.

Від початку 50-х років англійський робітничий рух ступив на більш спокійний шлях. На ньому не міг не позначитись розгром робітничої класи в Парижі, рівно як і раптове подолання революції на цілому континенті. З другого боку, чартистський рух в основі все більше досягав мети і одночасно англійська промисловість досягла надзвичайного піднесення коштом промисловости інших країн, піднесення, у вир котрого було втягнуто також і англійське робітництво, так що йому почало здаватися, начеб то між інтересами англійського капіталу та англійської праці існує гармонія в протилежність до капіталу та праці чужоземних.

Не зважаючи на це, англійське фабричне законодавство і в ці спокійні часи робило постійний поступ. Законом від 27 травня 1878 р. було, нарешті, об'єднано і кодифіковано цілу законодавчу працю 1802—1874 років, що обіймала шістьдесят різних фабричних законів. Найважливіший крок наперед, зроблений цим законом, полягав в скасованні поділу на фабрики і майстерні. Цей закон по охороні праці має силу не тільки для фабрик, але також і для дрібних майстерень, ба навіть до певної міри і для домашньої промисловости. Звичайно, охорона закону сягає не на дорослих робітників—чоловіків, а тільки на дітей, підлітків та жінок. Дітей молодших 10 років зовсім усунено від промислової праці. Діти від 10 до 14 років мають працювати щоденно на половину менше, як підлітки (від 14 до 18 років) та жінки. Для останніх робочий час на протязі тижня виносить 60 годин, з винятком ткацької промисловости, де лише 56¹/₂ годин. Робота осіб, котрих охороняє закон, заборонена в неділю, а також в день різдва та в страшну п'ятницю. Окрім того, сюди ще треба додати вісім напівсвят та чотири повних свята (не в суботу) на рік, з котрих що найменше половина припадає на час від 15 березоля до 1 падолиста.

Природно, що, завдяки цьому законові, в більшості випадків там, де мужчини працюють вкупі з жінками та дітьми, робочий день мужчин також обмежується десятьма годинами. Та до якої міри потрібно поширити охорону закону також і на мужчин, показує нужденне становище англійських робітників по тих неохоронених законом галузях праці, де робітники не стали в наслідок щасливого збігу обставин упривилейованою клясою, робітничою аристократією.

Серед цих неохоронених законом, гірше удержуваних шарів робітництва з де-якого часу повстав потужний рух, котрий все більше і більше захоплює і краще удержуваних робітників і запановує цілим англійським робітничим рухом. Його найближча мета— законодавче скорочення робочого дня до *восьми годин*, до того ж охорона закону повинна уділюватися не тільки жінкам та дітям, як то було доси, але також і мужчинам.

Звичайно, проти нового руху за восьмигодинний робочий день будуть підноситися ті ж самі закиди, котрі перед тим висувалися проти руху за десятигодинний робочий день і цілковиту безпідставність котрих уже тоді було доведено. З усіх страшних пророкувань противників десятигодинного нормального робочого дня не справдилося жадне.

Навпаки, наслідки нормального робочого дня були надиво гарні. Фактично завдяки йому було врятовано англійське робітництво від занепаду і тим самим було врятованно від застою англійську промисловість. Заведення десятигодинного робочого дня не тільки не затримало розвитку промисловости, а, навпаки, ознаменувалося кольосальним, досі нечуваним, піднесенням англійської промисловости. Нормальний робочий день став в країні манчестерства одним з національних інститутів, захитувати котрий нікому більше не спадає на думку. Самі фабриканти, котрі всіма засобами боролися спочатку проти заведення, а потім і переведення в життя, нормального робочого дня, тепер гордо пишаються ним і проголошують його одною з підвалин переваги англійської промисловости над континентальною, європейською.

Зразок Англії і розвиток капіталізму з усіма його наслідками в континентальних країнах зробили також і тут необхідним регулювання робочого часу, котре, справді, в залежності від сили робітничого руху та поглядів пануючих політичних партій, то-б-то в залежності від подолання короткозорости фабрикантів, поступило більш-менш далеко наперед.

Найбільш далекойдучим з континентальних законодавств про охорону праці є, без сумніву законодавство *швейцарської республіки*. Союзний закон від 23 березня р. 1877, котрий заступив місце ріжноманітних кантональних фабричних законів—оскільки такі перед тим видавалися— встановлює одинадцятигодинний робочий день для всіх працюючих на фабриках робітників. Він іде далі, ніж англійський закон, котрий не охороняє дорослих мужчин; але він лишається позаду цього закону, оскільки він встановлює максимум робочого часу в 11-ть

годин, замість 10-ти і полишає по-за сферою своєї компетенції дрібні майстерні та домашню промисловість *). Діти до 14 років взагалі не можуть працювати на фабриці, а для підлітків від 14 до 16 років час навчання в школі разом з роботою не повинен перевищати одинадцяти годин на день.

Франція одержала свій перший фабричний закон в 1841 р. Цей закон встановлював щоденний робочий час для дітей між 8 та 12 роками у 8 годин, а для дітей між 12 та 16 роками в 12 годин. Але навіть такий нужденний закон залишився на папері; така ж доля спіткала і дванадцятигодинний нормальний робочий день *для всіх майстерень і фабрик*, що було встановлено законом під натиском революції 1849 року. Бракувало інспекторів, котрі стежили би за переведенням закону в життя. Лише законом від 19 травня 1874 р. було зроблено початок більш поважному законодавству про охорону праці. По певних галузях промисловости він забороняв роботу дітей, що мають менше, як 12 років, а цілком—тих, що мають менше, як 10 років. Робочий день дітей від 10—12 років було обмежено 6 годинами, а підлітків від 12 до 16 років—12 годинами. Для переведення цього закону в життя було заведено державних фабричних інспекторів, для допомоги котрим було утворено особливі місцеві комісії.

В *Австрії* з 11 червня 1885 р. існує *одинадцятигодинний нормальний робочий день* для фабрик, правда, з тим застереженням, що міністри торгу дозволяється для певних галузів промисловости збільшувати робочий день на одну годину **). Дітей до 12 років не дозволено було притягати до регулярної промислової праці (також і по дрібних майстернях). Максимальний робочий день для „молодих помічних робітників“ (для вчених австрійського, а також багатьох ин-

*) З огляду на konieczність поширення робітничого законодавства на домашню промисловість, наведемо тут важливіші приписи з приводу цього згаданого вгорі англійського закону 1878 р. Ось вони: „Там, де особи працюють дома, тоб то в приватному домі, в кімнаті, або місці, котре хочай і служить за помешкання, але, з огляду на роботу, відбувається в ньому що підлягає, яко фабрика або майстерня, цьому законові і в котрому для піддержання процесу продукції не вживається а ні пари, а ні води, а ні будь-якої иншої механічної сили, а працюючі в ньому особи належать виключно до членів сім'ї, що мешкають в ньому—там вищенаведені постанови закону що до роботи дітей, підлітків та жінок не мають жадної сили і замість їх повинно додержуватись слідуєчих правил“. Після цього означення домашньої промисловости йдуть такі, що стосуються до неї, приписи: час для роботи підлітків (від 14 до 18 років) має починатися не раніш, як о 6 год. ранку і кінчатися не пізніш, як о 9 год. вечора (по суботах о 4 годині після полудня). Кожний підліток має впродовж цього часу дістати спроможність відпочинку, щоби пообідати і т. и. що найменше протягом 4½ годин (по суботах—2½).

Робота для дітей (від 10 до 14 років) починається о 6 год. ранку і кінчається о 1 після полудня, або починається о 1 після полудня і кінчається о 8 вечора (по суботах о 4 після полудня). Дитина має працювати без перерви не довше, як 5 годин, а відпочинок що разу має тревати що найменше ½ години.

**) Здається, до цього часу з цілого закону це застереження найбільше переводилось в життя.

ших парламентів дитячий вік кінчається в 12 років, а тоді вже дитина стає „молодою особою“) становить 8 годин.

Значно гірше, ніж усі досі розглянуті законодавства про охорону праці, є законодавство *Німеччини*, не зважаючи на те, що воно серед них наймолодше. Новелю закону про промисловість, котра містить всі нині дійсні постанови про охорону праці, датовано травнем 1891 р. Після неї діти до 13 років не можуть працювати на фабриках, діти ж від 13 до 14 років мають працювати не більше як 6, а діти від 14 до 16 не більше як 10 годин денно. Для робітниць, що мають більше як 16 років, максимальний робочий день встановлено в 11 годин. З дорослих робітників можна, як і перед тим, лупити шкіру, скільки потрапиш.

Законодавство решти європейських держав не мають великого значіння. Вони торкаються майже самої дитячої праці.

В *Сполучених Державах* мають закони про охорону працю дітей, здебільшого, також і жінок, на фабриках штатів Мені, Нью-Гемпшир, Вермонт, Массачузетс, Род-Ісленд, Конектікут, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванія, Меріленд і Огіо. Більшість з них встановлює *десятигодинний* робочий день як максимум для осіб охоронених законом і тільки в Род-Ісленді становить він 11 годин. Працю дітей до 13 років заборонено в Пенсільванії, до 12 років в Род-Ісленді, до 10 років в Нью-Гемпширі, Вермонті, Масачузетсі та Нью-Джерсі. В інших штатах не встановлено жадних обмежень що до віку. Загалом, восьмигодинний робочий день, коли не юридично, то фактично, все більше здобуває ґрунту в Сполучених Державах. Так само і в Австралії.

Нарешті, останніми роками все більшої сили набирають змагання вивести регулювання робочого дня по-за дотеперешні державні межі і зробити його спільною міжнародною справою всіх капіталістичних держав. Спочатку в цьому напрямкові заговорили робітники Швейцарії, Франції, Німеччини, Австрії та інших країн, а згодом і правительства побачили себе змушеними звернути увагу на це питання. Швейцарська союзна рада була першим правительством, котре висловилося на користь міжнародної охорони праці. Його силкування заінтересувати цією справою інші правительства, розбилися, однак, о негативне відношення німецького імперського правительства. Нормальний робочий день був для Бісмарка якимсь огидливим страхіттям. Повалення залізного канцлера розчистило дорогу для поступу охорони праці в Німеччині і де-який час здавалось, що „новий курс“ простуватиме до рішучих соціальних реформ. Між иншим він також переняв був ідею міжнародного законодавства про охорону праці. Імператор Вільгельм II скликав був до Берліну конференцію представників європейських держав для обмірковання цієї думки. Як відомо, ця конференція на дала жадних наслідків.

Навпаки, міжнародна акція *робітництва* на користь восьмигодинного робочого дня, сакціонована парижським інтернаціональним кон-

гресом в 1889 році, набрала вже значіння всесвітньо-історичного руху. *Майове* свято, демонстрація на користь міжнародної охорони праці, стало фактично величним оглядом бойових сил, переможним святом міжнародної боротьби пролетаріату.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ.

Надвартість „дрібного майстра“ і надвартість капіталіста.

Як що вартість робочої сили і відповідно до цього потрібний для удержання робітника робочий час припускаються як данні, то, разом з нормою надвартости, означено також і *кількість* надвартости, котру постачає поодинокий робітник. Як що вартість робочої сили є рівною 3 маркам, а норма надвартости—100 процентам, то кількість надвартости, котру витворює робоча сила, є рівною 3 маркам. Як же великою є ціла кількість надвартости, котра серед означених обставин припадає на долю капіталіста? Припустімо, що він дає роботу 300 робітникам серед вгорі наведених обставин. Перемінний капітал, котрий вживається що-денно, хай складає 900 марок, норма надвартости—100 процентів. Кількість надвартости буде тоді виносити що-денно 900 марок. „Кількість випродукованої надвартости є рівною величині витраченого перемінного капіталу, помноженого на норму надвартости“.

Як що один з цих чинників зменшується, то кількість надвартости може бути задержано на попередній височині відповідним збільшенням другого. Навпаки, збільшення одного дозволяє відповідне зменшення другого, без зміни кількості надвартости. Кілька прикладів можуть це пояснити. Капіталіст, скажемо, дає роботу 300 робітникам; потрібний робочий час виносить 6 годин, вартість робочої сили—3 марки, що-денний робочий час—12 годин. Кількість що-денно випродукованої надвартости буде в такому разі рівною 900 маркам. Хай податливість робітників дозволяє капіталістові підвищити робочий час до 15 годин. Норма надвартости, серед інших однакових умовин, виноситиме тепер 150 процентів $\left\{ \frac{9 \text{ годин надпраці}}{6 \text{ годин потрібної праці}} \right\}$. Щоби продукувати ту ж саму кількість надвартости, як і перед тим (900 марок), капіталіст має тепер витратити вже не 900 марок перемінного капіталу, лише тільки 600; замість 300 робітників тепер досить 200.

Та коли робітники не подаються, як що вони, навпаки, примусили, напр., особливо щасливим страйком до зменшення робочого дня з 12 на 9 годин, то норма надвартости виноситиме тепер лише

50 процентів $\left\{ \frac{3 \text{ години надпраці}}{6 \text{ годин потрібної праці}} \right\}$. Щоби продукувати попередню кількість надвартости, мусить тепер капіталіст взяти 600 робітників і витратити 1800 марок перемінного капіталу.

Що перший випадок капіталістові миліший—аджеж не потрібуємо цього підкреслювати. Капіталіст змагає до того, щоби збільшити якомога кількість надвартости; та йому краще личить досягнути цього збільшенням норми надвартости, а ніж збільшенням перемінного капіталу, притягненням більшого числа робітників.

А втім, норма надвартости не може бути встановлена вільно; серед певних обставин вона є більш або менш певною величиною. Та коли норму надвартости дано, як певну величину, продукція певної кількості надвартости вимагає приложення певного розміру перемінного капіталу, котрий її витворює, та певного розміру постійного капіталу, котрий її в себе вбирає.

Ця обставина набрала історичного значіння.

Ще перед розвитком капіталізму вживалося вже найманих робітників, котрі продукували надвартість. А саме мало це місце в цеховому ремесві. Те число робітників, котрих тримав середньовічний ремісничий майстер, було невеликим, а відповідно до цього незначною була і кількість надвартости, котру клав собі до кишені майстер. Її звичайно не ставало, щоби забезпечити йому відповідний дохід, і він мусів ще й сам докладати рук; „дрібний“ майстер—не зарібник (не найманий робітник), але й не капіталіст: він—щось середнє між ними обома.

Щоби стати капіталістом, мусить той, що користується найманими робітниками, дати роботу стільком робітником, щоби кількість випродукованої ними надвартости забезпечила йому не тільки „відповідне становище“ утримання, але й також дозволяло постійно збільшувати своє багатство, що за капіталістичного способу продукції є для нього кінцевою потребою, як ми ще побачимо пізніше.

Не кожна сума грошей дає спроможність її посідачеві стати капіталістом. Як що власник грошей має стати промисловим капіталістом, то його грошовий запас мусить бути досить великим для того, щоби він міг закупити чималу кількість робочої сили та засобів продукції, багато більшу, ніж то треба для ремісничого господарства. Та посідач грошей, розпочинаючи продукцію, мусить також бути вільним від усяких перешкод, котрі йому боронять збільшувати число своїх робітників до потрібної міри і по-над неї. Середньовічний цеховий устрій намагався не дати перетворитися ремісникові—майстрові в капіталіста в той спосіб, що дуже обмежував число найманих робітників, котрих мав право тримати поодинокий майстер.

„Купець, а не колишній цеховий майстер, був тим, що став господарем сучасної (капіталістичної) робітні“ („Злидні філософії“ ст. 135).

Цеховий майстер присвоює надвартість, але він ще не є справжнім капіталістом.

Цеховий челядник витворює надвартість, але він ще не є цілковитим пролетарем—зарібником.

Цеховий майстер ще сам працює. Капіталіст лише порядкує і доглядає за роботою других.

Цеховий челядник ще розпоряджає засобами продукції; їх призначення—служити йому і полегчувати йому працю. Він є помічник, співробітник майстра, хоче і звичайно може сам в свій час стати майстром.

Найманий робітник капіталістичного способу продукції є, навпаки, самотній робітник в процесі продукції, джерело надвартості, а капіталіст її висмоктувачем. Засоби продукції служать тепер перш за все для того, щоби вбирати в себе робочу силу робітника: *тепер вони панують над робітником*, котрий фактично ніколи вже не може стати капіталістом. Засоби праці вже не мають призначення *полегчувати* робітникові його роботу,—вони допомагають тепер *прикувати* його до неї.

Гляньмо тепер на капіталістичну фабрику: там ми, можливо, побачимо цілі тисячі веретен, тисячі центнерів бавовни. Всіх їх куплено, щоби зростала їхня вартість, то-б-то, щоби вони вбирали в себе надвартість. Але їхня вартість зростає не сама собою, а завдяки праці і тому вони гукають на працю і ще на працю. Вже не машину для прядіння поставлено для того, щоби полегчувати робітникові його працю, а робітник поставлений для того, щоби машина могла породити нову вартість. Веретена крутяться і вимагають людської робочої сили: робітник голодний, але веретено крутиться далі, і мусить він похалцем ковтати свій обід, прислужуючи одночасно своїй пані. Сили його охляли, він хоче спати, але веретена все ще бадьоро і жваво біжать і вимагають ще праці; і позаяк веретено крутиться, не сміє спати також і робітник.

Мертве знаряддя наклало ярмо на живого робітника.

РОЗДІЛ СЕМИЙ.

Релятивна надвартість.

Коли потрібний робочий час, то-б-то частина робочого дня, впродовж котрої виробляється лише стільки вартості, скільки капіталу витрачено на купівлю товару—робочої сили, є певною величиною, то норму надвартості може бути збільшено тільки через *збільшення робочого дня*. Виносить, напр., потрібний робочий час 6 годин щоденно і є незмінним—як воно й є за даних умовин продукції—тоді може

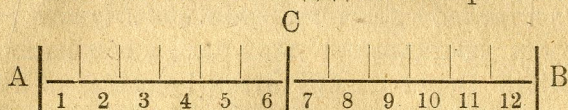
норму надвартости бути збільшено тільки через збільшення робочого дня.

Вплив цієї обставини ми розглянули в четвертому розділі.

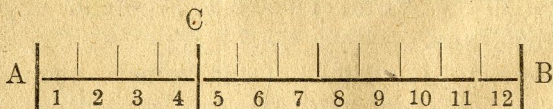
Та робочий день не можна своєвільно розтягати без краю. Змагання капіталіста зробити його довшим наводить *природні* межі у виснаженні робітника, *моральні* межі в праві останнього, яко людини, на вільну діяльність, *політичні*—у вимушених різними обставинами обмеженнях робочого дня державою.

Припустімо, що робочий день досяг такої границі, по-за котру він, за даних умовин, не може бути збільшений; хай ця границя буде дванадцять годин. Потрібний робочий час хай виносить 6 годин; отже, норма надвартости складатиме 100 процентів.

Яким же чином збільшити цю норму? Дуже просто. Як що я зменшую потрібний робочий час з 6 на 4 години, то час надпраці зростає з 6 на 8 годин; *тривалість* робочого дня залишилася попередньою, але *взаємне відношення* двох його складових частин—*потрібного* та *додаткового* робочого часу—стало иным. Разом з ним змінилася також і норма надвартости. Завдяки зменшенню потрібного робочого часу з 6 до 4 годин при дванадцятигодинному робочому дні, норма надвартости піднеслася з 100 до 200 процентів, вона *подвоїлася*. Цей процес легше буде зрозуміти, коли представити тривалість робочого дня та його частин, як лінії певної довжини. Припустімо, напр, що лінія А—В представляє дванадцятигодинний робочий день, частина її А—С потрібний, а частина С—В додатковий робочий час:

Яким чином можу я зробити частину С—В довшою на два відтинки, котрі представляють робочі години, не витягуючи А—В? Через скорочення А—С:

На першій лінії С—В має таку саму довжину, як і А—С; на другій же С—В вдвое більша, як А—С.

Отже, можна збільшити надвартість не тільки через *абсолютне збільшення робочого дня*, але й також зменшенням *потрібного робочого часу*.

Надвартість, випродуковану завдяки збільшенню робочого дня, Маркс зве *абсолютною надвартістю*; навпаки, надвартість, котра по-встає з скорочення потрібного робочого часу і відповідної зміни у відношенні величини обох складових частин робочого дня—він зве *релятивною надвартістю*.

Змагання капіталіста збільшувати надвартість в останній спосіб в неприкритій формі показується в його спробах зменшити заробіт-

ну платню. Але позаяк вартість робочої сили серед даних відносин є певною величиною, то це змагання призводить лише до зменшення *ціни* робочої сили *нижче від її вартості*. Хоч і яка важлива ця обставина на практиці, ми не можемо, проте, приглядатися тут їй близьче, бо тут ходить про *підвалини* економічного розвитку, а не про *зовнішні форми її виявлення*.

Ми мусимо тоу далівиходити з припущення, що все відбувається нормально, що ціна відповідає вартості, отже, і платня за робочу силу відповідає її вартості. Отже, тут ми ще не маємо на меті досліджувати, яким чином може бути зменшено *заробітну платню* і які наслідки потягає це за собою; але маємо дослідити, яким чином зменшується *вартість* робочої сили.

Робітник серед даних обставин має певні потреби; для удержання себе і своєї сем'ї він потребує певної кількості *споживчих вартостей*. Ці предмети споживання-товари, і вартість їх визначається робочим часом, громадсько-потрібним для їх виготовлення. Все це нам уже відомо і не потребує дальших пояснень. Як що пересічний робочий час, потрібний для виготовлення згаданих річей споживання падає, то падає також і вартість цих продуктів, а разом з тим вартість робочої сили робітника, рівно як і частина робочого дня, потрібна для відновлення цієї вартості, але без обмеження звичайних потреб робітника. Іншими словами: *як що видатність праці збільшується, то вартість робочої сили, серед певних обставин, зменшується*. Але тільки серед певних обставин, а саме лише тоді або лише остільки, оскільки піднесення видатності праці скорочує робочий час, потрібний для виготовлення засобів до життя, котрих звичайно потребує робітник. Як що робітник звик носити чоботи, замість того щоб ходити босоніж, то вартість робочої сили зменшиться, коли для виготовлення пари чобіт потрібуватиметься 6 годин замість 12. Та коли подвоїться видатність праці шліфовщика діамантів або мережувача, то це запевне полишиться зовсім без впливу на вартість робочої сили.

Піднесення ж видатності праці можливо лише через *зміну засобів продукції*, через поліпшення знаряддів і способів праці. *Отже, продукція релятивної надвартості залежить від перевороту в способах праці*.

Такі перевороти і постійне удосконалення способів продукції є природною кінечністю для капіталістичної системи продукції. Звичайно, окремий капіталіст не обов'язково свідомий того, що чим дешевше він продукує, тим нижче стає вартість робочої сили і тим вище, серед інших однакових умовин, надвартість. Проте, конкуренція примушує його заводити в продукційному процесі все нові поліпшення. Бажання обігнати своїх конкурентів спонукує його заводити способи продукції, котрі дозволяють йому впродовж коротшого часу, ніж пересічний громадсько потрібний робочий час, виробляти стільки ж товарів, як і попереду. Але таж сама конкуренція змушує і його конкурентів також заводити поліпшені способи продукції. Винятковий зиск, що

мався доти, доки новий спосіб заводилося лише по де-куди, зникає, скоро цей спосіб продукції запановує скрізь; але відповідно до нових методів в справі продукції потрібних житєвих засобів, цей винятковий зиск більш — менш зберігає своє значіння, він залишається як *треваний* наслідок більше або менше значного зменшення вартости робочої сили і відповідного піднесення релятивної надвартости.

В цьому полягає лише одна з причин того, що капіталізм раз-у-раз робить перевороти в способах продукції і, таким чином, все вище підносить релятивну надвартість.

Як що збільшується видатність праці, то збільшується також і норма релятивної надвартости, в той час як вартість випродукованих товарів відповідно зменшується. Таким чином, ми бачимо, начеб то тут розвивається якесь протирічча: капіталісти невгаваючи намагаються продуковати все дешевше і дешевше, все зменшувати вартість своїх товарів, щоби мати змогу все більше вартости класти собі до кишені. Та начеб то виринає ще одна нісенітниця: чим більша видатність праці, тим більше за панування капіталістичного способу продукції надпраця, додатковий робочий час робітника. Капіталістичний спосіб продукції простує до того, щоби збільшувати видатність праці до великанської міри, скорочувати потрібний робочий час до мінімуму, але одночасно як тільки можливо довшим робити робочий день.

Як цей спосіб продукції збільшує робочий день, ми бачили вже в п'ятому розділі. Поглянемо тепер, яким чином скорочував він потрібний робочий час.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Кооперація.

В шостому розділі цього відділу ми бачили, що не досить мати найманих робітників, щоби бути капіталістом в повному розумінні цього слова. Той, що має найманих робітників, аж тоді стає капіталістом, коли тої кількості надвартости, що вони виробляють, досить, щоби забезпечити йому „гідний його стану“ дохід та збільшити його багатство без того, щоб він сам мусів власними руками працювати.

А це вимагає одночасної праці такого числа робітників, котре далеко переважає число їх, можливе в цеховому ремесві. „Діяльність великого числа робітників в один і той самий час та в одному і тому самому місці (або, коли хочете, на одному і тому самому полі праці) за-для продукції одного і того самого сорту товару під керунком одного і того самого капіталіста, *становить історично і льогічно вихідний пункт капіталістичної продукції*“.

Отже, різниця між капіталістичним та ремісничим способом продукції є передусім лише різницею що до *ступіня*, не що до *роду*.

Поставлю я, прим., до роботи в одному і тому самому місці, в один і той самий час трьох ткачів коло трьох ткацьких варстатів, або тридцять ткачів коло тридцяти таких самих варстатів, то ріжниця, кінець кінцем, полягатиме в тому, що в останньому разі буде вироблено вдесятеро більше вартости та надвартости, ніж в першому.

Проте, праця великого числа робітників несе з собою ще інші ріжниці. Перш за все згадаймо про закон великих чисел, про ту обставину, що індивідуальні властивості виявляються тим дужче, чим менше індивідів ми беремо під розвагу, і тим більше щезають, чим більше наше спостереження стає спостереженням масовим. Як що я хочу дослідити пересічну тривалість людського життя, то я, правдоподібно, помилюся, коли буду вираховувати її, виходячи з тривалости життя 5—6 осіб. Але я можу з більшою ймовірністю припустити, що підійшов дуже близько до правди, коли я вирахую її, взявши на увагу тривалість життя якогось мільйону людей.

Так само індивідуальні відміни поодиноких робітників стануть багато більш помітними, коли я їх маю лише трьох, ніж тоді, коли я їх маю тридцять. В останньому разі більша працездатність добрих робітників і менша кепських вирівнюються, так що, кінець кінцем, матимемо *пересічну працю*. Після Бурке уже при одночасній роботі *пяти* сільських наймитів щезають всі індивідуальні відміни, так що візьміть яких хочете п'ятерох наймитів—вони звичайно зроблять стільки ж, скільки п'ять якихось інших.

Для дрібного майстра є випадковим, коли його робітники виконують громадсько-пересічну працю. Допіру для капіталіста стає можливим, щоби втягнута ним до руху праця становила *звичайно* громадсько-пересічну працю.

Одночасна робота багатьох робітників в одному місці несе з собою ще інші зручності. За будівлю помешкання, в котрому тчуть тридцять ткачів, я не буду змушений заплатити в десять разів більше, ніж за помешкання, в котрому працює лише трое. Так само магазин для 100 центнерів бавовни не коштуватиме удесятеро більше, як магазин для 10 центнерів і т. д. Отже, вартість постійного капіталу, котра знову з'являється в продукті, зменшується в порівнанні з числом працюючих робітників тим більше, чим більше робітників серед інших рівних обставин бере участь в певному процесі праці. Разом з цим зростає надвартість в порівнанні з загальною сумою витраченого капіталу, але зменшується вартість продукту, а, серед певних, зазначених в попередньому розділі обставин, зменшується також і вартість робочої сили. В цьому разі надвартість зростає також і в порівнанні з перемінним капіталом.

Одночасне користування багатьма робітниками в одному місці за-для досягнення певного результату веде до їх *плано-мірного співділання*, то-б-то, до *кооперації*. Остання творить *нову, громадську продукційну силу*, котра є більшою і іншою, ніж сума поодиноких продукційних сил, з котрих вона складається.

Ця нова сила є передусім *масова сила*; вона робить можливими де-які процеси праці, котрі не надаються до виконання з меншими силами, або котрі можна виконати лише в недосконалий спосіб. Тридцять чоловіка легко в одну мить піднесуть дерево, коло которого три чоловіка дурно мучилися б цілий день. Кооперація робить також можливим переведення таких робіт, де потрібно не масової сили, а *скупчення* робочої діяльності в як найбільших розмірах впродовж *невеликого протягу часу*; це буває, напр., під час жнив.

Також там, де непотрібно а ні великої маси сили, а ні скупчення та зосередження її в певному місці та впродовж певного часу, кооперація є корисною: *вона підносить видатність праці*. Кожний знає, яким чином, коли будують дім, передають на рештовання цеглини: робиться ланцюг з робітників, котрі кидають цеглини один другому. В наслідок такого плянового співділання цеглини проходять свою дорогу багато швидче, ніж коли б робітники по-одинці носили їх на гору, на рештовання.

Нарешті, не можна забувати й того, що людина є тварина громадська, що її психіка оживлюється в товариській роботі, що тут починає грати роль почуття гонору і бажання випередити інших. Таким чином, громадська праця йде швидче і робоча енергія дякуючи їй стає відповідно більшою, ніж то буває серед ізольованих робітників.

За капіталістичної системи наймані робітники лише тоді можуть співділати, коли їх робочу силу куплено одним і тим самим капіталістом. Чим більше має бути куплено робочої сили, тим більше треба перемінного капіталу; чим більше має бути найнято робітників, тим більше сирого матеріалу, знаряддя і т. и. їм потрібно; отже, тим більшою має бути потрібна кількість постійного капіталу. Тому переведення кооперації в певному обсязі вимагає певної величини капіталу. Капітал певної величини стає тепер *передумовою* капіталістичного способу продукції.

Кооперація властива не самому лише капіталістичному способові продукції. Ми бачили її в первісних формах уже серед індіців. Було вже показано, що плянове співділання останніх під час ловів вимагає *плянового керовництва*. Таке керовництво потрібне для всякої громадської праці, в якій би формі вона не відбувалася. За капіталістичного способу продукції таке керування продукцією з неминучістю стає функцією капіталу. Також і в цьому місці досліду показується плідність марксового розрізнення двоїстого характеру праці, що продукує товари. Як ми бачили, відповідно до цього двоїстого характеру, процес продукції за капіталістичного способу продукції є одночасно процесом праці і процесом зростання вартости. Оскільки процес продукції виявляється як *процес праці*, остільки є капіталіст *керовником* продукції, і функція, котру він виконує, здається такою, котра стає потрібною за всякого громадського процесу праці. *Капіталістичний* же спосіб продукції, яко процес зростання вартости, має в своїй основі *противенство* інтересів праці і капіталу, як це вже було показано принагідно.

в розділі про робочий день. Отже, щоби процес зростання вартости відбувався безборонно в бажаному напрямкові, потрібується *підпорядкування* робітника, *деспотичне панування* капіталіста. Але процес зростання вартости і процес праці становлять лише два різних боки одного і того самого процесу—капіталістичного процесу продукції, а через те керування продукцією та деспотичне панування капіталу над робітником показуються як щось одно, а позаяк перше є технічно потрібним, то, оповідає нам буржуазна політична економія, панування капіталу над працею також є технічною потребою, що неминуче випливає з фактичного стану річей; з усуненням панування капіталу було би також знищено саму продукцію, оскільки вона має громадську природу, словом, панування капіталу є природно-конечною передумовою цивілізації!

Навіть Робертус заявляв, що яко керовники продукції капіталісти є начеб то урядниками громадянства і, як такі, мають право діставати від нього певне утримання. Але оскільки капіталіст розпочинає продукцію споживчих вартостей через те, що инакше він не може стати посідачем вартостей, остільки також і керування продукцією є для нього тільки неминучим лихом, котрому він підлягає тільки через те, що воно нерозривно сполучено із зростанням вартости його капіталу. Він уникає цього лиха скрізь, де він може це зробити без шкоди для надвартости. Як що його підприємство досить велике, він передає своє „урядування“ наємцям, директорам та підурядникам. Часами він вживає инших заходів, щоб визволитися від керування продукцією. Так, напр., під час бавовняної кризи на початку шестидесятих років англійські бавовняні промисловці закрили свої фабрики, щоби почати біржову гру на бавовну і таким чином видобути собі „утримання“. Твердження, начеб то капіталісти за своє керування продукцією заслуговують на нагороду, нагадує нам того хлопчика, котрий побачив рясну яблуню з чудовими яблуками і до котрої він не міг инакше дістатися як через високий мур. Яблука були занадто привабливі, а тому хлопчак розпочав нелегку працю, щоби перелізти через мур, що йому й пощастило зробити після чималих зусиль. Та саме він розкошував на яблуні, як прийшов господар саду і запитав його, яке він має право рвати яблука. „Я чесно заслужив їх, відказав хлопчак, це нагорода за тяжку працю, котрої я зазнав, перелазячи мур“. Так само, як хлопець міг дістати яблука, лише перелізши через мур, так і капіталіст може звичайно здобути надвартість тільки яко керовник продукцією.

Тут варто відзначити ще один чудернацький погляд, котрий знаходимо по економічних книжках. Капіталіст, як ми досі припускали, купує кожну робочу силу після її повної вартости. Але всі ті робочі сили, котрі він купив, розвивають в своєму пляновому співділанні нову продукційну силу. Вони продукують більше, ніж коли б капіталіст примусив кожну з них працювати на нього окремо. Капіталіст не оплачує цієї нової продукційної сили. Вона не має

нічого до діла з *товаровою вартістю* робочої сили, а творить особливість її *споживчої вартості*. Ця нова сила виявляє себе допіру під час процесу праці, отже лише тоді, як товар, робоча сила, перейшов в посідання капіталіста, *після того як став капіталом*. Тому то капіталістам та їх речникам здається, начеб то піднесення видатности праці завдячує не праці, лише *капіталові*. „Позаяк громадська продукційна сила праці нічого не коштує капіталові, позаяк, з другого боку, вона не виявляється робітником перше, ніж сама його праця не починає належати капіталові, здається, неначе є вона продукційною силою, котру капітал посідає від природи“.

Кооперація, як уже було згадано, властива не самому лише капіталістичному способowi продукції. Громадська, гуртова продукція є властивою уже первісному комунізмові, котрий ми знаходимо ще на світанні людської історії. Хліборобство з самого початку було скрізь кооперативним, гуртовим. Лише пізніше почався поділ землі між поодинокими сім'ями. Приклади кооперації серед індійців та індусів ми наводили в першому відділі.

Розвиток *товарової* продукції знищив цю *первісну кооперацію*. І хочай разом з товаровою продукцією поширюється круг тих, котрі працюють один *для* одного, але праця *вкупі*, гуртом, власне кажучи, зникає, залишаючись лише в формі *примусової праці*, праці рабів, кріпаків або підданців на своїх панів.

Капітал, котрий повстає в протилежність до ізолюванности і роспорошенности сил в селянському господарстві та в ремісництві, розвиває знову кооперацію, громадську, гуртову працю. Кооперація є основна форма капіталістичного способу продукції, його особлива історична форма, серед інших, властивих товаровій продукції, форм.

Капітал намагається все більше та більше розвивати громадську продукцію, він розгортає все вищі і вищі форми кооперації: мануфактуру і велику промисловість. Метою його при цьому є збільшення надвартости. Але, мимо своєї волі, він підготовляє цим ґрунт для нової, вищої форми продукції.

Реміснича форма товарової продукції ґрунтується на *роспорошенности* і *взаємній ізолюванности* поодиноких підприємств; капіталістичне ж підприємство, навпаки, ґрунтується на *об'єднанні* різних родів праці, на громадській гуртовій продукції. Реміснича форма товарової продукції завжди припускає існування числених дрібних *самостійних* товаропродуцентів; капіталістичне ж підприємство, засноване на кооперації, встановлює безумовну владу капіталіста над поодинокими робітниками.

В першому відділі ми на двох прикладах розглянули первісну кооперацію і поділ праці; ми простежили повстання товарової продукції; тепер ми розглядаємо розвиток капіталістичного способу продукції, котрий одночасно є товаровою продукцією і продукцією кооперативною.

Як що капіталістична товарова продукція відрізняється від такої ж ремісничої концентрацією продукції (підприємств), організацією

гуртової, громадської праці, то, з другого боку, капіталістична кооперація відрізняється від первісної комуністичної безумовною владою капіталіста, котрий одночасно є і керовником продукції і власником засобів продукції і котрому також припадають продукти кооперативної праці, котрі за первісної кооперації належали самим працюючим.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Поділ праці і мануфактура.

1. Двоїсте походження мануфактури. Її елементи: деталічний робітник та його знаряддя.

В першому відділі ми за основу нашого викладу, поруч „Капіталу“, взяли ще й „Критику політичної економії“ Маркса, почасти також його „Зарібкову працю та капітал“.

Що до висновків цього та слідуючого розділів, в котрих ходить про поділ праці та мануфактуру, про машини та велику промисловість, то ми взяли під розвагу, поруч „Капіталу“, марксові ж „Злидні філософії“, а саме § 2 другого розділу, під заголовком: „Поділ праці та машини“.

В „Злидних філософії“ докладніше, ніж в „Капіталі“, обмірковано літературу про шкідливі для робітників наслідки поділу праці в капіталістичній мануфактурі. Отже, згаданий § 2 є не тільки попередником, але й доповненням обох взятих тут під розвагу розділів „Капіталу“, котрі, на нашу думку, належать до найкращого, що Маркс взагалі написав, а тим часом, на жаль, і досі більша частина тих, що читає „Капітал“, *) не присвячує їм тої уваги, на котру вони заслуговують.

Перш за все розглянемо мануфактуру, „ту індустрію, котра ще не є сучасною великою індустрією з її машинами, але котра вже не є більше а ні індустрією середньвіччя, а ні домашньою індустрією“ („Злидні філософії“). Як характеристична форма капіталістичного процесу продукції панує вона загалом майже з середини піснадцятого століття аж до кінця вісімнадцятого **).

*) П. Густав Грос є один з небагатьох, котрі зрозуміли значіння цього розділу. Порівн. Karl Marx von Dr. G. Gross.

**) Слово „мануфактура“ складено з двох латинських слів: manus (рука) і factus (зроблений, виготовлений). Одною з важливіших галузей промисловости, котрою опанувала мануфактура, була обробітка волокнин—вовни, бавовни і т. п. Тому то ще й нині часто звуть робітні ткальної промисловости—мануфактурами, хочай вони належать не до поля мануфактури, а до поля великої машинової індустрії; часом же говорять про мануфактуру просто, як про ткальну промисловість. Такий слововжиток зовсім неправильний.

Вона має двоїсте походження. З одного боку, капітал знайшов такі продукти, котрі перше, ніж бути викінченими, мусіли перебігати через руки різних ремісників. Так, коляска з рук стельмаха мандрує до рук лимаря, обивача, маляра, шкляра і т. д. На місце різнородних самостійних ремісників капіталіст поставив найманих робітників цих галузів праці, котрі роблять пляново і вкупі, в одній спільній робітні, коло виготовлення коляски

Але мануфактура розвивалася також і протилежним шляхом. Капіталіст об'єднував в одному помешканні цілу низку робітників, котрі всі виробляли однаковий продукт, напр., голкарів. Кожний з них мав виконувати одну по другій всі операції, потрібні для виготовлення продукту. Як тільки більше число робітників почало брати участь в продукції в такий спосіб, це привело природно до *поділу* різних операцій серед поодиноких робітників. Отже, мануфактура повсталала, з одного боку, через *об'єднання* різнородних самостійних ремесств, з другого ж боку, через *поділ* різних операцій одного ремесства серед різних робітників.

Проте, чи була та кожноразова операція, котра припала робітникові в мануфактурі, раніше самостійною операцією якогось особного ремесства, чи повсталала вона з розкладу операцій одного і того самого ремесства, ремесство завжди становило не тільки історичну, але й технічну підвалину мануфактури. Необхідною умовою мануфактурного виробництва залишається виконання поодиноких операцій *людською рукою*. Успіх праці в мануфактурі, так само як і в ремесстві, ґрунтується, головне, на спритности, певности і проворстві поодиноких робітників.

А втім, між мануфактурним та ремісничим робітником існує велика різниця. На місце різноманітності операцій першого стає в мануфактурі простота і одноманітність операцій, котрі виконує робітник день-у-день, рік-у-рік. Робітник більше вже не є свідомим своєї мети, самостійним продуцентом, лише тільки слухняною частиною великого робочого механізму, неначе членом цілого робочого організму.

Звичайно, дякуючи цьому умілість робітника на тому обмеженому полі, на котрому він працює, зростає надзвичайно. Він знаходить цілу низку нових способів роботи, передає їх своїм товаришам і сам вчиться від них. Зміна місця і знаряддя, котру несе з собою різноманітність роботи, спричинюється до марнування часу та робочої сили; це відпадає у деталічного мануфактурного робітника, котрий раз-у-раз робить на одному і тому самому місці, одним і тим самим знаряддям, в одному і тому самому напрямкові. З другого боку, зміна діяльності дає відпочинок і робить роботу принадною, чого бракує деталічному робітникові.

Поділ праці в мануфактурі не тільки розвиває умілість робітника, але сприяє також і удосконаленню його *знаряддя*. Знаряддя, котре має служити для різнородних операцій, не може бути цілком пристосоване до кожної з них; знаряддя ж, котре вживається виключно

в одній єдиній операції, може бути відповідно до неї пристосоване і через те стати багато більше зручним, ніж попереднє знаряддя.

Всі ці обставини сприяють значному піднесенню продукційної сили праці в мануфактурі в порівнанні з ремеслом.

2. Дві основні форми мануфактури.

Доси ми розглянули двоїсте походження мануфактури та її складові елементи—деталічного робітника та його знаряддя. Звернемося тепер до загального обличчя мануфактури.

Мануфактура має дві, річево відмінні одна від одної, основні форми, котрі впливають з природи виробу продукту. Останній або складається з низки самостійних часткових продуктів, або витворюється в наслідок низки одної з одною сполучених маніпуляцій та операцій, котрі, проте, всі мають на оці один і той самий об'єкт праці.

Кожну з обох цих основних форм мануфактури ми можемо ілюстровати знаменитими прикладами. Сер Вільям Петті робить поділ праці в мануфактурі наочним, взявши *фабрикацію годинників*, котру треба зарахувати до найпершої основної форми мануфактури. В ремісничих закладах годинник був спершу продуктом праці одного робітника, котрий виготовляв його сам від початку до кінця. Але, як тільки фабрикація годинників перейшла до капіталістичного підприємства, виготовлення кожної складової частини годинника, як і їх сполучення, було доручено особливим деталічним робітникам. Таким чином, з'явилися особливі майстри пружин, циферблатів, циліндрів, стрілок, зубчатих колішат і т. д., нарешті, майстри, котрі складають цілий годинник і дають йому правильну ходу.

Приклад другої основної форми мануфактури дав нам Адам Сміт в своєму знаменитому описові фабрикації шпильок, як вона відбувалася в його часи. „Один тягне дріт, каже він, другий випростує його, третій ріже його на шматки, четвертий робить вістре, п'ятий обточує його на другому кінці, на котрий має бути насаджено головку. Щоби зробити головку також потрібується відбутися дві—три відмінних одна від одної операції. Насадити головку на голку—це одна особлива справа; зробити голку блискучою—друга. Навіть ветромляти голки в папір і це становить окрему галузь роботи. Таким чином, виробництво шпильок поділяється на вісімнадцять відокремлених одна від одної операцій, котрі на де-яких фабриках цього роду виконуються таким же числом робочих рук“. (Багатство народів. розд. I).

Окремий дріт перебігає по черзі через руки різних деталічних робітників, але всі ці робітники працюють одночасно. В голковій мануфактурі одночасно тягнуть дріт, випростують, ріжуть, загострюють і т. д., коротко кажучи, різні операції, котрі ремісничий робітник мусів робити *одну по одній*, виконуються в мануфактурі одночасно *одна поруч другої*. Через це стає можливим впродовж одного і того самого часу постачати більше товарів. В порівнанні з ремеслом мануфактура

зискає також і на видатности праці, — зиск, котрий виникає з її кооперативного характеру. Проте, мануфактура ще не позбулася де-яких недогідностей: чи належить вона до першого типу, котрий ми ілюстрували на виробленню годинників, чи до другого, для котрого ми знайшли приклад в фабрикації шпильок, — завжди вироб, або його складові частини, має *переходити* з одних рук до других, що вимагає часу і праці. Допіру в великій індустрії ця недогідність стає подоланою.

За такого переходу виробу з одних рук до других один робітник постачає другому свій *сирий матеріал*, отже, один робітник дає роботу другому. Так, напр., робітник, котрий має насаджувати головки на голки, не зможе цього робити, коли йому не достарчать в потрібній кількості відповідно виготовлених шматків дроту. Отже, щоби ціла робота відбувалася без перерв і безупинно, мусить бути точно встановлено робочий час, потрібний для виготовлення певного продукту в кожній галузі деталічної роботи, а також число робітників, що працюють в кожній з цих галузів, — обидва (робочий час і число робітників) має бути поставлено у відповідне відношення один до одного. Як що, напр., робітник, котрий ріже дріт, може нарізати впродовж одної години пересічно 1000 голок, тоді, як робітник, котрий насаджує головки, впорається впродовж того самого часу лише з 200 голками, то для того, щоби десять насаджувачів головок могли працювати без перерв, треба щоби працювало двоє робітників, що ріжуть дріт. З другого боку, капіталіст, котрий взяв одного нарізувача дроту, мусить мати п'ятох насаджувачів головок, як що він хоче цілком, відповідно до своїх цілей, використати робочу силу першого. Коли б капіталіст схотів поширити своє підприємство, то число нових робітників, котрих він мусить взяти, також не є довільним, як що він хоче можливо більше використати їх робочу силу. Як що він, залишаючись з нашим прикладом, найме ще одного нарізувача дроту, то це лише тоді принесе йому відповідну користь, коли він візьме ще п'ятох, а не трьох чи чотирьох, робітників, що насаджують головки.

Виготовлення товару впродовж громадсько-потрібного для цього робочого часу є, як ми знаємо, вимогою товарової продукції взагалі; її приневолює до цього *конкуренція*. З розвитком же капіталістичної мануфактури виготовлення певної кількості продуктів впродовж громадсько-потрібного робочого часу стає також і *техничною* потребою. Як що ремісник працює швидче чи повільніше, ніж то є громадсько-потрібним, то це має вплив на його зарібок, але не робить для нього неможливою саму роботу. В капіталістичній же мануфактурі зупиняється цілий процес праці, скоро в якійсь галузі деталічної роботи виробництво ухилилося від норми. Проте, як ми вгорі бачили, одночасне вживання праці більшого числа робітників в одному і тому самому ділі надає їх праці вигляду пересічної праці. Цей користний бік простої кооперації стає кінцевою умовою продукції в мануфактурі.

Допіру за капіталістичного способу продукції *поодинокий* товаро-*продуцент* (капіталіст) звичайно продукує, витрачаючи громадсько-потрібну пересічну працю, і він мусить це робити. Допіру за капіталістичного способу продукції закон товарів вартості розгортається вповні.

Разом з мануфактурою починається вже також подекуди вживання *машин*; проте, під час цього періоду вони відіграють ще тільки другорядну роль. Головною машиною мануфактури лишається робітничий гурт, а колесами її механізму поодинокі деталічні робітники. За мануфактурної системи продукції робітник справді є лише частиною машини і подібно до неї повинен, як і вона, робити регулярно і безупинно. Так само як машина має більш і менш складні частини, так різні деталічні роботи вимагають також більше або менше вивчених робітників, робоча сила котрих має через те також більшу або меншу вартість. Коли вироб голок відбувався ще ремісничим способом, вивчення для кожного голкаря було однаковим і відповідно до цього вартість робочої сили кожного з них була загалом однаковою і, порівнюючи, високою. Коли ж виробом голок опанувала мануфактурна система, він розпався на низку деталічних робіт, котрі вимагали великої вправи, та низку інших, котрих можна було вивчитися зовсім легко. Робоча сила тих робітників, котрі витратили багато часу, щоби досягнути потрібну велику вправність, мала, природно, багато вищу вартість, ніж робоча сила тих, котрі звернулися до більш легких способів праці. Так повсталася „ієрархія робочих сил, котрій відповідає скаля заробітної платні“ *).

*) Слідуюча таблиця, котру ми взяли у Баббеджа (On the Economy of Machinery and Manufacture, London, 1835, XXIV, ст. 408) дуже добре наочно показує ієрархічне членування поодиноких шаблів заробітної платні і технічну потребу відповідно припасовувати число робітників, що виконують кожну поодинокую операцію, та пильно додержуватись пересічно потрібного робочого часу. Таблиця показує відносини в одній невеликій англійській шпильковій мануфактурі на початку XIX століття

Назва операції.	Робітники.	Поденна платня.
Витягування дроту	1 чоловік	3 шілінга 3 пенси
Випростування дроту	{ одна жінка одна дівчина	1 шілінг—пенсів — „ 6 „
Загострювання	1 чоловік	5 шілінгів 3 пенси
Виготовлення головок	1 чоловік 1 хлопець	5 шілінгів 4½ пенси — „ 4¼ „
Насаджування головок	одна жінка	1 шілінг 3 пенса
Поліровка	{ один чоловік одна жінка	6 шілінгів—пенси 3 „ — „
Настромляння на папір	одна жінка	1 шілінг 6 пенс в

Отже заробіток виносив від 4½ пенсів (36 шагів) до 6 шілінгів (6 гривнів).

На низчому щабелі цієї скалі стоять ті робітники, котрі виконують такі операції, що їх годен виконувати кожний без особливих вправ і підготовки. Такі прості операції зустрічаються в кожному процесі продукції; в ремесві чергуються вони з більш складними роботами; в мануфактурі ж стають вони постійною і сталою роботою особливої кляси людей, котрі тепер, як робітники ненавчені, відрізняються від робітників навчених.

Майже кожний з мануфактурних робітників витрачає на науку менше часу, ніж ремісник відповідної галузі промисловости. Останній має вивчити всі операції, що потрібні для остаточного виготовлення продукту його промислу, з перших же—кожний тільки одну або де-кілька з тих операцій. Для ненавчених же робітників зовсім не потрібно витрачати кошти на науку.

Таким чином, в мануфактурі вартість робочої сили зменшується, а разом з тим зменшується і потрібний для утримання робітника робочий час, а при незмінному робочому дні робиться довшою тривалість надпраці, зростає релятивна надвартість.

Робітник же стає тілесно і духово знівеченим, робота тратить для нього всякий зміст, всякий інтерес; він сам стає додатком до капіталу.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ.

Машини і велика промисловість.

1. Розвиток машини.

Хочай поділ праці в мануфактурі привів до модифікації ремісничної праці, але він не усунув її остаточно. Спритність ремісника залишається загалом основою мануфактури і робить можливою для деталічного робітника, хочай би вправленого і однобічно, ще певну незалежність супроти капіталіста. Його не можна увільнити в першуліпшу хвилю, позаяк його робота є конче потрібною для дальшого поступу цілого підприємства, як то ми бачили на прикладі фабрикації голок. І робітники так добре свідомі цієї вигоди, що вони все ладні зробити, аби зберегти за мануфактурою цей ремісничий характер через можливе заховання ремісничих звичаїв, напр., в справі учеництва і т. п.

Таке змагання можна ще й нині побачити в цілій низці промислів, котрі досі провадяться як мануфактури. Тут заховано також таємницю багатьох успіхів професійного руху.

Радість для одного є горе для другого. „Впродовж цілого мануфактурного періоду, пише Маркс, чути скарги на брак дисципліни у робітників. І як би ми навіть не мали посвідчень тогочасних письменників, то самі прості факти, що від XVI століття аж до епохи великої індустрії *капіталові не пощастило заволодіти цілими робочими часом*

мануфактурних робітників, що мануфактури не довговічні і разом з *еміграцією та імміграцією робітників* покидають свій осідок в одній країні і отаборюються в другій, — самі ці факти можуть промовляти не менше, як бібліотеки“. Можна зрозуміти тому той болісний скрик, що вирвався у анонімного автора памфлету, котрий з'явився в р. 1770: „Робітники ніколи не повинні вважати себе незалежними від своїх начальників... порядок в той чи инший спосіб мусить бути встановлено“.

І порядок було встановлено. Мануфактура сама витворює потребу для цього передумову. Вона покликала до життя гієрархічно почленовану майстерню за для продукції складних знаряддів праці, а „продукт мануфактурного поділу праці витворив з свого боку — *машину*“. Машина ж завдала смертельного удару пануванню ремісничого способу продукційної діяльності.

Чим відрізняється машина від струменту ремісника? що перетворює засіб праці з знаряддя в машину? Те, що *механичний апарат*, котрий потребує лише того, що би його привели у *відповідний рух*, „виконує своїми знаряддями ті ж самі операції, котрі перед тим подібними ж знаряддями виконував робітник“. Чи виходить розгонова сила від людини, чи знов таки від машини, — це а ні трохи, в суті речі, не міняє справи. Це треба твердо пам'ятати, маючи на увазі помилковий погляд, наче то відмінність машини від струменту полягає в тім, що вона приводиться у рух не людиною, а природними силами, напр., твариною, водою, вітром і т. п. Користування такими розгоновими силами є багато, багато давніше, ніж машинова продукція; досить згадати про плуга, котрого тягнуть воли або коні. Тварини, вітер, сила води і т. п., як відомо, вже на світанку історії вживалися людьми, як двигуни для впорядження млинів (вітряків, водяних), помпів і т. п., не счиняючи ніякої революції в способах продукції. Навіть *парова машина* в тому вигляді, як її було винайдено в кінці XVII століття, не викликала ще жадної промислової революції. Але це сталося тоді, як було винайдено першу значну „машину-струмент“ — прядильну машину. Нема нічого більш недоречного, як байка про винайдення парової машини дякуючи випадковим спостереженням над глечиком з покриткою, в котрому кипіла вода. Велику силу водяної пари греки знали, мабуть, уже перед 2000 років, але вони не вміли дати їй ради, а пізніше її було використано для різного роду механичних забавок. Винахід же *парової машини* є, в дійсності, продуктом свідомих своєї мети силкувань людського духа, опертих на попередньому досвіді, і допіру тоді став можливим, коли мануфактура дала для її виготовання потрібні технічні передумови, а також і достатнє число спритних механичних робітників. І далі, він став допіру тоді можливим, як пробудилася *потреба*, а також *інтерес* до нових моторових сил*). Так саме стояла справа, коли було винайдено роботу машину.

*) На запитання: „що таке винахід?“ Гете відповідає такими влучними словами: „наслідок *шукань*“ (Buch der Erfindungen).

Вона вимагала для свого використання дужчої, більш *регулярно* функціонуючої розгонової сили, ніж ті, що існували доси. *Людина*— дуже недосконале знаряддя для *безперервного* і *одноманітного* руху, до того ж занадто слабе; більш дужий двигун, *коняка*,— не тільки в обмеженому обсязі може бути ужита на фабриці, але й має також ту погану прикмету, що часами виявляє свій власний норов; *вітер*— занадто *непостійний* і *не надається до контролю*; так само і *сила води*, котрої вживали вже за часів мануфактурного періоду, не задовольняла більше, бо її не можна було збільшувати по своїй волі, під час же певної частини року зовсім відмовлялася служити, а перед усім була зв'язана з певним *місцем*. Допіру коли *Джемс Уатт*, після багатьох силкувань, винайшов свою другу, так звану, *парову машину* подвійного ділання, після того, як знайшов у „*величезному*“ промисловому закладі свого компаніона *Матіса Болтона* „так *технічні сили* як і *грошові засоби*“ (див. Buch der Erfindungen), котрих треба йому було для виконання свого пляну, — допіру тоді знайдено було двигун (мотор), котрий, „*споживаючи вугілля та воду, сам вистворює свою моторову силу*, і *сила* котрого цілком стоїть *під контролею людини*; *фухливий* (здатний до зміни місця) і в той же час *сам засіб руху*; *мійський*, а не *сільський*, як от водяне колесо, він дозволяє *зосереджувати продукцію в місті* замість того, щоб, як водяне колесо, розпорошувати її по цілій країні; двигун, *універсальний* в своєму *технічному* вжитку“. (Маркс). Звичайно, удосконалена моторова сила, з свого боку, впливає знов таки на *всье* дальший розвиток робочої машини.

„Кожна вповні розвинена машина складається з трьох річево відмінних частин: *двигуна* (моторової машини), *передаточного механізму* і, нарешті, *машини-знаряддя* або *робочої машини*“. Моторову машину, як *розгонову силу* цілого механізму, ми розглянули вгорі. Передаточний механізм, котрий складається з махових колес, валів, трибок (зубатих колес), ексцентриків, стержнів, посторонків, ремнів та всіляких приладів, *регулює рух, змінює*, по потребі, його *форму*, перетворюючи його, напр., з перпендикулярного в круговий, *розраподілює* і *переносить* його на *робочу машину*. „Обидві ці частини машини—двигун і передаточний механізм,—існують тільки для того, щоби давати робочій машині рух, за поміччю котрого вона опановує предметом праці і доцільно змінює його“.

Робоча машина є тим, дякуючи чому сталася, як уже зазначалося, промислова революція в XVIII столітті, та й нині вона ще також становить вихідний пункт в процесі перетворення дотеперішнього ремісничого та мануфактурного виробництва у виробництво машинове. Перш за все вона є більше чи менше змінене механічне видання старого ремісничого струменту, як, напр., механічний ткацький верстат; або приміщені до її кістяка органи є нашими давніми знайомими, як напр., веретена в прядильній машині, шпиги в панчонній машині, ножі в різальній машині і т. д. Але *кількість струментів*, котрими одночасно робить одна робоча машина, є „передусім

вільною від тих тісних меж, в котрих перебуває ручне знаряддя робітника“.

Позаяк одна моторова машина, дякуючи доцільному устроєві („розвітвлення на особливі парости“) передаточного механізму, може приводити одночасно до руху всю кількість робочих машин, то поодинокі робоча машина зводиться, таким чином, до простого *елементу* машинової продукції. Там, де одна і та сама машина виготовлює цілий продукт, як, напр., механічний ткацький варстат, там на *фабриці*, то-б-то в майстерні, що ґрунтується на машиновому виробництві, щоразу знову з'являється перед нами *проста кооперація*, коли якась *кількість* *однородних робочих машин* (на робітників можна тут поки що не зважати) *ділає* в одному і тому самому місці одночасно, *вкупі і одна поруч одної*. Тут, однак, існує *технічна єдність*. Один пульс, одна і та ж сама моторова машина однаково приводить їх до руху. Вони є тут лише органами одного і того самого моторового механізму.

Але допіру там, де предмет праці перебігає через цілу низку зв'язаних між собою *різних часткових процесів*, котрі виконуються цілим ланцюгом різнородних, але одна другу *доповнюючих* робочих машин, де, отже, *через поділ праці* знову з'являється властива *мануфактурі* кооперація, але як комбінація *деталічних робочих машин*,—допіру там місце окремої самостійної машини заступає справжня *система* машин. Кожна деталічна машина постачає інший, що йде за нею, її сирий матеріал та, подібно до того як кооперація деталічних робітників в мануфактурі, вимагає в почленованій системі машин постійної роботи інших деталічних машин отже, й *певного відношення між їх числом, їх розмірами та їх швидкістю* ділання. Ця комбінована робоча машина *тім більш досконала*, чим безперервніше відбувається той загальний процес, котрий вона виконує, тоб-то, *чим з меншими перервами* переходить сирий матеріал від своєї першої до своєї останньої форми, отже, чим більше *самий механізм*, замість людських рук, веде його з першого щабля продукції на другий і щабель. Як що ж машина робить всі рухи, потрібні для обробки сирого матеріалу без жадної людської допомоги, так що потребує лише де-якого керування, а боку людини,—тоді ми маємо перед собою *автоматичну систему машин*. Що ця остання також є здатною до постійного удосконалення в деталях, свідчить апарат, котрий автоматично зупиняє прядильну машину, скоро вірветься бодай одна нитка. Прикладом „так неперервності продукції, як і переведення автоматичного принципу“ можна, каже Маркс, вважати „*сучасну папірову фабрику*“.

Як винайдена Уаттом парова машина, так і другі перші винаходи на полі машинництва могли бути здійснені тільки через те, що мануфактурний період дав значну кількість спритних механічних робітників,—почасти деталічних мануфактурних робітників, а почасті також і самостійних ремісників, котрі в стані були робити машини. Перші машини було зроблено ремісниками або робітниками мануфактур.

Та поки машини завдячували своє існування *особистій* спритності та *особистій* силі робітників, праця котрих була ще напівмистецькою, вони не тільки були дуже дорогими,—річ для капіталіста завжди горазд зрозуміла,—але й дальше поширення їх, отже, і дальший розвиток великої промисловости залишалися доти також залежними від збільшення цих будівників машин, робота котрих потребує довгої науки і число котрих не може тому зростати раптово.

Але також і в технічному відношенні стає велика промисловість скоро вона досягне певної висоти свого розвитку, в протиріччя до своєї ремісничної та мануфактурної підвалини. Кожний поступ, збільшення розмірів машини, її визволення від первісного ремісничого взірця, вживання більш придатних для неї, але більш важких для переробітки матеріалів, напр., заліза, замість дерева,—все наражувалося на великі труднощі, подолати котрі не пощастило навіть переведеній в мануфактурі системі поділу праці. „Таких машин, як напр., сучасний друкарський, сучасний паровий ткацький варстат та сучасна чесальна машина, мануфактура не могла постачати“.

З другого боку, переворот в одній якійсь галузі промисловости тягне за собою переворот в цілій низці інших галузів промисловости, сполучених з першою. Так, машинове прядіння робить потрібним машинове ткацтво, і обидва разом спричинюються до механічно-хімічної революції в білярстві, друкарстві і фарбованні полотна. Далі революція способу продукції в індустрії та сільському господарстві викликала переворот в засобах зносиння (комунікації) та транспорту. Велика індустрія з її горячковою швидкістю продукції мусить дістати змогу швидко здобувати свої сирі матеріали, хутко і в великій кількості викидати на ринок свої продукти, вона мусить дістати змогу притягати і відпихати, відповідно до своїх потреб, великі маси робітників. Звідси—переворот в пароплаводівництві, заміна вітрила паром, возів та бричок—залізницею, посланців—телеграфом. „Величезні ж маси заліза, котрі треба тепер кувати, приварювати, різати, сверлити і формувати, вимагали, з свого боку, таких цікльопічних (велитенських) машин, виготовити котрі мануфактурне машинобудівництво не мало ніякої спромоги“.

Таким чином, велика промисловість мусіла утворити свою власну, пристосовану до її природи підвалину; а саме, для того щоби заволодіти машиною, для того, щоби за поміччю машин продукувати машини. „Допіру дякуючи робочим машинам техніка мала змогу подолати те велитенське завдання, котре поставило перед нею машинобудівництво“. (Buch der Erfindungen). До того ж конче треба було продукувати машиновим способом потрібні для поодиноких частин машин строго геометричні форми—лінії, площі, круги, циліндри, конуси та кулі. Також і цю проблему було розв'язано, коли в першому десятилітті XIX століття Генрі Мудслей (Henry Maudsley) винайшов особливе приладдя до токарного варстату—„slide rest“, котре незабаром було зроблено автоматичним і з токарного варстату було перенесено на інші кон-

стаукційні машини. Дякуючи цьому механичному винаходіві стало-можливим геометричні форми поодиноких частин машин „продукувати з такою легкістю, точністю і швидкістю, якої ніяка, хоч би й найбільша досвідченість, не може надати руці як найспритнішого робітника“ *).

Про велич та красу машин, котрих вживають для машинобудівництва, нема чого багато розводитися. Хто не чув про цих велетнів—про наші машинові фабрики, про ті величезні парові молоти, що важать по-над 100 центнерів і котрі бавлячись розпорошують гранитові маси, але одночасно здатні давати як найлеглі удари, точно виміряні аж до найменшої ріжниць? Щодня ми довідуємося про нові поступи машинової системи, про нове поширення поля її вживання.

В мануфактурі поділ праці був ще переважно суб'єктивним, окремий процес було пристосовано до *особи робітника*; в машиновій же системі велика промисловість має цілком *об'єктивний* продукційний організм, котрий уже готовим протистоїть робітникові і до котрого, через те, вже цей останній мусить пристосовуватись. Кооперація, витиснення відокремленого, індивідуального робітника робітником усупільненим, колективним, є вже не випадковим, лише „*конечною технічною потребою, продиктованою природою самою засобу праці*“.

2. Передача вартости машиною продуктів.

Подібно до звичайного, простого знаряддя машина також належить до постійного капіталу. Вона не витеорює жадної вартости, але віддає тільки свою власну вартість продуктів, кожного разу ту вартість, котру сама втрачає через зужитковання.

Машина входить в *процес праці цілком*, в *процес же утворення вартости* завжди тільки *частково*. Теж саме має місце і що до знаряддя, але ріжниця між первісною загальною вартістю знаряддя і *частиною вартости*, переданої продуктіві, у машини далеко більша, ніж у знаряддя, по-перше, через те, що *працює вона довше*, ніж знаряддя, бо зроблено її з більш міцного та тривкого матеріалу; по-друге, в наслідок регулювання її строго науковими законами, вона робить можливою *більшу ощадність* у витрачанні її складових частин і в споживанні допомогових матеріалів—масла, вугілля і т. п., і нарешті, поле продукції вона має без порівняння більше, як звичайне знаряддя.

За данної ріжниць між вартістю машин і тою частиною вартости, котру вони переносять на свій щоденний продукт, степінь, в котрій ця частина вартости робить продукт дорожшим, залежить від розміру

*) „The Industry of Nations“, London, 1885. т. II, стр. 239. З цього ж самого твору Маркс цитує слідуєче місце що до винаходу „slide rest“: „хоч який простий та зверхне незначний цей додаток до токарного верстату, та, на вашу думку, не буде занадто сильно сказано. коли ми заявимо, що його вплив на поліпшення і поширення машинництва був так само великим, як вплив поліпшень, зроблених Уаттом в самій паровій машині“.

продукту. В докладі, відчитаному р. 1858, п. Бек з Блекберна вираховував, що „кожна дійсна механічна кінська сила *) жене 450 автоматичних веретен з усіма приладдями, або, 200 throstles spindles, або 15 ткацьких варстатів для 40-дюймових тканин“. Разом з тим щоденні кошти одної парової кінської сили та зужитковання машин, котрі вона приводить до руху, поділяються в першому разі на щоденний продукт 450 веретен, в другому—на продукт 200 throstles spindles, в третьому—на продукт 15 механічних варстатів; частини вартости, котра переноситься таким чином на один лот пряжі чи на один локіть тканини, є дуже незначною.

За данного *кругу діяльності робочої машини*, то-б-то за данної кількості її струментів або, коли ходить, як напр., в паровому молоті, про її силу, за данного обсягу її сили, кількість продуктів залежить від *швидкості*, з якою машина робить.

Величина тої *частини вартости*, котру машина віддає продуктові, залежить, коли дано міру перенесення вартости, від *величини вартости самої машини*. Що меншої праці вона сама коштує, тим менше вартости вона додає продуктові. Як що продукція самої машини коштує стільки ж праці, скільки ошаджує потім її вживання, то тут має місце просте переміщення праці, але ніяк не збільшення її видатности. Видатність машини міряється тою степінню, в якій вона ошаджує *людську робочу силу*. Тому в жадному разі не стоїть в протиріччі з принципом машинової продукції те, що, загалом беручи, в порівнанні з ремісничими чи мануфактурними товарами, у машинового продукту складова частина вартости, що завдячує *засобові праці, фелативно*, то-б-то супроти загальної вартости продукту, більшає, тоді як абсолютно падає.

З точки погляду *подешевіння продукту*, границя для вжитку машин дається тим, що її власна продукція коштує менше праці, ніж та праця, котру заступає її вживання. Але, як ми бачили поперед, капітал оплачує не *працю*, котрою він користується, лише тільки *вартість робочої сили*, котрою він користується, отже, для нього границя для користування машинами залежить від різниці між *вартістю машини* і *загальною вартістю робочої сили*, котру вона заступає впродовж цілого періоду своєї діяльності; а через те, що дійсна заробітна платня робітника то падає нижче від вартости його робочої сили, то перевищує її, до того ж в різних країнах, в різні епохи і в різних галузях праці є неоднаковою, то ці границі залежать від різниці між *ціною машини* і *ціною робочої сили*, котру вона заступає. Тільки ця різниця має для капіталіста значіння, тільки вона давить на нього примусовими засобами конкуренції, і тому гра-

*) До цього місця Енгельс, видавець 3-го і 4-го накладу „Капіталу“, робить таку примітку: „Одна кінська сила є рівною силі 33000 фунтів у хвилину; то-б-то силі, котра впродовж 1 хвилини підносить 33000 фунтів на 1 англ. фут вгору, або 1 фунт на 33000 фути вгору. Це й є вищезгадана кінська сила“.

ляється, що нині машини, котрі показуються прибутковими в одній країні, часом не знаходять вжитку в другій. В Америці винайдено було машини для розбивання каміння, але в старому світі їх не вживають, бо тут пролетарі, котрі виконують цю роботу, дістають таку мізерну частину своєї праці, що машини зробили би продукцію для капіталіста лише дорогшою.

Низька заробітна платня є безпосередньою *перешкодою* для заведення машин, отже, також і з цієї точки погляду шкодливою для розвитку громадянства.

Допіру в громадянстві, котре позбудеться противенства між капіталом та працею, машинництво знайде широке поле для свого повного розквіту.

3. Близчі впливи машинової продукції на робітників.

„Оскільки машини роблять мускульну силу зайвою, вони стають засобом для користування *робітниками без мускульної сили* або з *неповним фізичним розвитком*, але з більш гнучкими членами. Машини—ці велетенські заступники праці та робітників—зараз же перетворилися на *засіб збільшувати число найманих робітників* через піддання всіх членів робітничої сім'ї, без різниці полу та віку, під безпосередню владу капіталу“. Примусова праця на капіталіста заступила місце не тільки дитячих забавок, але також і вільної праці біля домашнього огнища, для потреб самої сім'ї. „*Жіноча і дитяча праця* була першим словом капіталістичного вживання машин!“.

Наслідки від цього для робітничої класи повинні були бути однаково лихими так в господарчому, як і в соціальному та моральному відношеннях.

Досі вартість робочої сили визначалася робочим часом, потрібним для удержання не тільки індивідуального дорослого робітника, але й цілої *робочої сім'ї*, на чолі котрої стояв він, яко годувальник. Та тепер, коли жінки й діти також подалися на робочий ринок і дістали нагоду заробляти, вартість робочої сили чоловіка з часом почала роскидатися на цілу його сім'ю. І цей рух вартости робочої сили з гідною подиву швидкістю пристосовується до відповідного руху її *ціни*, то-б-то до *заробітної платні*. Замість самого батька, по волі ціла сім'я змушена, щоби мати змогу існувати, працювати за платню і постачати, таким чином, капіталові не тільки працю, але й надпрацю. Отже, машини не тільки збільшують матеріал для визиску, але й підвисшують також *ступінь визиску*.

А втім, разом з цим не є виключеним певне номінальне збільшення зарібку робочої сім'ї. Коли замість батька починають працювати батько, матір та двоє дітей, то, здебільшого, загальна сума заробітку є висшою, ніж перед тим зарібок самого лише батька. Але так само *зростають кошти, потрібні для прожитку*. Машина означає збільшення господарности на *фабриці*, але машинова промисловість

знищує *хатню господарність* робітника. Фабрична робітниця не може бути разом і господинею. Опадність і допільність в споживанні життєвих засобів стає неможливою.

Раніше робітник продавав свою власну робочу силу, котрою він, принаймні, формально розпоряджав, як вільна особа. Тепер він стає торгівником рабами і продає на фабрику жінку та дітей. Коли фари-сей капіталізму гвалтує перед публікою про це „скотство“, то він забуває, що це він сам його утворив, визискує його і хотів би зро-бити його вічним під гарною назвою „свободи праці“. Проте, су-проти „скотства“ робітників-батьків стоїть той *визначний факт*, що обмеження жіночої та дитячої праці на англійських фабриках вибо-рено у капітала дорослими робітниками—чоловіками.

Марке подає численні докази страшних наслідків роботи на фабриках жінок та дітей. Ми звертаємо на це увагу, а тут наведемо один приклад з новішого часу, з книжки Зінгера: „Досліди над соці-альним станом по фабричних округах північно-східної Богемії“ (Unter-suchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen. Leipzig, 1885^{*)}). Данні цієї книжки дають нам можливість по-рівняти середню смертність дітей в країні, котра майже не знає ве-ликої промисловости,—в Норвегії, з тою ж смертністю в округах з високо розвиненою великою індустрією, котрої під час складання книжки не було ще обмежено законодавством про охорону праці. Ми маємо на увазі північно-східну Богемію.

В Норвегії з 1866 по 1874 р.р. з 10.000 новонароджених обох полів, що народились живими, умирало у віці до 1 року 1063. Нав-паки, в слідуючих округах з високорозвиненою промисловістю на 10.000 новонароджених, що вродилися живими, припадало смертних випадків:

у	на першому році життя.
Гогенельбе	3026
Габльонці	3104
Браунау	3236
Траутенау	3475
Райхенберзі і околицях	3805
Фрідлянді	4130

Отже, смертність немовлят по фабричних округах була *втричі—четверо більшою*, ніж у Норвегії, що залишилася позаду в своїй „культурі“! Більшу смертність в першому разі не можна пояснити разом з мальтузіянцями надмірною плідністю місцевої людности. Процент народжень є швидче вражаюче незначним. В округах, котрі досліджував Зінгер, на 1000 мешканців припадає що-року коло 35 на-родин, в Німеччині ж майже 42, а в цілій Австрії—по-над 40.

Поруч фізичного та морального нівечення, перетворення недо-зрілої людини на звичайну машину за-для фабрикації надвартости виплекало „інтелектуальне здичавіння“, що дуже різниться від того

первісного, природного неуттва, коли облогом лежить поле духу, але не нівечиться здатність останнього до розвитку, його природна продуктивність“.

Та один „благодатній“ результат мало таки викликане машиною притягнення жінок та дітей до комбінованого робочого персоналу: це помагає, нарешті, зломити опір, котрий мужчина—робітник в мануфактурі протиставляв ще деспотії капіталу.

Що то за мета, за-для котрої заводить капіталіст машини? Може, щоб полегчити працю своїх робітників? Ні в якому разі. Машина має своєю метою через підвищення *видатности праці* зробити товари дешевшими і скоротити ту частину робочого дня, котрої потребує робітник для продукції вартости своєї робочої сили, на користь тої частини, впродовж котрої він витворює *надвартість*.

Але ми бачили, що машина є тим продуктивнішою, що менша та частина її власної вартости, котру вона віддає певній масі продуктів. Ця ж частина тим менша, що більша маса продуктів, котрі вона вироблює, а ця маса тим більша, що довше триває період, впродовж котрого перебуває машина в роботі. Чи байдуже капіталістові, чи буде цей „робочий період“ тривати 15 років при 8-годинній щоденній роботі чи 7½ років при 16-годинній щоденній роботі? Математично в обох випадках час користування машиною—однаковий. Та капіталіст рахує инакше.

Він каже собі, поперше: впродовж 7½ років при 16-годинній щоденній роботі машина передає загальній масі продуктів не більшу вартість, ніж впродовж 15 років при 8 годинній щоденній роботі; однак, в першому разі вона репродукує свою вартість вдвічі швидче, як в другому, і дає мені приємну змогу згребти впродовж 7½ років стільки ж надпраці, скільки в иншому разі впродовж 15 років,—минаючи вже инші користі, котрі приносить з собою побільшення робочого дня.

Далі: моя машина вужитковується не тільки від її вживання, але й тоді, коли вона стоїть без роботи і тому підпадає під вплив стихій. Раз вона відпочиває—вона ржавіє. Це останнє зужиткування є чисті збитки, котрі я можу оминати, що більше я скорочу час відпочинку машини.

Потім: в наші часи невинних переворотів в техніці, я щодня мушу сподіватися, що моя машина побудеться своєї вартости через появу якоїсь дешевше виготованої і технічно більш досконалої конкурентки. Тому, що швидче я змушу її повертати її власну вартість, тим меншою є небезпека такої можливости.

До речі, така небезпека є найбільшою на початку заведення машин в тій чи иншій галузі продукції: тут нові методи повстають раз за разом. Тому, тоді стремління до побільшення робочого дня набирають особливої сили.

Наш капіталіст провадить далі: мої машини, будинки то що репрезентують капітал в стільки а стільки тисяч марок. Як що машини

стоять без діла, цілий мій капітал лежить тоді марно. А тому, що довше машини в роботі, тим краще я використаю не тільки їх, але й також ту частину капіталу, що вкладено в будівлі і т. п.

До цих міркувань капіталіста прилучається ще один мотив, котрий, звичайно, так само мало приходить йому до свідомости, як і його вченим речникам—політико-економам, мотив великого значіння. Капіталіст набуває машини, щоби заощадити заробітню платню (перемінний капітал), на те, щоб в будуччині робітник виробляв за одну годину стільки ж товарів, скільки досі виробляв за три або й чотирі. Машина збільшує видатність праці і тому є в стані зробити довшою надпрацю коштом потрібної праці, отже, *збільшити норму надвартости*. Але вона може досягнути цього результату лише *зменшенням числа робітників, котрими користується даний капітал*. Машинова продукція частину капіталу, котра попереду була перемінною, то-б-то, переносилася в живу робочу силу, перетворює в машину, то-б-то, в постійний капітал.

Та ми знаємо, що маса надвартости визначається, поперше, *нормою надвартости*, подруге, *числом працюючих робітників*. Заведення машин в великій капіталістичній індустрії має на меті піднести перший чинник, від которого залежить маса надвартости, через зменшення другого. Отже, в уживанні машин для продукції надвартости ховається внутрішнє протиріччя. Це протиріччя спонукує капітал до того, щоби зробити якомога довшим робочий день або вирівняти (надолужити) стосункове зменшення числа визискуваних робітників тим, що, не задовольняючись збільшенням релятивної надпраці, він старається піднести також і абсолютну надпрацю та зробити робочий день як можна довшим.

Отже, капіталістичне вживання машин утворює цілу низку нових, могутніх мотивів до безмірного збільшення робочого дня. Але воно збільшує також і можливість його збільшення. Через те, що машина має змогу завжди перебувати в рухові, капітал в своєму змаганні до збільшення робочого дня зв'язаний лише тими рямками, котрі йому ставить природна втома людського помічника біля машини, то-б-то робітника, та опір останнього. Цей опір він зламає так через притягнення до продукції більш слухняних та податливих елементів—жінок та дітей, як також через появлення „надмірної“ робочої людности, що складається з викинутих на вулицю, дякуючи машинам, робітників. Таким чином, машина перевертає до гори ногами всякі моральні та фізичні границі робочого дня; вона стає, не зважаючи на те, що є „могутнім засобом для скорочення робочого дня“, несхибним засобом для перетворення цілого життя робітника та його сім'ї в робочий час, котрим розпоряджає капітал, за-для збільшення вартости, котру втворює робітник“.

Маркс такими словами кінчає розділ, в котрому він констатує це явище: „Якби,—марив Арістотель, цей великий мислитель старинного світу,—якби кожне знаряддя могло, після наказу або після власної

охоти, само виконувати призначену йому справу, подібно до того як мистецькі твори Дедала рухалися самі собою, або як триніжки Гефеста з власної охоти ходили на святу роботу; якби, напр., ткацькі човники самі собою ткали, то майстрові не треба було б тримати челядників, а панові—рабів.“ А Антипарос, грецький поет з часів Піцерона, вітав винахід водяного млина, цієї елементарної форми всіх продукційних машин, як визволителя рабинь і відновителя золотого віку. „Невіри, так, невіри!“ Вони, як це відкрив мудрий Бастіа, а вже перед ним ще розумніший Мак-Куллох, нічогісенько не тямали а ні в політичній економії, а ні в християнстві. Вони, між иншим, не розуміли, що машина є добре випробований засіб для збільшення робочого дня. Вони виправдували рабство одних, як засіб для повного людського розвитку других. Але для того, щоби проповідувати рабство мас, щоби зробити грубих або напівосвічених доробковичів „*eminent spinners*“ (видатними прядильними фабрикантами), „*extensive suavage makers*“ (великими ковбасними фабрикантами) або „*influential shoe black dealers*“ (впливовими торговцями вакси до чобіт), для цього бракувало їм специфічних християнських почувань“.

Що більше розвивалося машинництво, а разом з ним й особлива кляса досвідчених машинових робітників, тим більше природно зростала також і швидкість, а вкупі з нею напруженість, *інтензивність праці*. Таке піднесення інтензивності праці є, проте, можливим тільки доти, доки тривалість робочого дня не перейшла через певні границі; рівно ж, на певному щабелі розвитку, піднесення інтензивності праці стає можливим лише при відповідному скороченні робочого дня. Там, де ходить про регулярну працю, що повторюється день-у-день,— природа владно диктує їй свої приписи: досі і не далі.

В перші часи розвитку фабричної індустрії в Англії збільшення робочого дня і зростання інтензивності праці йшли рука в руку. Та скоро законодавче обмеження робочого дня, викликане ремствуванням робітничої кляси, відрізало для капіталу будь-яку можливість досягнути збільшення надвартости першим шляхом — шляхом збільшення робочого дня, капітал з усієї сили почав змагати досягнути бажаного результату шляхом прискореного розвитку машинової системи і більшої економії в продукційному процесі. Як що досі метод продукції релятивної надвартости загалом полягав у тому, щоби за допомогою піднесення продукційної сили праці зробити робітників здатними з однаковою витратою праці впродовж одного і того самого часу продукувати більше, то тепер він полягає в тому, щоби через *збільшене витрачання праці впродовж одного і того самого часу* дістати збільшену кількість праці. Скорочення робочого дня приводить робітника до більшого напруження своєї робочої сили, до „більш тісного наповнення порів робочого часу“, то-б-то до більшої „конденсації праці“. Він мусить впродовж одної години десятигодинного робо-

чого дня витратити більше праці, ніж попереду впродовж одної години дванадцятигодинного робочого дня. Впродовж данного періоду часу тепер висмоктується більша кількість праці.

Ми уже називали ті обидва шляхи, котрими можна досягнути такого результату: *збільшена економія в процесі праці і прискорений розвиток машинництва*. В першому разі капітал за допомогою методів оплати праці (особливо системою акордової платні, до котрої пізніше ми ще вернемося) дбає про те, щоб робітник впродовж короткого робочого часу використав свою робочу силу в більшій мірі, як раніше. Він намагається збільшити регулярність, одноманітність, порядок і енергію праці. Навіть там, де капітал не міг вжити другого засобу, а саме витиснути з робітників більше роботи дякуючи *збільшенню швидкості* ходи машин, котрі доводиться рухати, або дякуючи *збільшенню розмірів* машин, що потребують лише догляду,—навіть там було досягнуто з цього погляду таких результатів, котрі виявили всю брехливість перед тим висловлених сумнівів. Майже в кожному випадкові скорочення робочого часу в Англії фабриканти заявляли, що в їх підприємствах за роботою доглядають так дбайливо, а пильність та уважність їх робітників досягла такої міри напруження, що безглуздим було би сподіватися якихось кращих результатів від його збільшення, але ледве скорочення робочого дня було переведене, як ті самі фабриканти мусіли признатися, що їх робітники впродовж коротшого часу виконують не тільки стільки ж, але й іноді більше роботи, ніж попереду впродовж довшого часу, і то навіть тоді, коли засоби праці лишилися незміненими. Так само стоїть справа з удосконаленням машин. Як часто заявлялося, що тепер на довгий час дійшли вже до границі того, що можна досягнути в цій справі, так само часто, по коротких часах, цю границю переступалося.

Інтензифікація праці при скороченому робочому дні буває остільки сильною, що англійські фабричні інспектори „невтомно вихваляли благословенні результати фабричних законів 1844 та 1850 рр.“, а проте в шестидесятих роках вони признали, що скорочення робочого дня уже викликало таку *інтензивність праці, котра руйнує здоров'я робітників*.

Ті, котрі гадають, що заведення нормального робочого дня спричиниться до гармонії між капіталом та працею, роблять велику помилку.

„Не підлягає й найменшому сумнівові“, каже Маркс, „що тенденція капіталу давати собі раду, скоро закон позбавив його можливості без краю збільшувати робочий день, систематичним піднесенням степені інтензивності праці та повертати кожне поліпшення в машинах на засіб для дужчого висмоктування робочої сили, хутко мусить знов відігнати до того поворотного пункту, де нове скорочення робочого дня стає неминучим“.

Там, де заведено *десятигодинний* нормальний робочий день, зазначені вгорі силкування фабрикантів роблять не в довгому часі киче потрібним *восьмигодинний робочий день*.

На наш погляд, це говорить не *проти*, лише за нормальний робочий день. Як кожна справжня соціальна реформа вона переростає свої власні межі, є елементом *дальшого розвитку* громадянства, а не його *застою*.

4. Машина як „вихователька“ робітників.

Досі ми говорили про наслідки заведення машин, котрі є, в першій лінії, чисто економічної природи; приглянемося тепер також безпосередньо-*моральним* впливам машини на робітників.

Як що ми в цілому порівняємо сучасний продукційний заклад, де роблять машинами, то-б-то *фабрику*, з мануфактурним або ремісничим підприємством, то відразу ж впаде нам в око, що в той час, як в мануфактурі та ремесстві знаряддя *служить* робітникові, на фабриці він сам *служить* машині; він є „*живим-додатком*“ незалежно від нього існуючого *мертвого механізму*. „Філософ“, або, як Маркс його зве, „Піндар машини“, д-р Ендрю Юр (Andrew Ure) називає сучасну фабрику „величезним автоматом, що складається з без ліку багатьох механічних та свідомих себе органів, котрі ділають в згоді і без упину, щоби продукувати один і той самий предмет, так що, всі ці органи *підпорядковано* одній моторовій силі, котра рухається сама собою“. В другому місці він говорить про *підданців* „добродійної сили пари“. Позаду цієї „добродійної сили“ стоїть, природно, її пан, капіталіст, котрий є добродієм лише сам для себе.

На кожній фабриці, поруч маси робітників біля робочої машини та їх підручних, ми знаходимо невеликий числом персонал, до обов'язків котрого належить *контроля* над машинами і *удержання їх в доброму стані*. Ця кляса робітників, що дістала частиною наукову (інженіри), частиною ремісничу (механіки, столярі то що) освіту, стоїть по-за колом фабричних робітників і тому не береться тут нами на увагу. Так само ми тут не зважатимемо і на підручних робітників, послуги котрих за для простоти, здебільшого, легко може бути *замінено* машинами (що скрізь і траплялося в тих випадках, коли дякуючи фабричним законам фабрика позбавлялася найдешевших з цих підручних робітників—дітей), або ж дозволяють швидку зміну обтяжених цією каторжною роботою людей. Тут ходить про власне фабричних робітників, *робітників біля машини*.

Разом з попереднім знаряддям робітника (голкою, веретенем, долотом) до робочої машини перейшла також його особлива спритність що до керування нею. Робітникові потрібна тепер ще тільки спритність в *одному* відношенні, а саме, навчитися *приспосовувати* свої власні рухи до одноманітно-безпереривного руху машини. Таку спритність найшвидче можна набути в юнацькому віці. Робітник мусить рано

починати роботу на фабриці, а фабрикант не залежить більше від виключно на машиновій роботі вихованих категорій робітників,—він завжди знаходить швидко заступників тим, що від його відійшли, в підростаючій робітничій молоді.

Прудон в своїй „Фільзофії злиднів“ означає машину як „протест індустріяльного генія проти *розшматованої* і згубної для людини праці“ та як „*відродження* робітника“. Фактично ж, хочай машина, звичайно, і перевертає своїми технічними передумовами до гори ногами стару систему поділу праці, а проте ми знаходимо цю систему і на фабриці, до того ж у ще більш негідній людини формі. Звичайно, робітник більше вже не працює впродовж цілого свого життя одним і тим самим частковим знаряддям (струментом); та за те, в інтересах збільшеного визиску, зловживають машиною для того, щоби перетворити робітника змалку на *частину часткової машини* і таким чином довершується його *безпорадна залежність* від фабрики, іншими словами, від капіталіста. Його праця позбавляється будь-якого духовного змісту; вона є лише самим механичним наркозом, що надриває нерви. Його спеціальна умілість стає мізерною дрібницею супроти науки, супроти величніх сил природи, супроти масової громадської праці, втілених в машиновій системі. І як мусить він, хоче він того чи ні, підлягати автоматичній ході машин, так, разом з тим, мусить він підлягати і взагалі накинутій власником фабрики дисципліні.

Яка б не була форма громадської організації, гуртова праця на велику скалю і вживання спільних засобів праці, особливо машин, завжди буде вимагати такого регулювання процесу праці, котре зробило би його незалежним від примх поодиноких співробітників. Як що ми не хочемо зріктися вигод машинової продукції, то заведення дисципліни, котрій всі мусять підлягати, стає неминучим. Та є дисципліна і дисципліна. У вільній громаді, де вона обіймає всіх, вона не гнітить нікого; накинута ж примусово на користь поодиноких осіб, вона зветься *фабством*, і, як що опір показується безплідним, переноситься, як важке ярмо, з скрайньою відразою. Тому, треба було впертої боротьби, поки удалося зломити опір робітників проти примусової праці, на котру засудила їх машина. В згаданій вже книзі Юр оповідає, що Уатт задовго ще перед Аркрайтом винайшов штучні прядильні п'яльці, але що *головні труднощі* полягали не стільки у самому винайденні автоматичного механізму, як у винайденні і переведенні в життя відповідного до автоматичної системи *кодексу дисципліни*! Отже, лавровий вінок на голову „шляхотного“ цірульника Аркрайта, що впорався з цією великою справою „гідною Геркулеса!“

Дисциплінарний кодекс, по німецькому *фабричний розпорядок*, сучасного капіталіста і трохи не зазнав так милої для буржуа конституційної системи „поділу властей“, або ще більш ним улюбленої представницької системи, лише є він виразом *абсолютного самовлад-*

ства підприємця супроти своїх робітників. „Місце батога погонича рабів“, каже Маркс, „заступає штрафна книга доглядача (приказчика). Всі кари, природно, стають *грошовими штрафами та відлічуванням з заробітку*, а законодавча дотепність фабричних Лікуртів робить для них порушення їхніх же законів можливо ще більш корисним, ніж додержання їх“. Так зламається опір та самосвідомість робітника. До того ж він, в наслідок безперестанної односторонньої мускульної діяльності, фізично нівеється, а через погане фабричне повітря та приголомшуючий гамір та галас під час роботи зовсім переводиться ні на-що. *Ось який шляхотний виховуючий вплив* машини.

Ми говорили що-йно про опір робітників заведенню машин. Але почуття, що машина завдає смертельного удара свободі робітника, було переважно інстинктовим; в першу голову цей опір машині набирав значіння як опір тому засобові, котрий робив зайвою, непотрібною, людську працю. Саме з цього виходячи машину для виробу стрічок, котру вперше було винайдено в середині XVI століття в Іданську, було заборонено тамошнім муніципалітетом, а пізніше її так само було заборонено в Баварії та в Кельні, а р. 1685 особливим імператорським едиктом по всій Німеччині. Бунти англійських робітників проти заведення машин тривали аж до XIX століття; теж саме явище повторювалось і по інших країнах. У Франції вони відбувалися ще в тридцятих роках минулого століття, в Німеччині—в 1848 році.

Дуже дешеві фарисейські ляментациї з приводу того брутального способу, яким провадилась боротьба проти величного поступу нового часу, але безперечно, що машина скрізь виступає як *ворог* робітника, ворог, призначений для того, *щоби випхнути* його. Під час мануфактурного періоду більше виступав на верх позитивний бік поділу праці та кооперації в майстерні, котрий полягав у тому, що вони робили більш *продуктивними* уже працюючих робітників, машина ж відразу виступає як *конкурентка* робітника. Для витиснених нею робітників великою втіхою повинно бути те, що їх страждання почасти „переходові“ (тимчасові), почасти те, що машина лише поволі опановує ціле поле продукції і таким чином зменшуються обсяг та інтензивність її руйнівницького впливу. „Одна втіха“, каже на це Маркс, „побиває другу“. В останньому разі машина викликає *хроничні злидні* в шарах робітництва, котрі з нею конкурують; там же, де перехід відбувається швидко, наслідки її заведення набирають масового і гострого характеру. „Всесвітня історія не дає нам більш жахливого видовища, як повільне, що десятиліттями тягнулося, конання англійських бавовняних ткачів, котре скінчилося, нарешті, р. 1838. Багато з них померло з голоду, багато довго ще животіло разом з своїми сім'ями з щоденним бюджетом в 2½ пенси (20 шагів). Навпаки, в Ост-Індії вплив англійських бавовняних машин був дуже гострим. Генерал губернатор Ост-Індії констатував в 1834—35 рр., що „нещастя це ледве чи знайде собі паралель в історії торгівлі. Рівнини Індії біліють від кісток бавовняних ткачів. Справді, додає до цього Маркс

з гірким сарказмом, коли ці ткачі прощалися з життям, то це тільки машина готувала їм „тимчасове лихо“. Засіб праці убиває робітника. Це показується особливо наочно, коли що-йно заведена машина починає конкурувати з традиційною ремісничною чи мануфактурною продукцією. Але в середині самої великої промисловості разуразне поступове поліпшення машин приводить до подібного ж результату. Маркс наводить силу доказів для цього твердження зі звітів англійських фабричних інспекторів, на котрих ми, проте, не будемо близьче зупинятися, бо цей факт ніяк не можна заперечити.

Перейдемо краще ще раз від машини, як конкурентки робітника, до машини, як його „виховательки“. Багато „гріхів“, до котрих робітництво, на думку його друзів, має без сумніву нахил,—назвемо тут лише неслухняність, лінощі та піцтво,—не мають жадного більш дійсного супротивника, як машина. Вона є наймогутнішим засобом боротьби капіталу проти робітників, коли вони противляться його автократії, коли вони не задоволені заробітком, котрий він їм ласкаво дає, робочим часом, котрий він визначає, коли вони зважуються повставати в формі страйку. „Можна було би“, каже Маркс, „написати цілу історію винаходів від 1830 року, котрі вступили в життя тільки як бойові засоби капіталу проти робітничих розрухів“. Але через те, що кожне дальше користування з „джерел науки“ в промисловості є бажаним поступом, то здається, наче-б-то робітникам спеціально надано всі оті „гріхи“ в тій цілі, щоби мимо своєї волі вони могли есприяти цьому поступові. Таким чином, ми бачимо, що в капіталістичному світі всі речі кінець кінцем повертають на найкраще, навіть гріхи робітників.

5. Машина і робочий ринок.

Машина випихає робітника—це факт, що не дається заперечити, але факт дуже неприємний для тих, котрі бачать в існуючому способі продукції найкращий з усіх світів. Тому робилося чимало спроб затушкувати цей неприємний факт.

Так, напр., ціла низка політико-економів твердила, що кожна машина, котра випихає робітників, завжди увільняє відповідний капітал, котрий знову дає роботу цим робітникам. Цим капіталом повинні бути ті засоби до життя, котрі спожили би робітники, якби вони залишилися при роботі! Ці засоби до життя увільняються завдяки витисненню робітників і тому потребують, щоби було дано роботу цим останнім, що би бути їми спожитими.

Однак, ті засоби до життя, котрі купує робітник для свого споживання, в дійсности не виступають перед ним як капітал, лише як звичайні товари. Що виступає перед ним як капітал, так це гроші, за-для котрих він продає свою робочу силу. Ці гроші не увільняються через заведення машини; вони радше служать для їх придбання і таким чином *закріплюються* (знаходять собі призначення).

Заведення машин робить невідлнм цілий перемінний капітал, що служив для наймання робітників, котрих вона витиснула, лише обертає його, принаймні почастн, на постійний капітал. Тому, заведення нової машини, при попередній величині: уживанного капіталу, означає збільшення постійного і зменшення перемінного капіталу.

Один приклад зможе показати нам це наочно.

Хай якийсь капіталіст пускає в оборот капітал в 200.000 марок, з котрих 100.000 служать йому як перемінний капітал. Він дає роботу 500 робітникам. Він заводить машину, котра дає йому змогу виробити один і той самий продукт не 500-ми робітниками, як раніше, а 200-ми. Машина коштує 50.000 марок.

Перед цим капіталіст вкладав у діло 100.000 марок перемінного капіталу і стільки ж постійного. Тепер він вкладає 150.000 марк постійного і тільки 40.000 марок перемінного. Увільняється тільки 10.000 марок, котрі, однак, можуть служити для найму не 300 робітників, лише ледве 10,—як що цю суму буде вжито серед тих же умовин, що й більшу частину капіталу. Позаяк з цих 10.000 марок круглим числом 8.000 марок мусить бути витрачено на придбання машин і т. и. і тільки 2.000 лишаються вільними для перемінного капіталу.

Як бачимо, ніякий відповідний капітал зовсім не увільняється.

Маркс довів, що теорія, начебто машина разом з робітниками увільняє відповідний капітал, є цілком безпідставною. Одинока можливість ослабити цей фатальний доказ полягає в тому, щоби вкласти в уста Марксові якесь так само безґрунтовне твердження.

В одній з розправ, в котрій Маркса було „науково“ знищено, ми якось надибали на такий уступ:

„Машина у ньюо (у Маркса) просто заступає працю, тоді як вона прецінь може дати нагоду до збільшення загальної кількості праці і фактично часто вже таку нагоду давала. При цьому зовсім не є конче потрібним, щоби збільшення розмірів продукції увільняло, а тим самим, робило зайвою працю десь там на другому кінці світу, як це часто густо з такою певністю обстоювалося по де-яких соціалістичних виданнях. Збільшена продукція легко може знайти собі місце уже через те, що зросла загальна сума продукційних сил, а тим самим, також і задатність збільшувати споживання“. (Професор др. Лер в „Vierteljaresschrift für Volkswirtschaft“, 23 Jargang, 2 Bd., ст. 114).

Професор Юліус Вольф в одному творі, котрий ряєніє фальшуваннями та перекручуваннями Марксові науки, дозволив собі твердити, начебто Маркс казав, „що коли загальна сума капіталу в країні зростає, то, в найкращому разі, може знайти собі роботу однакова з попередньою кількість робітничної людности, саме через те, що машини все більше і більше заступають людей“. (Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung“ Stuttgart 1892, ст. 258).

В дійсности Марксові ніколи й на думку не спадало обстоювати те, що тут йому накидається. Далекий від думки, що „машина просто заступає людську працю“, Маркс навпаки, систематично і ґрунтовно,

як ніхто—оскільки ми знаємо—перед ним, розвинув ті обставини, серед яких машина „може дати нагоду до збільшення загальної кількості праці і фактично часто її давала“. Це не стоїть ні в якому протиріччі до твердження, що машина випихає робітників.

Маркс каже, що машина зменшує число працюючих робітників у порівнянні до цілою ужитого капіталу; що з розвитком машинництва перемінний капітал *стосунково* зменшується, а постійний—зростає. Перемінний капітал і число робітників, що працюють в якійсь галузі промисловости, може, не зважаючи на заведення, помноження чи поліпшення машин, одночасно з цим зростати, як що загальна сума ужитого капіталу в достатній мірі збільшується*). Як що в таких випадках кількість працюючих робітників не зменшується, то це треба приписати не увільненню капіталу дякуючи машині, лише припливові *нового додаткового капіталу*. Стремління машини поставити робітника по-за роботою через це гальмується і часами може бути подолано, а ніяк не знищено; воно знову явно набирає значіння, і релятивне зменшення числа робітників стає абсолютним, коли приплив нового додаткового капіталу відбувається більш повільно і до певної міри зменшується.

Візьмемо для наочности наш попередній приклад. Ми мали капітал в 200.000 марок, з котрих 100.000 марок складали перемінний капітал, котрий служив для наймання 500 робітників. Заведення нової машини збільшило суму постійного капіталу до 158.000 марок і зменшило перемінний капітал до 42000, а число працюючих робітників до 200. Але припустімо тепер, що одночасно з цим до підприємства приплило 400.000 марок нового капіталу; підприємство відповідно поширюється; в цьому разі число працюючих робітників підноситься до 630, на 130 більше, як попереду. Як би не було заведено машини, то потроїння капіталу, звичайно, викликало б і потроїння числа робітників—з 500 до 1500 чол.

Та як що машина завжди викликає релятивне, а іноді й абсолютне, зменшення числа робітників в тій галузі праці, до її заведено, вона, однак, може одночасно викликати збільшення числа робітників в інших галузях праці, на котрі має вплив перша.

Машина робить необхідною нову категорію робітників—*машинобудівельних робітників*.

Заведення машини в якійсь галузі промисловости спричинюється до збільшення загальної маси продуктів, котрі нею виробляються. Це, в свою чергу, викликає відповідне *збільшення* кількості *сирою матеріалу* і, таким чином, серед інших однакових обставин, викликає збільшення числа робітників, що працюють над його продукцією. Як що заводиться машина, котра виробляє 1000 ліктів пряжи, можливо за допомогою меншого числа робітників, але так само швидко,

*) Зріст продукції, природно, припускає також і відповідне розширення *ринку збуту*. Цей надзвичайно важливий чинник ми, проте, ще не можемо розглядати тут докладніше.

як попереду вироблялося 100 ліків пряжи, то число прядильних робітників, можливо, зменшиться, але одночасно зросте число робітників, що працюють на бавовняних плянтаціях. Розвиток прядильних машин в Англії був головною причиною збільшення числа негрів рабів в Сполучених Державах.

Як що пряжа стане дешевшою, то ткач (ми припускаємо, що він ще ремісник) може, не збільшуючи витрат на сирій матеріал, продукувати більше; його прибутки зростуть, а до ткацтва буде повертатися все більше людей. „Як що машина захоплює перший або проміжний щабель процесу, котрий якийсь предмет праці має пройти, аж поки здобуде свою остаточну форму, то разом з робочим матеріалом збільшується і попит на працю в тих ремісничих та мануфактурних закладах, котрі мають до діла з цим машиновим фабрикатом“.

Разом з розвитком машинництва зростає надвартість і та маса продуктів, в котрій вона реалізується. Разом з цим зростають пишність та розкіш в житті класи капіталістів та її прихвостнів. Зростає попит на *люксових робітників* (що виробляють предмети розкоши), *челядь, льокаїв і т. и.* В 1861 році в Англії, на *ткальну промисловість* припадало 642.607 осіб, а на *клясу-слуг* 1.208.648 осіб.

Поруч цих чинників, котрі спричиняються до того, що заведення машин має своїм наслідком *збільшення* попиту на працю, Маркс називає ще один: повстання нових нив праці, як, напр., газові заводи, залізниці і т. и.

Хай порівняють з цими висновками марксових дослідів те, що вкладають Марксові в уста панове професори, цілком забуваючи про свою власну вченість.

Звичайно, коли Маркс досліджував, в який спосіб заведення машин може мати наслідком збільшення попиту на працю, то він зробив це не для того, щоби затушкувати своїми міркуваннями страждання, котрі несе з собою для робітничої людности фабрична система. Фабрика руйнує сім'ю робітника, відбирає йому молодість, збільшує його працю, позбавляючи її будь-якого змісту, нівечить його фізично та духовно і робить його безвольним знаряддям капіталіста,—а буржуазні економісти гадають, що вони блискуче прославлять капіталістичне уживання машин, як що доведуть, що разом з цим зростає число найманих робітників на фабриках!

Наче-б-то такий зріст не був зростом злиднів! А поруч злиднів праці зростають і злидні безробіття.

Перемінний капітал з поступом машинництва *може* зростати абсолютно, але таке зростання не є необхідним; в різних галузях великої промисловости було уже в різні часи констатовано, поруч збільшення постійного капіталу, абсолютне зменшення перемінного, зменшення числа працюючих робітників. (Деякі факти, що стосуються до цього, ми подамо в третьому відділі, в розділі про перенаселення). Ми тут зовсім не зупиняємося на безробітті та злиднях, котрі викликає у відповідних галузях праці конкуренція великої промисловости з

ремеслом так у своєму краю, як і закордоном. Хай згадають лише сказане в попередньому параграфі про ручних ткачів в Англії та Ост-Індії, котрі сотнями тисяч гинули з голоду тоді, як число англійських машинових робітників одночасно зросло на кілька тисяч. Вульгарні економісти, котрі хотять втокмачити робітникам, що машина дає нову роботу увільненим робітникам, побачили лише ці тисячі нових робітників, але про сотні тисяч мудро мовчали.

Навіть тоді, коли одночасно з увільненням робітників в одній галузі праці настає збільшення попиту на працю в другій галузі промисловости, навіть й тоді це кепська втіха для позбавлених праці робітників. Чи ж може робітник, що ціле своє життя робив в певній галузі праці, з нині на завтра перескочити в якусь иншу?

Поруч того заворушення на робочому ринкові, котре відбувається дякуючи постійному пересуванню у відношенні постійного капіталу до перемінного, пересуванню, не вигідному для останнього, разом з розвитком великої промисловости починає позначуватися на робочому ринкові вплив иншого, своєрідного чиннику, що перехрещується з першим.

Скоро утворюються відповідні для великої промисловости загальні умови продукції, скоро машинова продукція добування вугілля, заліза, транспортна справа і т. и. досягають певної висоти розвитку,—цей спосіб продукції показується здатним до неймовірно швидкого поширення, котре знаходить собі границі лише в сирому матеріалі та ринках збуту. Звідси—постійна гонитва за відкриттям нових ринків, що постачають нові сирі матеріали та нових покупців для фабрикатів. За кожним значним поширенням збуту йде період гарячкової продукції, аж поки ринок не стане переповненим, після чого настає період застою. „Життя промисловости перетворюється на чергування періодів середнього оживлення, розквіту, перепродукції, кризи та застою“. Для робітника такий коловертень означає разуразне хитання між надмірною працею та безробіттям, цілковиту непевність що до роботи та висоти заробітної платні, взагалі непевність цілого його життєвого становища.

Вплив цього чиннику переплітається з утвореним технічним поступом релятивним, а часто і абсолютним зменшенням перемінного капіталу. Часами впливи їх взаємно протилежні, напр., під час розквіту, коли технічний поступ пильнує, щоби робітники не дуже то „роскошували“; часами впливи їх об'єднуються, відбуваються в одному і тому самому напрямкові, напр., під час кризи, коли одночасно з безробіттям панує як найрозгнуданіша конкуренція, як найневгамованіше стремління до пониження цін, пониження, утвореного почасти заведенням нових оціаджующих працю машин, почасти збільшенням робочого часу, почасти пониженнями заробітної платні;—але завше коштом робітника.

6. Машина як революційний чинник.

Якби показати кому-небудь з апостолів соціальної гармонії картину капіталістичної фабричної системи і спитати його, чи вірить він ще, що ми живемо в найкращому з усіх світів, він спробував би ухилитись від отвертої відповіді на це питання, заявивши: „Так, ми перебуваємо ще в переходовому стані. Капіталістична велика промисловість ще не могла виявити цілком свого благодійного впливу, вона ще гальмується в своєму розвитку ріжним середньовічним мотлохом. Але, як що порівняти тільки становище робітників на фабриці з становищем робітників у відповідних галузях домашньої промисловости та ремесла, то виявиться, що становище перших багато краще, ніж останніх, що, отже, велика індустрія значно *поліпшила* становище робітників, а не *погіршила*“. Так сказав би апостол соціальної гармонії.

Безперечно, там, де запанували великопромислові заклади, робітники, що працюють по недобитих ще галузях домашньої промисловости, ремесла та мануфактури, живуть серед ще більше нуждених умовин, як робітники, що працюють на фабриці. Та чи говорить це на користь капіталістичної великої промисловости? Ми гадаємо за-ледви. Цей факт поясняється просто тим, що фабрична система в тих галузях промислу, в котрих вона закорінюється, погіршує становище не тільки тих робітників, котрі притягаються на фабрики, але також і тих робітників, котрі і далі працюють ще по-за фабриками, а саме погіршує становище останніх ще в *більшій мірі*, ніж перших. „Поступ“, котрий викликає капіталістична велика промисловість, полягає в тому, що всі ті страждання та злидні, на котрі вона засуджує фабричних робітників, вона подвійно і потрійно приносить робітникам в домашній промисловости, ремеслі і мануфактурі.

„Визиск дешевих і недозрілих робочих сил стає в сучасній мануфактурі ще більш безсоромним, ніж на справжніх фабриках через те, що технічної підвалини існування фабрики,—заступлення мускульної сили машинами та легкості праці,—здебільшого бракує мануфактурі; до того ж жіночий або недозрілий ще організм безсовісно віддається там на поталу ріжним отруйним субстанціям і т. и. В так званій домашній промисловости цей визиск стає ще безсоромнішим, ніж у мануфактурі, тому, що здатність робітників до опору зменшується разом з їх розпорощенням, ціла куна хижих паразитів втискується між дійсним „роботодавцем“ та робітниками, домашня промисловість скрізь провадить боротьбу з машинами або, принаймні, з мануфактурними заводами в одній і тій самій галузі промисловости, бідність робітників позбавляє їх найпотрібніших умовин праці,—простору, світла, вентиляції і т. и., нерегулярність роботи зростає і, нарешті, конкуренція між робітниками неминує досягає свого максімуму в цьому останньому місці притулку для всіх, що стали зайвими через розвиток великої промисловости та агрікультури. Економія засобів

продукції, доперва систематично організована машиною продукцією, від самого початку проваджена з безоглядним марнотратством робочої сили та з хижацьким відношенням до нормальних умовин робочої діяльності, тепер тим більше обертає до робітника свій антагоністичний та людовбийчий бік, що менше в якійсь галузі промисловости розвинено громадську продукційну силу праці та технічну підвалину комбінованих процесів праці“ *).

Все, що може перетерпіти людина, не падаючи відразу під важким тягарем, все це мають терпіти робітники в домашній промисловости. В змаганні конкурувати що до дешевини з машиною, вони все зменшують свої потреби що-до харчу, одежі, світла, повітря, відпочинку, аж поки не дійдуть до того рівня, нижче від котрого не могла би вигадати найбуйвіша фантазія. Маркс оповідає про школи виробу мережева, в котрих працювали діти від 2-х років. В англійських майстернях для виробів з соломи працювали діти від 3-х років, часами до півночі, в тісних помешканнях, в котрих іноді припадало лише 12—17 кубічних футів на людину. Ці числа, — казав комісар Уайт (White) перед комісією для досліду дитячої праці, — „репрезентують *меншу просторінь, як половина тої*, що відібрала би дитина, запакована в скриньку трьох футів по всіх трьох обчисленнях!“

Та як би багато не могла витримати людська природа, не гинучи відразу, є, проте, границі, нижче від котрих вона не може зійти. Скоро цих границь досягнуто, б'є для домашньої промисловости година швидкої загибелі в наслідок заведення машин; домашні робітники або повинні шукати собі іншої роботи, або вони сконають з голоду швидче, ніж це мало би статися. Подібне ж має силу так само й що до недобитків ремесства та мануфактури.

Перехід від мануфактури до великої промисловости прискорюється, дякуючи заведенню фабричного законодавства. Домашня промисловість тратить ґрунт відразу, скоро вона мусить виконувати законодавчі обмеження. Тільки необмежений і як найбільший визиск робочої сили жінок та дітей дає їй спромогу продовжити своє існування.

Як що машина творить такий цілковитий переворот по всіх ділянках промисловости, котрими вона опановує, то вона мало-не-стає ще більш революційною, коли вона захоплює *сільське господарство*. Тут вона звичайно, робить робітника не тільки релятивіс (відносно), але також й абсолютно зайвим, — виключаючи ті випадки, коли одночасно з її заведенням має місце дуже значне збільшення призначеної для обробітки земельної площі, як це, напр., було в Сполучених Державах.

Там, де машина починає втискатися в сільське господарство, селянинові загрожує та ж сама доля, що й пережиткам рукометства в

*) Перед кількома роками було опубліковано цілу низку, частиною дуже цінних дослідів про перестрашаюче злиденне становище домашньої промисловости в Німеччині. Хто хоче докладніше поінформуватися в цій справі, тому ми особливо рекомендуємо книжку д-ра Емануеля Закса „Die Hausindustrie in Thüringen“.

індустрії. Разом з ним падає й найміцніша твердиня старого громадянства. Селяне та наймані робітники, що стали „зайвими“ на селі, тягнуться до міста. Великі міста непомірно зростають, тоді як села обезлюднюються. Скупчення величезних людських мас по містах творить фізичну кволість промислових робітників. Ізольованість же сел зменшує силу розумових інтересів сільських робітників, руйнує їх духове життя, ламає їх відпорну силу супроти капіталу. Разом із зростом великих міст, підупадає й родючість ґрунту через те, що ті складові частини, котрі взято з землі, як харчові засоби, не повертаються їй назад, а в формі екскрементів та різних покидьків запаскуджують міста, замість того, щоби угноувати землю. Та разом з уживанням сучасної технолоґії в сільському господарстві зростають також і засоби до того, щоби видобувати з землі все більші урожаї. Все більше з неї забирається, все менше їй повертається. Таким чином, капіталістичне вживання машин розвиває одночасно грабіжницьку експлуатацію не тільки людської робочої сили, але й землі. Воно виснажує землю і призводить до фізичного та духового занепаду робітників.

Але одночасно воно розвиває також зародки нової й вищої культури та ті розгонові сили, що пробивають їй дорогу. В злиднях Маркс бачив не самі лиш злидні, але й також зародки кращої будучини, котрі вони ховають в своєму лоні. Він не осуджує фабричну систему, не обвинувачує її, лише він хоче її зрозуміти. Він не моралізує, лише досліджує. І він сам звертає при тому нашу увагу на свого попередника, котрий вперше пізнав революційний бік сучасної фабричної системи,—на Роберта Овена.

Велика промисловість породила страшні злидні, яких жадний инший спосіб продукції перед нею ще не знав. Але ці масові злидні не тягнуть за собою застою. Нині ми не знайдемо стоячого болота злиднів, в котре поволі і непомітно поринає громадянство, як це сталося з римським громадянством часів імперії. Сучасний спосіб продукції швидче подібний до того виру, що пориває всі верстви громадянства, перемішує їх між собою і тримає в постійному рухові. Всі пережиті продукційні відносини знищуються, а разом з ними і всі пережиті забобони. Але нові продукційні відносини, котрі заступають місце старих, самі не є сталими, але підлягають постійній зміні. Один винахід, один спосіб праці поспішає за другим, маси капіталу і маси робітників невпинно переливаються з одної галузі промисловости в другу, з одної країни до иншої, зникає будь-яка тривалість відносин і будь-яка віра в неї. Консервативні елементи усуваються, селянин витісняється в великі міста, в котрих нині зосереджуються рушійна сила історії, і де він, натомість щоби задержувати, лише допомагає силі того руху. Жінка й дитина притягаються на фабрику, гине консервативний елемент буржуазної форми сім'ї, хазяйновита та запопадлива господиня стає найманою робітницею, що мусить шукати заробітку та боротись за своє існування.

І в такому цілковитому розкладі старого, котрий відбувається перед нашими очима, показуються уже зародки нового.

Зростає отупіння робітничої молоді в наслідок надмірно довгої, односторонньої праці по всіх промислових країнах змусило до того, що, в тій чи іншій формі, елементарне навчання було проголошено обов'язковою умовою фабричної роботи. З тої пори почали знаходити, що фабричні діти вчать не тільки так само добре, але може навіть краще і з більшою охотою, як звичайні школярі. „Справа дуже проста“, каже один фабричний інспектор. „Ті, котрі перебувають в школі лише пів дня, завжди свіжі і майже завжди здатні й охочі до науки. Система, що сполучає працю на фабриці і навчання в школі, робить кожне з обох цих зайнять відпочинком від другого, ця система, отже, є більш відповідною для дітей, як безперестанне тривання одного з них“. Маркс додає до цього: „З фабричної системи, як це можна простежити докладно у Роберта Овена, виросли зародки виховання майбутнього, котре для всіх дітей певного віку сполучає продукційну працю з наукою і вправами (гімнастикою), і то не тільки як засіб для піднесення громадської продукції, але й як одинокий спосіб для створення всебічно розвиненої людини“.

До цього перевороту в педагогіці треба прилучити ще один. Широко переведений поділ праці в громадянстві на окремі професії та спеціальності, властивий уже періодові ремесства, та поділ праці в середині поодиноких підприємств, що прилучився до першого під час мануфактурного періоду, мали надзвичайно шкідливі наслідки для працюючих. Умови продукції розвивалися повільно, часами в своїх формах вони закріплювалися; людину було, таким чином, на ціле її життя приковано до певних деталічних операцій, в котрих вона досягала надзвичайної спритності (вправності), тим часом як разом з тим вона калічилася односторонністю й позбавлялася того гармонійного розвитку, котрий ще старинному клясичному світові надавав ідеальної краси.

В тих галузях промисловости, в котрих запановує машина, вона усуває для робітника потребу довголітнього пильного навчання для того, щоби бути здатним виконувати продукційну роботу в певному його фахові. Але вона робить також неможливим, щоби людину впродовж цілого її життя було приковано до певної деталічної операції, викидає робітника з одної галузі праці і кидає його в другу.

Але які тільки страждання не приносить тепер з собою цей вічний рух, коли сотні тисяч пролетарів постійно творять резервну армію безробітних, котрі з жадобою хапаються за кожную роботу, яку б їм не запропонували! І яка незначна в наші часи здібність пристосовуватись до різних родів діяльності у робітників, тіло і дух котрих однаково було пошкоджене ще з молоді, котрі не розуміються на різних механічних та технічних процесах, що роблять можливою сучасну велику промисловість, і котрим бракує еластичности, щоби до цих різноманітних процесів пристосуватися. І нарешті, як що робітник

великої промисловості не є неминуcho прикований впродовж цілого свого життя до певної деталічної функції, то, проте, він виконує її день-у-день, місяць-у-місяць, рік-у-рік з тими лише перервами, котрі бувають від безробіття та голоду.

Як зовсім инакше виглядала би справа, коли би різні деталічні функції чергувалися б по-днях, ба навіть по годинах, так, щоби вони не втомлювали і не одурманювали, лише підохочували та підбадьорювали; коли б деморалізуюче безробіття щезло, а технічні перевороти не відбувалися б коштом робітника!

Серед багатьох передумов такої зміни також одна педагогічної природи. Робітнича кляса мусить здобути наукове розуміння процесу та методів продукції, мусить здобути практичну вмiстiсть орудувати найріжноманітнішими інструментами продукції. Уже тепер робляться відповідні спроби в професійних школах та їм подібних установах, але в дуже незначній мірі, „Як що фабричне законодавство, ся перша, ледве виборена у капіталу уступка, сполучило елементарне навчання з фабричною роботою, то не підлягає жадним сумнівам, що неминуче завойовання робітничою клясою політичної влади здобуде також в школах для робітників відповідне місце для навчання технольоїї, теоретичному і практичному“.

Нарешті, які перевороти таїть у собі сучасна велика промисловість що до сім'ї! Вона уже нині касує для робітника дотеперішню форму сім'ї. Не тільки відносини між чоловіком а жінкою, але й також між батьками та дітьми стали иншими через систему жіночої та дитячої праці в індустрії. Батьки часто з оборонців та годувальників стають *визискувачами* дітей. Ми згадували вгорі про бідолашних дітей в англійських майстернях для солом'яних виробів, що мусіли працювати, починаючи від трьох років серед нужденніших обставин часто аж до півночи. „Злиденні, приголомшені батьки цих маленьких плетіїв соломи“, каже Маркс, „думають лише про те, щоби виссати з дітей як найбільше. Ставши дорослими, природно, діти не звертають жадної уваги на своїх батьків і покидають їх“. „Одначе, не зловживання батьківською владою“, каже Маркс в другому місці, „утворило це безпосередне чи посередне визискування недозрілої робочої сили капіталом, а навпаки капіталістичний спосіб визиску призвів на те, що батьки почали зловживати своєю владою, тому, що він знищив відповідні цій владі економічні підвалини... Яким жахливим, яким огидним не показується за капіталістичної системи нищення старого родинного життя, проте, ніщо инше, як велика промисловість, дякуючи тій рішачій ролі, котру вона надає жінкам, підліткам та дітям обох полів в громадсько-організованому процесі продукції по-за межами домашнього огнища,—утворює нові економічні підвалини для вищої форми сім'ї та для більш гідних відносин межи полами. Само собою, було би однаковим безглуздом так християнсько-германську форму сім'ї вважати за абсолютну, як і старо-римську, старо-грецьку, або східну її форми, котрі, в кождім разі, складають всі разом певний

історичний ряд розвитку. Так само очевидно, що складання комбінованого робочого персоналу з осіб обох полів та різного віку, хочай в своїй природній, брутальній капіталістичній формі, коли робітник існує для процесу продукції, а не процес'продукції для робітника, і є отруйним джерелом розпусти та рабства, — серед відповідних умовин се мусить, навпаки, обернутися на джерело розвитку гуманности“.

Після того, як Маркс відкрив нам такі вигляди на будуче, ми можемо погодитися з машиною системою та великою промисловістю. Хоч і які безмірні ті страждання, котрі вона накладає на робітничу класу, ці страждання, принаймні, не даремні. Ми знаємо, що на полі праці, угноєній міліонами пролетарських трупів, забуває новий засів — вища форма громадського ладу. Машинова продукція творить підвалини, на котрих повстане нове покоління, далеке від однобічної обмеженности ремесства та мануфактури, не раби природи, як люде часів первісного комунізму, не люде, духовну та фізичну силу і красу котрих куплено ціною гноблення безправної отари рабів, як от за часів старинного класичного світу; повстане покоління гармонійно розвинене, що тішитися життям і уміє ним розкошувати; пан землі і сил природи, що в братерській рівности обіймає всіх членів громадянства.

Біddіл III

Заробітня платня і дохід з капіталу.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Заробітня платня.

1. Зміни величини ціни робочої сили і надвартости.

В другому відділі ми говорили переважно про *продукцію надвартости*. Тепер звернемося найперше до законів *заробітньої платні*. Вступом до цього і переходом від другого відділу до третього, що обіймає, до певної міри, обидва, буде досліджування зміни величини ціни робочої сили та надвартости під впливом змін трьох, уже відомих нам з 2-го відділу, чинників, а саме: 1. *величини робочого дня*, 2. *нормальної інтензивності праці* та 3. *її продукційної сили*.

Ці три чинники можуть змінюватися і перетворюватися як найрізноманітнішим способом то один тільки, то два, то всі три, раз один в одній степені, раз в другій. Досліджування всіх комбінацій, котрі звідци виникають, природно, завело би нас занадто далеко; трохи поміркувавши, ми могли б і їх вивести, скоро дано нам головну комбінацію. Лише з приводу цієї останньої ми будемо тут говорити. Ми будемо досліджувати ті зміни, котрі відбуваються у відносних величинах надвартости і ціни робочої сили, коли змінюється один з тих трьох чинників, а два других залишаються незмінними.

а) *Величина робочого дня та інтензивність праці* лишаються незмінними, *продукційна ж сила праці змінюється*. Продукційна сила праці має, звичайно, вплив на кількість продуктів, що виробляються впродовж певної одиниці часу, але не на величину вартости цієї кількості продуктів. Як що в наслідок якогось винаходу прядун здобуде змогу випрясти за одну годину 6 фунтів бавовни, тим часом як досі впродовж одної години він міг випрясти лише 1 фунт, то він виробить тепер за одну годину вшестеро більше пряжи, ніж перед тим, але одну і ту ж силу кількості вартости. Але вартість, котру він додає до одного фунту бавовни, перетворюючи її своєю працею на пряжу, є тепер ушестеро меншою. Це пониження вартости впливає знов таки на вартість життєвих засобів робітника, напр., його одєж

Вартість робочої сили знижується і на таку ж величину зростає надвартість. При зниженні продукційної сили праці має місце, природно, відворотне явище. Збільшення або зменшення надвартості завжди є *наслідком* і ніколи не є *причиною* відповідного збільшення або зменшення вартості робочої сили. Чи відповідає і оскільки відповідає зниженню *вартості* робочої сили зменшення її *ціни*, не залежить від різних обставин, особливо від сили опору робітничої класи. Припустимо, що в наслідок збільшення продукційної сили праці щоденна вартість робочої сили впаде з 3 х до 2 марок, але ціна її — тільки до 2-х марок 50 пфенігів. Як що перед тим щоденна надвартість, випродукована одним робітником, виносила також 3 марки, то тепер вона зростає, хоч би й як це не обурювало капіталіста, не до 4-х марок, лише до 3 марок 50 пфенігів. На його щастя, це трапляється рідко. Це вимагає не тільки великої сили опору робітників, але й так ж того, щоби обидва другі чинники — величина робочого дня та інтензивність праці — лишалися незмінними. Вплив зміни обох цих чинників, за прикладом Рікардо, не брався економістами під увагу. Розглянемо тепер вплив кожної з цих останніх змін.

б) *Робочий день і продукційна сила праці не міняються, міняється лише інтензивність праці.* Працювати інтензивніше, — це значить, витрачати протягом одного і того самого часу більше праці, отже, творити впродовж одного і того самого протягу часу більше вартості. Як що прядун, не змінюючи продукційної сили праці, в наслідок більшої напруженості праці, випряде впродовж одної години $1\frac{1}{2}$ фун. бавовни, замість 1 фун. перед тим, то за цю годину він виробить також на половину більше вартості, ніж досі. Як що досі він виробляв протягом 12 годин вартість в 6 марок, то тепер за однієї той самий час він виробить вартість в 9 марок. Як що ціна його робочої сили була 3 марки, а тепер піднеслася до 4 марок, то мимо того зростає одночасно також і надвартість, а саме з 3 марок до 5. Отже, неправда, як це часто твердиться, що піднесення ціни робочої сили можливо лише коштом надвартості. Це має слушність тільки для першого розглянутого нами випадку, але не для щойно згаданого. Зазначимо до речі, що в цьому другому випадкові піднесення ціни робочої сили не все мусить означати піднесення по над її вартість. Як що збільшення ціни є замалим, щоби надолужити більш швидке зужитковання робочої сили, котре є наслідком більшої інтензивності праці, то в дійсності ціна робочої сили *упала* нижче від її вартості.

Інтензивність праці серед різних націй неоднакова. „Більш інтензивний робочий день одної нації представляється і в більшій кількості грошей, ніж менш інтензивний — другої нації“.

На англійських фабриках загалом робочий день короткий, як на німецьких, але саме через це на перших праця багато більш інтензивна, так що англійський робітник виробляє впродовж робочої години більшу вартість, ніж його німецький товариш. „Більше законодавче скорочення робочого дня на континентальних фабриках“, каже

Маркс, „було би найпевнішим способом для зменшення цієї різниці між континентальними та англійськими робочими годинами“.

с) *Продукційність (видатність) та інтензивність праці полишаються незмінними: робочий день мняється.* Це може відбуватися в двох напрямках: 1. *Робочий день стає коротшим.* Вартість робочої сили через це не порушується; скорочення відбувається коштом надвартості. Як що капіталіст не хоче бачити цю останню втрату, то він мусить понизити ціну робочої сили *ниже* від її вартості. На цей випадок охоче покликаються противники нормального робочого дня. Проте їх аргументація лише тоді є слушною, коли інтензивність та продукційність праці лишаються незмінними. В дійсності ж скорочення робочого дня завжди є або причиною, або наслідком збільшення інтензивності та продукційності праці. 2. *Робочий день стає довшим.* Наслідки цієї зміни ніколи ще не завдавали клопоту капіталістові. Зростає так загальна сума вартості виготовленої впродовж робочого дня маси продуктів, як і надвартість. Ціна робочої сили також може піднятися. Але тут, як і при збільшенні видатності праці, піднесення ціни може значити падіння її *ниже* вартості, як що вона не дорівнює збільшеному витрачання робочої сили.

Розглянуті нами випадки а, б і с рідко трапляються в повній чистоті. Звичайно, зміна одного з трьох чинників потягає за собою зміни й двох других. Маркс досліджує, між иншим, і такий випадок, коли інтензивність та продукційність праці зростають, а робочий день одночасно скорочується, і показує границю, до котрої може бути скорочено робочий день. За капіталістичного способу продукції робочий день не може бути скорочено до робочого часу, потрібного для утримання робітника. Це значило би скасувати надвартість, цю основну підвалину капіталістичного ладу.

Знищення капіталістичного способу продукції дозволило би обмежити робочий день до потрібного робочого часу. Проте, серед решти однакових умовин, скоро було би знищено капіталістичний спосіб продукції, з'явилася би потреба *зробити довшим* потрібний робочий час. Раз через те, що зросли би життєві вимоги робітника, по-друге, через те, що нагромадження фонду для дальшого преведення і поширення продукції припало би на долю потрібної праці, тим часом як нині це належить надвартості.

Але, з другого боку, разом з скороченням робочого дня зросла би інтенсивність праці. Система громадсько-організованої праці привела би до зосадження засобів продукції і до знищення всякої не-потрібної (некорисної) праці. „В той час, як капіталістичний спосіб продукції змушує кожне індивідуальне підприємство до економії, анархична система конкуренції призводить на безмірне марнотратство громадських засобів продукції та робочих сил, минаючи вже силу посад, тепер конче потрібних, але самих по собі цілком зайвих“. „Як що дано інтенсивність та продукційну силу праці“, провадить Маркс далі, „то та частина робочого дня, котра потрібна громадянству

для матеріальної продукції, тим коротша і, таким чином, та частина часу, котра здобувається для вільної, духовної та громадської діяльності індивідів тим більша, що рівномірніше поділено працю між усіма здатними до праці членами громадянства, що менше має змоги один шар громадянства скидати з себе природну необхідність праці на якийсь інший шар. З цього боку абсолютною границею для скорочення робочого дня є загальність праці. В капіталістичному громадянстві вільний час для одної класи здобувається перетворенням часу життя мас у робочий час“.

2. Перетворення ціни робочої сили на заробітну платню.

Досі ми говорили про *вартість та ціну робочої сили* і про відношення їх до надвартості. Але те, що на поверхні громадянства виступає як заробітна платня, це є не ціна *робочої сили*, лише ціна *праці*. „Як що спитати робітників: який ваш заробіток?“ то вони відповідают один: „від свого хазяїна я дістаю 1 марку за робочий день“, другий: „я дістаю 2 марки“ і т. д. В залежності від тих галузів праці, до яких вони належать, вони покажуть різні суми грошей, котрі дістають від своїх хазяїв чи то за певний робочий час, чи то за виконання певної роботи, напр., за виткання одного ліктя полотна або за складання аркушу друку. Не зважаючи на відмінність їхніх показів, всі вони зійдуться на одному: заробітна платня—це та сума грошей, котру платить капіталіст за певний робочий час або за виконання певної роботи“*)].

Ціна товару—це його вартість, виражена в грошах. Як що має праця ціну, то мусить вона також мати вартість,—міркували економісти. Але, як великою є вартість праці? Вона визначається, як і вартість кожного іншого товару, робочим часом, потрібним для його вироблення. Скільки ж треба робочих годин, щоби виконати працю в 12 годин? Очевидно 12 годин.

Отже, як що праця оплачується після її повної вартості, то робітник дістає в своїй заробітній платні стільки ж вартості, скільки він додав її до продукту: таким чином, в кінці найшого міркування ми опинилися перед альтернативою—або науку про надвартість, або науку про вартість, або обидві разом, визнати хибними і, тим самим, заявити, що загадку капіталістичної продукції годі розгадати. Класична буржуазна політична економія, вінцем котрої є Рікардо, розбилася об це протиріччя; вульгарна ж політична економія, котра добачує своє завдання не в тому, щоби *дослідити* сучасний спосіб продукції, лише в тому, щоби його *виправдати* і розмалювати в рожевих барвах, скористала з цього протиріччя для своїх чудесних побрехеньок.

Марке всіх їх повернув у нівець, ясно встановивши різницю між *працею та робочою силою*—поняттями, котрі завжди змішувалися економістами одно з другим.

*) Маркс, *Зарібкова праця та капітал*.

Р. 1847 Маркс ще не зробив цього фундаментального відкриття. В своїх „Злидних філософії“, як і в своїх статтях про „Зарібкову працю та капітал“ він говорить ще про вартість праці, котра непомітно для нього стає вартістю робочої сили. Та наші політико-економі так мало зрозуміли значіння різниці між робочою силою та працею, що й нині ще змішують одно з другим ці два поняття і залюбки говорять про теорію вартости Маркса-Родбертуса, хочай Родбертус без критики перейняв рікардову теорію вартости з її змішуванням праці і робочої сили та з її протиріччями. Тим часом Маркс очистив цю теорію від суперечностей в цьому, а також і в других пунктах принципіального значіння (нагадаймо про зведення праці, що витворює вартість, до громадсько-потрібної праці, про різницю між загальною працею, що витворює вартість, і особливою працею, що виробляє споживчі вартости і т. и.) і аж допіру зробив з рікардової науки дійсну, вичерпуючу та добре обґрунтовану теорію вартости.

Маркс вперше показав, що *праця* не є товар і не має, тому, жадної товарової вартости, хочай вона є джерелом і мірою всіх товарових вартостей. Що ми бачимо на ринку, так це робітника, котрий пропонує свою робочу силу. Праця повстає через споживання товару—робочої сили—так само, як через споживання товару—шампанського з'являється у людини веселий настрій. Так само, як капіталіст купує шампанське, а не веселий настрій, котрий воно викликає, так само купує він робочу силу, а не працю.

Але робоча сила—це товар особливого роду: за нього допіру тоді платять, як його вже буде спожито, допіру після того, як роботу виконано, робітник дістає свою заробітну платню.

Купується *робоча сила*, але платиться начебто за *працю*. Заробітна платня не з'являється перед нами як ціна робочої сили. Вона зазнає певного перетворення ще перед тим, як з кишені капіталіста з'являється на світ божий і представляється як ціна праці.

Яким чином відбувається це перетворення і які його наслідки—все це, звичайно, не могло бути науково досліджено економістами, що були перед Марксом, тому, що не було ще пізнано різниці між ціною робочої сили та ціною праці. Стже, Маркс дав перший строго наукову теорію заробітної платні. Дві основних форми заробітної платні становлять *платня почасова* і *платня поштучна*.

3. Почасова платня.

Ми знаємо, що серед певних обставин щоденна вартість робочої сили є певною величиною. Припустімо, що щоденна вартість робочої сили виносить 2 марки 40 пфенігів, а *звичайний* робочий день становитиме 12 годин. Тут, як і скрізь у цій книзі, де не зауважено щось иншого, ми припускаємо, що вартість і ціна так робочої сили, як і инших товарів покриваються. Ціна дванадцятигодинної праці представляється, тому, рівною, 2 маркам 40 пфенігам, а ціна одногодинної

праці=20 пфенігам. Знайдена, таким чином, ціна робочої години служити за одиницю міри для ціни праці.

Отже, ми знайдемо ціну праці, як що ми поділимо денну вартість робочої сили на число робочих годин *звичайного* робочого дня.

Ціна праці і поденна та потижнева платня можуть хитатися в різних напрямках. Припустимо, що робочий час збільшився з 12 годин до 15, а ціна праці упала одночасно з 20 пфенігів до 18. Поденна платня буде тепер виносити 2 марки 70 пфенігів, то-б-то вона зросте, не зважаючи на те, що ціна праці одночасно понизиться.

Ціна праці залежить, як вгорі було сказано, від денної вартості робочої сили і від довжини *звичайного* робочого дня.

Як що ж в наслідок якихсь *надзвичайних* подій, напр., кризи, капіталіст через те, що товари не продано, обмежить (зменшить) робочий час, скажемо, наполовину, то він не збільшить відповідно ціну праці. Як що виносить вона 20 пфенігів, то робітник заробить при шостигодинному робочому часі тільки 1 марку 20 пфенігів, хочай денна вартість його робочої сили далеко вища, після нашого припущення—2 марки 40 пфенігів.

Як що раніш ми добачали в *подовженні* робочого дня джерело страждань для робітників, то тут ми бачимо нове таке джерело в його тимчасовому *скороченні*.

Це дає капіталістам привід, скоро виникає питання про закондатне скорочення робочого дня, висувати проти цього своє співчуття до нещасних робітників. „Ми без того вже змушені платити мізерну голодну платню за п'ятнадцятигодинний робочий день!“ кричать вони, „тепер ви хочете скоротити робочий час до десяти годин і через це відібрати голодним робітникам ще третину їхнього заробітку? Проти того варварства мусимо ми енергійно протестувати!“ Шляхотні друзі людськості забувають, що *ціна праці* зростає, як що тривалість *звичайного* робочого дня зменшується; ціна праці є тим вищою, що вища денна вартість робочої сили і що *менша* довжина *звичайного* робочого дня. *Тимчасове* скорочення робочого дня *понижує* заробітню платню, *тривале*, стало скорочення її *підносить*. Це між иншим помічалось в Англії. Після звідомлень фабричних інспекторів від квітня 1860 р. за двадцять років, від 1839 по 1859 р.р., на фабриках, що підлягали десятигодинному робочому дневі, заробітня платня *зросла*, на тих же фабриках, де працювали по 14—15 годин, *спала*. Багатий досвід аж до новішого часу стверджує це правило.

Довготривале подовження робочого часу *понижує* ціну праці. Навпаки, низка ціна праці змушує робітника покоритися подовженню

*) Ціна праці може одночасно також ще зменшитись, але це буде наслідком не зменшення робочого часу, лише збільшеної пропозиції робочих сил і т. п. явищ, про котрі ми тут не будемо говорити. Треба завжди мати на оці, що в цих дослідках ходить про *основи* явищ капіталістичного способу продукції, а не про їх *загальну картину*.

робочого дня, щоби забезпечити собі бодай нужденну поденну платню. Але низька ціна праці та довгий робочий час мають також тенденцію закорінитися. Капіталісти зменшують платню і подовжують робочий час, щоби збільшити свої прибутки. Але конкуренція між собою ж змушує їх, насамкінець, зменшувати у відповідній мірі ціни товарів. Надзвичайний прибуток, котрого досягалося через подовження робочого дня та зменшення заробітної платні, тепер зникає, низькі ж ціни залишаються і ділають як примусовий засіб, щоби удержати заробітну платню разом з надмірним робочим часом на досягнутому вже низькому рівні. Капіталісти не мають з того якоїсь довготривалої вигоди, для робітників же—це велика шкода. Законодавче закріплення нормального робочого дня становить дійсну межу для такої тенденції.

Скажемо тут ще про другі благодійні наслідки нормального робочого дня.

В де-яких галузях праці буває, що капіталіст виплачує певну платню робітникові не поденно або петижнево, а по робочих годинах. Робітник мусить бути цілий день до послуг капіталіста, але як останньому забажається: раз він примусить його працювати над міру, другий—тільки протягом небагатьох годин. Але ціна праці буде означуватися довжиною звичайного робочого дня. Таким чином, капіталіст, виплачуючи робітникові „нормальну“ ціну праці, дістає змогу розпоряджати цілою робочою силою робітника без того, щоби виплачувати йому цілу вартість його робочої сили; в ті дні, коли він примушує його працювати менше нормального числа робочих годин, це виступає цілком ясно; але це має силу також для того часу, коли він примушує робітника працювати більше нормального часу.

Вартість робочої сили, котру витрачає робітник протягом кожного робочого часу, є, власне, неоднаковою. Робочу силу, витрачену впродовж перших годин робочого дня легше відновити, як витрачену за останні години. Тому, вартість робочої сили, витраченої впродовж першої робочої години є меншою, як вартість витраченої впродовж 10-ої або 12-ої години,—хочай споживча вартість останньої може бути багато меншою, як споживча вартість першої. Відповідно до цього, в багатьох підприємствах, природно, сам собою, а не на ґрунті фізіологічних та економічних міркувань, витворився звичай вважати робочий день до певної точки за „нормальний“, а робочий час по-за нею *додатковим часом*, котрий оплачується краще, хоч звичайно часто до смішного в незначній степені.

Згадані вгорі капіталісти, у котрих робітники працюють по годинах, ошаджують цю підвисшену платню за додаткову працю.

Ріжницю між „нормальним“ робочим днем згаданого роду та додатковим часом не треба розуміти так, начебто ціна праці за нормальний робочий день є нормальною платнею, а за додатковий час виплачується додаткова платня, котра виходить по за межі денної вартості робочої сили. Є фабрики, де рік-у-рік працюють додатково. „Нормальна“ бо платня стоїть там так низько, що робітник не годен

з неї самої вижити і *змушений*, тому, працювати додатково. Там, де звичайно, стало, працюють додатково, „нормальний“ робочий день є лише частиною дійсного робочого дня, а „нормальна“ платня—тільки частиною тої платні, котра потрібна для утримання робітника. Краща оплата додаткового часу часто є лише засобом спонукати робітника погодитися на подовження робочого дня. А це відповідає, як ми бачили, підупадкові ціни праці.

Нормальний робочий день має тенденцію покласти край всім таким спробам понизити заробітню платню.

4. Поштучна платня.

Почасова платня є перетворена форма ціни робочої сили; поштучна платня є перетворена форма почасової платні.

Припустимо, що звичайний робочий день виносить 12 годин, денна вартість робочої сили—2 марки 40 пфенігів, робітник же виготовляє що-дня пересічно 24 штуки якогось продукту—в капіталістичних підприємствах хутко встановлюють шляхом досвіду, яку роботу може виконати впродовж одної години робітник з пересічною спритністю та інтензивністю праці. Я можу платити робітникові поденно, по ціні 20 пфенігів за годину; але я можу також платити йому за кожну вироблену ним річ, по 10 пфенігів за штуку. В останньому разі заробітня платня є поштучною платнею.

Як видно, основою поштучної платні, як і платні почасової, є денна вартість робочої сили та звичайна довжина робочого дня. Наско, правда, *здається*, мов би поштучна платня визначається кількістю роботи, виконаної продуцентом; ілюзія, проте, щезає, яко що ми знаємо, що поштучна платня відповідно зменшується, скоро видатність праці зростає. Як, що робітник для виготовлення штуки продукту, згаданого в нашому прикладі, потребуватиме пересічно більше, вже не пів години, лише тільки чверть—можливо в наслідок поліпшення якоїсь машини,—то капіталіст, коли припустити, що всі інші умовини лишаються однаковими, буде платити йому уже не 10 пфенігів, лише тільки 5 пфенігів за штуку.

Але досить часто трапляється і кожному, хто цікавиться робітничою справою, не дуже добре відомо, що поодиноким робітникам або групам робітників, котрі, через щасливі обставини, постачили надзвичайно велику кількість продуктів, за-для такого виключного випадку починають свавільно зменшувати умовлену поштучну платню, мотивуючи це тим, що, инакше їхній зарібок занадто перевищував би звичайну заробітню платню. Не можна довести більш ясно того, що поштучна платня є лише зміненою формою почасової платні, форма, котрої капіталіст вживає добровільно лише тоді, коли вона видається йому кориснішою, ніж незмінена почасова платня.

Звичайно, поштучна платня, справді, є дуже корисною для капіталіста. В формі почасової платні капіталіст оплачує робочу силу в

формі постаченої нею *кількості праці*; в поштучній же платні оплачує він її (робочу силу) в формі *продукту*. Отже, він може здатися на те, що робітник з свого власного інтересу, без зовнішньої заохоти, буде постачати впродовж кожної робочої години можливо більшу кількість продукту. Йому також багато легше перевірити, чи дійсно вироблений робітником продукт є продуктом пересічно добрим. Найменша вада стає відтак причиною, а дуже часто також тільки приводом для відлічування з платні, ба навіть для справжнього ошукування робітників.

Таким чином, догляд капіталіста та його відпоручників за робітниками при поштучній платні стає, здебільшого, зайвим; капіталіст зощаджує працю і потрібні для неї кошти. Поштучна платня в певних галузях промисловости робить можливим давати робітникам роботу до дому, через що багато коштів виробництва (Betriebskosten) зощаджується (паливо, світло, земельна рента і т. д.) для капіталіста, а разом з тим увільняється для нього частина капіталу, котрій перед тим він мусів би дати цілком певне призначення. В тих промислах, де є поширеною домашня робота, напр., в кравецтві або шевстві, трапляється, що майстри вимагають від челядників, котрі працюють у них в майстерні, замість того, щоб працювати вдома, комірною—платні за помешкання та за всі приладдя до роботи! Робітники мусять ще приплачувати за щастя загорювати свою копійку під доглядом „хазайського ока“.

За системи поштучної платні особистий інтерес робітника спонукує його працювати, яко мога довше та інтензивніше, щоби як найбільше піднести свій щоденний чи тижневий зарібок. Він не зважає на те, що надмірна праця не тільки руйнує його фізично—акордова праця—це кривава праця, каже приказка—але й також веде до пониження ціни його праці. А як що він це і розуміє, то він однак не в стані визволитися з-під суворого закону конкуренції з своїми товаришами. Ця конкуренція робітників між собою та ілюзія свободи й самостійности, котру викликає поштучна платня, а часто також їх ізолюваність один від одного (при домашній роботі),—все це дуже утруднює організацію та однотайні виступи цих робітників.

Ще й інші шкідливі для робітників наслідки потягає за собою система поштучної платні! Так, напр., вона сприяє існуванню різних посередників між робітниками та капіталістами, дармоїдів, котрі живуть з того, що відтягають для себе добрий пшат з тої заробітної платні, котру платить капіталіст робітникові. Система поштучної платні дає також капіталістові змогу там, де робота провадиться групами робітників, складати умову про постачання продуктів по певній ціні за штуку лише з керівниками груп і полишати їм платити своїм робітникам після власної уподоби. „Визиск робітника капіталом здійснюється тут через визиск робітника робітником“.

Оскільки поштучна платня є шкідливою для робітників, остільки вона є корисною для капіталістів. Поштучна платня є також формою

заробітної платні, що відповідає капіталістичному способу продукції. Вона не була цілком незнайома в цеховому ремеслі. Але на велику скалю її почали вживати допіру під час мануфактурного періоду. Під час повстання великої промисловості вона служила як один з головніших засобів для подовшення робочого часу та пониження ціни праці.

5. Національні відміни заробітної платні.

Ми бачили цілу низку комбінацій, котрим підлягають вартість та ціна робочої сили і відношення їх до надвартості, і котрі залежать від змін в довжині робочого дня, інтензивності та видатності праці. Одночасно з цими хитаннями відбуваються ще й інші, що з цими перехреснюються, — в кількості засобів до життя, в котрій реалізується ціна робочої сили. Всі ці зміни викликають також зміни в перетвореній формі ціни робочої сили, в заробітній платні. Таким чином, заробітня платня в певній країні перебуває в постійному коливанні і в різні часи є різною. Цій різниці що до часу відповідає також різниця що до місця. Кожний знає, що в Америці платня вища, як в Німеччині, а в Німеччині вища, як в Польщі.

Порівняти, проте, заробітні платні різних народів є не так то вже легко. „При порівнанні заробітної платні серед різних народів“, каже Маркс, „треба звзжити всі моменти, від котрих залежать зміни у величині вартості, ціну і розмір головніших природних та тих, що розвинулися історично, життєвих потреб, кошти, витрачені на виховання робітника, ролю жіночої та дитячої праці, видатність праці, її екстензивну та інтензивну величину. Навіть поверхове порівняння вимагає перш за все звести пересічну заробітну платню в одних і тих самих промислах в різних країнах на робочий день однакової величини. По такому вирівнюванню щоденної платні почасова платня мусить бути переведеною на поштучну, тому, що тільки ця остання є мірилом так для видатності, як і для інтензивної величини праці“.

Абсолютна ціна праці у якогось народу може стояти стосунково дуже високо, а, проте, *стосункова заробітня платня*, то-б-то ціна праці, порівняна з надвартстю або вартістю цілого продукту, та *дійсна платня*, то-б-то кількість продуктів, котру може дістати робітник за свою заробітну платню, можуть бути дуже низькими.

У народів, у котрих капіталістичний спосіб продукції є більш розвиненим, видатність та інтензивність праці більша, як у народів, котрі лишилися позаду що до розвитку цього способу продукції. На світовому ж ринкові більш продукційна та більш інтензивна національна праця вважається за таку, що витворює більшу вартість.

Припустимо, що російський прядун, котрий зле харчується, робить кенськими машинами, нерозвинений, виснажений надмірною працею, витче протягом одної години 1 фунт бавовни, а англійський прядун, противно, 6 фунтів; 1 фунт російської пряжи не буде через

пе мати на світовому ринкові більшу вартість, як фунт англійської. Тому праця англійського прядуна витворює впродовж одного і того самого часу більше вартости, як праця російського; вартість продукту праці, витвореного впродовж однакового часу втілюється в Англії в більшій кількості золота, як в Росії. Отже, грошовий вираз заробітної платні може бути вищим в капіталістично-розвиненій країні, як в нерозвиненій, а, проте ціна праці супроти надвартости може бути багато низчою, саме через те, що вартість цілого продукту є вищою.

Але в країні, в котрій видатність праці є більшою, вартість грошей також є меншою. Тому, хоч ціна робочої сили може бути вищою, проте, робітник все ж таки не матиме змоги купити за свою більш високу зарплатню платню більшу кількість засобів до життя.

По великих підприємствах по-за Англією, напр., в підприємствах для будівлі залізниць в Азії, англійські підприємці змушені були наймати, поруч дешевих тамтешніх робітників, також дорогих робітників англійських. Досвід в цьому і подібних випадках показав, що найдорогша на перший погляд праця є, в дійсності, в порівнанні з результатами праці та надвартістю, найдешевшою.

Російська промисловість з її злиденною заробітною платнею та необмеженим висиском праці провадить своє нужденне животіння тільки за допомогою заборонного мита. Вона не в стані конкурувати з англійською промисловістю, з її стосунково високою заробітною платнею і коротким робочим часом, з її численними обмеженнями жіночої та дитячої праці, приписами що до охорони здоров'я то що. Абсолютна ціна російської праці, її вираз в грошах, є низькими. Її фелативна ціна супроти вартости її продукту на світовому ринкові є високою.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Дохід з капіталу.

Ми бачили, як гроші перетворюються в капітал і як найманий робітник своєю працею не тільки зберегає вартість витраченої на потрібні засоби продукції частини капіталу, але й витворює також нову вартість, котра є рівною вартости його робочої сили плюс надвартість.

Але рух капіталу, однак, не замикається появленням надвартости. Як кожний товар, котрий не перетвориться в гроші, не виконає свого призначення, так само не виконає його також і надвартість, втілена спочатку в певній кількості товарів, в надпродукті, коли не перетвориться в гроші. Після того як надвартість в формі надпродукту випродуковано, його вартість треба зреалізувати в грошах, продати випродуковані товари. Надвартости, як і кожному іншому товаріві, на шляху до реалізації трапляється багато різних пригод, по-

части веселої, а почасти сумної природи. Нині вона реалізується по надмірно високій ціні, завтра по невідповідно низкій, або й зовсім не може бути зреалізованою. Часом товарів, в котрих її втілено, шукає покупець ще раніше, ніж вони з'явилися на ринкові, а іноді як заваль вони роками лежать по склепах і так далі. А під час цих тяжких пригод і після них надвартости загрожують ще й інші небезпеки. Тут вона з'являється в особі купця, котрий піклується про продаж товарів і відтягає собі певний шмат надвартости, кладучи собі його в кишеню, як торговий бариш. Там треба заплатити земельну ренту землевласникові, там податки, там відсотки на позичені гроші і т. д., аж поки решта, як прибуток, не щезне в кишенях нашого капіталіста.

Всі ці пригоди та перетворення, котрих зазнає надвартість на своєму шляхові, нас тут не обходять. Вони належать почасти до області процесу циркуляції капіталу, про котрий Маркс говорить в другій книзі свого твору, почасти вони потребують уваги при дослідках над загальним процесом капіталістичного способу продукції, що ми знайдемо в третій книзі „Капіталу“. В першій же книзі ходить тільки про один бік загального процесу, про *безпосередній продукційний процес*; лише оскільки надвартість впливає на цей останній, лише остільки інтересує нас дальша доля уже випродукованої надвартости. Отже, ми припускаємо, як і скрізь, де виразно не зазначено протилежного, що капіталіст продає свої товари на товарному ринкові по їх повній вартості; ми припускаємо далі, що надвартість знову припливає назад до капіталіста вповні і цілком. Протилежне припущення лише ускладнило б і утруднило би наші дослідки, не міняючи річево їх результатів.

Надвартість може впливати на продукційний процес лише при *репродукції*, при *повторенні* процесу продукції.

Кожний громадський процес продукції є разом з тим також процесом репродукції; за кожної форми громадського ладу продукція мусить відбуватися або безперестанно, або повторюватися періодично. Тим самим для кожної громадської форми виникає конечна потреба постійно виготовлювати не тільки засоби споживання, але й засоби продукції.

Коли продукція набирає капіталістичної форми, тоді і репродукція є капіталістичною. Як що для кожного громадянства є конечною потребою продукувати безперестанно або періодично, то і для капіталу є конечним *завжди продукувати надвартість*, постійно *репродувати її*, як що капітал має залишитись. Після того, як капітал раз породив надвартість, мусить він бути вжитий для того, щоби породити її вдруге і т. д. Отже, капітал продукує все нову і нову надвартість, то-б-то репродукує її. Надвартість показується як все новий і новий плід капіталу в рухові, як *сталий дохід* з капіталу.

Ось все, що ми можемо сказати про надвартість, оскільки вона *поставляється* з репродукції. Але процес репродукції дає їй також нагоду ввійти знову в процес продукції. Припустимо, що капіталіст вклав

капітал в 100.000 марок, котрий дає йому сталого доходу що року 20.000 марок. Що він зробить з цим доходом? Два крайніх випадки є можливими: або він споживе цілу річну суму надвартости, або він збільшить свій капітал на цю суму. Здебільшого, а ні один, а ні другий з обох цих крайніх випадків не має місця, лише надвартість частиною споживається, частиною додається до попереднього капіталу.

Як що надвартість споживається цілком, то капітал залишається як і попереду на тій самій височині. Має тут місце *проста репродукція*. Як що ж ціла надвартість або частина її додається до капіталу, тоді маємо *аккумуляцію* (нагромадження) капіталу, і репродукція відбувається *на поширену скалю*.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Проста репродукція.

Проста репродукція є лише повторення процесу продукції на ту ж саму скалю. А втім набирає цей останній через таке повторення низку нових рис.

Припустимо, що якась грошова людина, котра нажила свої гроші яким небудь способом, можливо, працею, обертає їх в капітал. Вона має 10.000 марок; 9.000 тисяч вона кладе на постійний капітал, 1000 на перемінний, то-б-то на заробітню платню. Користуючись цим капіталом, вона виробляє продукти загальною вартістю в 11.000 марок і продає їх по їх повній вартості. Надвартість в 1.000 марок вона споживає—і репродукція відбувається на ту ж саму скалю: 9.000 марок буде вкладено в постійний капітал, 1.000 марок в перемінний. Але супроти попереднього бачимо тепер різницю: 1000 марок, виданих під час першого процесу продукції в формі заробітної платні не було витворено працею зайнятих в підприємстві робітників; вони вийшли з иншого джерела; можливо, що капіталіст сам їх заробив. Навпаки, звідки взялися ті 1.000 марок, котрі при повторені процесу продукції було видано на заробітню платню? Вони є наслідком реалізації вартости, витвореної *робітниками під час попереднього процесу продукції*. Робітники не тільки перенесли на продукт вартість постійного капіталу (9.000 марок), частина котрої (1.000 марок) є рівною вартості їх робочої сили, частина є надвартістю.

Як що ми будемо розглядати капіталістичний процес продукції, як одноразовий продукційний процес (або першоразовий при першому вкладі капіталу), то заробітня платня буде начеб *завдатком*, що дає *капіталіст* з своєї кишені. Як що ж ми будемо розглядати капіталістичний процес продукції як репродукційний процес, то побачимо, що робітникові *платять з продукту його*

власної праці. В такому значінні є правильним, що робітник в заповній платні одержує частину продукту своєї праці. Тільки продукт той, частину котрого одержує робітник в формі заробітної платні, є уже проданим продуктом попереднього продукційного періоду.

Повернемося до нашого прикладу. Припустимо, що кожний період продукції відбирає часу ців року. Що року кладе собі до кишені наш капіталіст 2.000 марок надвартости і споживає їх. Впродовж пяти років споживе він 10.000 марок, вартість, котра є рівною його початковому капіталові. Але як і перше він буде посідати капітал вартістю в 10.000 марок.

Своєю величиною ця нова вартість капіталу є рівною початковій, але основи її є інші. Перші 10.000 марок не повстали з праці працюючих в підприємстві робітників, лише з другого джерела. Але ці 10 000 марок капіталіст прожив протягом 5 років; як що ж він має, проте, ще 10 000 марок, то повстали вони з *надвартости*. Так к зний капітал, з якого б джерела він не повстав, уже дякуючи простій репродукції перетворюється з часом в капіталістичну надвартість, результат чужої надмірної (додаткової) праці, в *акумульований (нагромаджений) капітал*.

Вихідною точкою капіталістичного процесу продукції є відокремлення робітника від засобів продукції, нагромадження позбавлених майна робітників, з одного боку з другого — нагромадження засобів продукції та життєвих засобів. В капіталістичному *процесі репродукції* ці *вихідні точки* показуються як *результат* процесу продукції. Капіталістичний процес репродукції сам все знов і знову витворює і разом з тим піддержує умови свого власного існування — капітал і класу найманих робітників.

Засоби поживи і засоби продукції, котрі виробляють наймані робітники, належать не їм, лише капіталістам. Наймані робітники завжди виходять з процесу продукції такими ж самими, якими вони вступили в нього, — позбавленими майна пролетарями; капіталісти ж, на паки, в кінці кожного періоду продукції кожного разу все знову стають посідачами засобів поживи, на котрі купують робочі сили, і засобів продукції, котрими користуються продуценти.

Так робітник сам весь час створює передумови своєї залежности і своїх злиднів.

Але процес репродукції капіталу робить також конечним і репродукцію робітничої класи.

Поки ми досліджували процес продукції як *одноразовий* і разом з тим *відокремлений* процес, ми мали до діла з *поодиноким* капіталістом і *поодиноким* робітником. Робоча сила і разом з тим робітник, котрого не можна від неї відділити, здавалося, належали тут капіталістові тільки під час їх *продукційного* споживання, впродовж робочого дня. По-за тим часом робітник належав сам собі та своїй сім'ї. Коли він їв, пив, спав, він робив це тільки для себе самого, а не для капіталіста.

Та скоро ми будемо розглядати капіталістичний спосіб продукції в його бігові і в його загальному звязку, отже, як процес репродукції, ми будемо мати до діла не з поодинокими капіталістами та робітниками, як попереду, лише з *класом капіталістів* і з *класом робітників*. Процес репродукції капіталу вимагає увіковічення робітничої класи, то-б-то, для того, щоб процес продукції все знову можна було відновляти, мусять робітники все знову відновляти свою витрачену робочу силу і дбати про постійний приріст свіжих робітників. Що до цього, то капітал перебуває в чудесному стані: він спокійно може залишити виконання цієї важливої функції інстинктові самозахванню та розмноження робітників.

По-за робочим часом робітники живуть начебто тільки для себе; в дійсності ж вони й тоді, коли „гуляють“, живуть для класу капіталістів. Коли вони після виконання роботи, їдять, п'ють, сплять і т. д.—вони піддержують цим класу найманих робітників, а тим самим і капіталістичний спосіб продукції. Коли капіталіст—*хлібодавець*, як його називали за патріархальних часів, *роботодавець*, як його охрестили німецька катедр-екон мія—,коли він виплачує робітникові його зарібок, то він дає йому цим тільки засіб зберегти себе і цілу свою класу для класу капіталістів.

Але через те, що робітники споживають ті засоби поживи, котрі вони купують за свій зарібок, є вони змушеними все знов і знову продавати свою робочу силу.

Таким чином, з точки погляду репродукції, діяльність робітника не тільки впродовж його робочого, але й також протягом його „вільного“ часу відбувається в інтересах капіталу. Він їсть і п'є вже не для себе, лише щоби зберегти класі капіталістів свою робочу силу. Тому капіталістові зовсім не однаково, як їсть та п'є робітник. Як що останній замість того, щоби у неділю дати відпочинок своїй робочій силі та оновити її, напивається так, що в понеділок треба похмільтися, то капіталіст добачує в цьому не шкоду для власних інтересів робітника, лише злочин супроти капіталу, *мафнування* робочої сили, котра належить капіталові.

Уже не куплена на певний час *робоча сила*, лише *цілий робітник*, *ціла робоча сила* є з точки погляду процесу репродукції *приналежністю капіталу*. Там, де робітник не бачить цього і має можливість уникати цього, напр., через переселення, капіталісти часами не вагаються за допомогою юридичного примусу показати йому, що він має піддержувати себе та розмножуватися не для себе, лише для капіталу. Так, напр., раніше в більшості держав було заборонено законом еміграцію вправних робітників. Нині є це непотрібним. Капіталістичний спосіб продукції набрав такої сили, що й без допомоги держави його закони виконуються, як примусові *економічні закони*. Нині робітник є прив'язаний до капіталу незримими путами і, куди б він не кинувся, скрізь він знайде капітал.

Нашим „соціалреформаторам“ видається, звичайно, ця залежність від класу капіталістів загалом не досить широкою. Приковання робітника до *поодинокого* капіталіста через обмеження свободи переселення, заведення рафінованої системи робітничих домів і тому подібні „реформи“—ось їхні ліки для „полагодження соціального питання“.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

Перетворення надвартости в капітал.

1. Надвартість стає капіталом.

Капіталіст споживає цілу надвартість лише у виключних випадках. Звичайно він перетворює її, принаймні частину, знов у капітал. „Вживання надвартости як капіталу або відворотне перетворення надвартости в капітал називається *аккумуляцією* (*нагромадженням*) *капіталу*“.

Процес цей легко показати наочно. Згадаймо приклад, наведений в попередньому розділі. Капітал в 10.000 марок дає щорічно тому, хто вклав його в підприємство, 2.000 надвартости. Як що капіталіст не проживає їх, лише додає до свого початкового капіталу, то він буде мати капітал в 12.000 марок, котрий, серед однакових умовин, принесе йому 2.400 марок річної надвартости. Як що й їх знову прилучити до капіталу, зросте він до 14.400 марок, річна надвартість до 2.880 марок; такий **самий** процес, повторений в близшому році дасть капітал в 17.280 марок, котрий постачить надвартість в 3.456 марок, разом 20.736 марок і так далі. За чотири роки капітал в наслідок *аккумуляції* надвартости більше, як подвоївся.

Нас тут не цікавить питання, чи акумулюється ціла надвартість чи лише частина її. Так само для сих наших дослідів не має значіння, в який спосіб надвартість акумулюється—чи становить вона *додатковий* капітал, чи утворює *новий*. Власник прядильної фабрики може вжити надвартість за-для-збільшення своєї фабрики, за-для збільшення числа машин та числа робітників, за-для придбання більшої кількості сировини; але він може також скористати її для збудування нової прядильні, або для заснування якого цілком иншого підприємства, напр., ткацької фабрики або вугляних копаень, то що. Як би не було зужито надвартість, в кожному разі вона завжди буде знову перетворюватися в капітал, в надвартість, що родить вартість.

Але для того, щоби надвартість стала капіталом, вона **мусить**, перетворившись з товару в гроші, відбутися знову перетворення з грошей у відповідні товари. Візьмемо для прикладу власника прядильної фабрики. Він, скажемо, продав свою пряжу і має тепер, поруч спочатку вкладеного капіталу, також і надвартість в формі грошей.

Побіч початкового капіталу повинна також і ця надвартість перетворитися в новий капітал. Це є можливим лише тоді, коли він знайде на ринкові відповідно збільшену кількість товарів, котрі можуть служити йому за засоби продукції: для того, щоби надвартість могла стати додатковим капіталом, мусить бути додаткова сировина—в нашому прикладі бавовна—, додаткові знаряддя праці—машини, додаткові засоби поживи для піддержання більшого числа робочих сил і, нарешті, додаткові робочі сили; себ то перше, ніж акумуляція капіталу стає можливою, мусить бути утворено матеріальні передумови поширення продукції.

Але власник прядильної фабрики може бути певним, що він знайде на товаровому ринкові потрібні йому додаткові засоби продукції. Тому, що *надвартість*, отже, і *надпродукт* одночасно продукується не в самих лише прядильнях, але й також на бавовняних плянтаціях, на фабриках машин, по вугляних копальнях, то що.

Як що брати на увагу не ту надвартість, котра впродовж року припадає капіталістові, а загальну річну суму надвартости, котра присвоюється цілою клясою капіталістів, то виявиться правило: надвартість не може перетворитися (цілком чи частиною) в капітал, як що надпродукт (цілком чи відповідна його частина) не буде складатися з засобів продукції та засобів поживи для робітників.

Та звідки взяти додаткове число робітників? Про це нема чого журитися капіталістові аж до сивого волосся; досить, щоб він давав робітникам платню, потрібну для їхнього існування, про своє ж розмноження вони подбають самі.

Робітнича кляса сама продукує додаткових робітників, потрібних для поширення продукції, для репродукції на більш широку скалю.

Ми бачили, що уже за простої репродукції кожний капітал через певне число років стає акумульованим капіталом, складеним з самої тільки надвартости. Але такий капітал може, принаймні тоді, коли він вступає в життя, представляти результат праці свого власника. Зовсім инша річ капітал, котрий з самого початку повстав з акумульованої надвартости. Він від самого початку є нічим неприкритим результатом праці тих, котрі його не мають. Акумуляція надвартости—це є присвоєння неоплаченої праці з метою дальшого присвоєння неоплаченої праці в більш широких розмірах.

Яка суперечність з основами товарового обміну! Ми бачили, що спочатку умовою товарового обміну була, з одного боку, приватна власність товаропродуцента на свій продукт, а, з другого боку,—обмін однакових (рівних) вартостей, так, що ніхто не міг стати власником якоїсь вартости инакше, як через свою власну працю або через віддання рівної вартости.

Тепер ми бачимо, що основами капіталістичного способу продукції є, з одного боку, відокремлення робітника від продукту його праці; той, що витворює продукт, і т. й, що ним володіє, є тепер дві різних особи; з другого ж боку, ми бачимо присвоєння вартости без віддання

якоїсь рівної вартости, то-б-то *надвартість*. До того ж надвартість є тепер не тільки *результатом*, але й *основою* капіталістичного процесу продукції. Уже не тільки надвартість повстає з капіталу, але й капітал повстає з надвартости, так що, насамкінець, більша частина всякого багатства складається з вартости, присвоєної без віддання (за неї) відповідної їй вартости.

А в тім, таке перевернення основ товарової продукції в їх протилежність сталося не в *супереч* її законам, [лише на *основі* цих самих законів.

„З такою ж конечністю, як товарова продукція на певному щаблі свого розвитку стає капіталістичною товаровою продукцією—адже лише на основі капіталістичного способу продукції стає товар загальною, пануючою формою продукту—з такою ж конечністю закони власности, властиві товарній продукції, стають законом капіталістичного присвоєння. Чи дивуватися, отже, хитромудрому Прудові, котрий хоче скасувати капіталістичну власність, разом з тим проголошуючи вічними закони власности товарової продукції!“

2. Поздержливість капіталіста.

Досі ми розглядали тільки обидва крайніх випадки, коли надвартість *цілком* споживається або цілком акумулюється. Але, як уже було зазначено, лише частина надвартости споживається, частина ж—акумулюється. Першу частину розглядають як *дохід в тіснішому розумінні цього слова*.

Від уподоби капіталіста залежить, оскільки велику частину надвартости він схоче спожити, а яка частина має бути перетвореною в капітал. Полагодження цього питання викликає тяжке роздвоєння в його свідомости.

Разом з Фаустом він може скрикнути:

„Ах, дві душі живуть у моїх грудях,
Одна із другою все хоче розлучитись...
Одна в жагучій розкоші кохання
Тримається землі своїми цупкими руками;
А друга рветься з силою з темрави
До тих ланів“... де родяться дукати.

Так, в душі капіталіста повторюється в своєрідний спосіб старе роздвоєння між розкошами тіла та аскетизмом, між невірництвом (поганством) та християнством. Жадбним оком поглядає капіталіст на радощі цього світу, але кожна втіха, котрої він не може мати дурно, здається йому гріховною.

Та частина надвартости, котру капіталіст споживає персонально, звичайно, не є довільною, лише є певною історичною величиною; визначається вона, так само як заробітня платня, звичайним, „гідним стану“ укладом життя відповідного шару громадянства.

Капіталіст, як і робітник, хочай в иншому розумінні, також **належить** капіталові впродовж цілого свого життя. Конкуренція

примушує його строго виконувати закони капіталістичного способу продукції в своєму підприємстві, ба навіть своє приватне життя він підпорядковує їх приписам. Як що живе він занадто по гультяйськи, переборщує, значить: він є марнотрат, і кредит його падає. Як що ж він ск. пий, робить видатки невідповідно до свого стану,—може здатися, що його підприємство не дає йому пересічного доходу, і кредит його знов таки страждає. Таким чином, капіталіст є змушеним споживати певну, означену для певного часу і місця, частину своєї надвартости. Однак, ця величина є багато більш еластичною, як величина заробітної платні.

Однак, для тієї частини надвартости, котра має бути акумульованою, не існує жадних меж, окрім загальної кількості надвартости та дуже еластичного життєвого укладу капіталіста. Що більше може бути акумульовано, тим краще. Безперестанна акумуляція капіталу є неминучим наслідком самого капіталістичного способу продукції. Ми бачили, як з розвитком техніки стає все більшою та сума капіталу, котра потрібна для засновання й ведення підприємства в якійсь певній галузі праці, як що продукти мають вироблятися за допомогою пересічно-потрібної праці. Як що в якійсь галузі праці, напр., 20.000 марок є нині тою мінімальною сумою, котра мусить бути вкладена в підприємство, щоб воно могло витримати конкуренцію, то через двадцять років, через заведення нових методів роботи, нових, більших розмірів машин, то що, ця мінімальна сума може зрости до 50.000 марок. Капіталіст, котрий розпочав підприємство з 20.000 марок, але не подбав з'акумулювати досить надвартости, так що через 20 років він ледве 30.000 марок має до розпорядимости замість 50.000, сей капіталіст, правдоподібно, не витримає конкуренції і загине. Але загроза загину не конче є потрібною, щоби спонукати капіталіста до акумуляції. Жага до акумуляції за-для акумуляції дякуючи сучасному способові продукції розвивається в капіталістові так само сильно, як на ранішніх щаблях розвитку товарової продукції жадоба до нагромадження та переховування золота та срібла серед ріжних збиравців коштовних річей. Так само, як і збирання скарбів, акумуляція капіталу не має сама по собі жадних границь, вона є безмежною. Скільки б капіталіст не мав, як що навіть його доходи далеко переростають його потреби, він всеж таки поспішає використати нову надвартість, і то не для того, щоби збільшити своє споживання, лише щоби збільшити свій капітал.

Класична політична економія цілком щиро і безсторонне розкрила причини і наслідки, з одного боку, акумуляції і, з другого, споживання класи капіталістів. Справу акумуляції капіталу вона дослджувала лише з її економічного, а не морального боку, що, звичайно, було дуже не морально.

Та ось почав прокидатися пролетаріят і здобувати певну класову свідомість. Робітничий рух від кінця двадцятих років почав дуже даватися в знаки так в Англії, як і у Франції. Тепер ходило вже не

про те, щоби *досліджувати* економічні питання, а про те, щоби *ви-
правдати* капітал. Було введено „етику“ в економію—ця достойна
пані, після того як вже добре підтопталася, стала моральною. „По-
чуття“ стало переважати науку і за допомогою цього почуття було
скоро знайдено, що капіталіст виявляє подиву гідний героїзм, коли
він, замість того, щоби споживати надвартість, *поздержується* від цього
і акумулює її. Що цьому навітьньому святому стовпникові належить
пошана і вдячність з боку робітників це розуміється само собою, але
так само ясно, що цей святий, не зважаючи на свою велику поздер-
жливість, самою лише подякою та пошаною не може прожити; отже,
економістами, щоби допомогти плеканню ситої чесноти та виплато-
здатної моралі, було надано йому моральне право на нагороду за
акумулювання неоплаченої праці: таке простацьке слово як „зиск“
було ушляхотнено і повстала „*нагорода за поздержливість*“ (Entbeh-
tungslohn).

3. Поздержливість робітника та інші обставини, що впливають на розміри акумуляції.

Що більша „поздержливість“ капіталіста, тим більший розмір
акумуляції. На щастя для капіталіста є, проте, ще й інші чинники,
від котрих залежить розмір акумуляції. Все, що збільшує кількість
надвартості, поширює—серед інших однакових умовин—розмір аку-
муляції. Ми знаємо уже причини, від котрих залежить кількість над-
вартості. Згадаємо тут тільки про де-які з них, що дають нове освіт-
лення, коли розглядати їх з прийнятої нами тепер точки погляду.
Найважливішою з-по-між них є поздержливість *робітника*. Ясно, що
мізерніша оплата робітника, тим більша норма надвартості, тим більша,
при незмінному споживанні капіталіста, призначена до акумуляції
частина надвартості. Все, що зменшує вартість робочої сили або
може понизити заробітню платню нижче від цієї вартості, все це сприяє
тим самим акумуляції капіталу. Звідци—обурення капіталу та його
адвокатів з приводу „роскошування“ робітників, котрі підкопують
„народній добробут“, коли курять цигари та п'ють пиво. Байка про
шампанське, на котре дозволив собі якоесь один робітник 1872 р. в
Берліні, обійшла цілу капіталістичну пресу, як ганебне тавро на ро-
бітничій класі.

З гідною подиву винахідливістю вигадує капіталістичний світ
безліч різних заходів та способів, щоби сприяти плеканню поздер-
жливості робітника, вигадує, починаючи румфордівською юшкою і кін-
чаючи народніми кухнями та вегетаріанством. Маркс в своєму „Ка-
піталі“ навів чи мало прикладів таких заходів. Ми вказуємо на це
тим, хто хотів би ближше ознайомитись з цим питанням.

Дуже неприємно для капіталіста те, що кожне поширення під-
приємства вимагає, порівнюючи, значної витрати постійного капіталу.
Ці витрати стають все більшими, що більше удосконалюються машини

великої індустрії. Але він може себе потішити тим, що, коли вже потрібний для справи постійний капітал є, то в певних межах продукцію може бути поширено за допомогою додаткового перемінного капіталу, без того, щоби було конче потрібним збільшити відповідно й постійний капітал. Як що діла фабриканта йдуть добре і він хоче більше продукувати, то він може досягнути цього тим, що примусить працювати на 2—3 години довше. Тоді йому не треба а ні купувати нові машини, а ні будувати нові фабричні помешкання, лише тільки збільшити кількість сировини та допомогових матеріалів.

Та є такі галузі промисловости, де ніякої сировини купувати не потрібно,—напр., рудники та копальні,—або де треба зробити лише невеликі запаси сировини, напр., в сільському господарстві потрібні тільки насіння та гній. Це—ті галузі промисловости, де сировина береться у самої землі. В таких галузях для того, щоби збільшити кількість продуктів, досить просто збільшити кількість праці. Збільшення кількості продукту завдячує тільки землі та праці; але капітал заволодів обома і досяг, таким чином, можливости „поширювати елементи своєї акумуляції далеко за межі, визначені, здавалося, його власною величиною, то-б-то вартістю та масою тих, уже випродукованих засобів продукції, в котрих він виявляє своє існування“.

Так само, як капітал заволодів землею та робітником—заволодів він також і наукою. Хочай він, як такий, не бере ніякої участі в науковому розвитку, падають йому, проте, до рук всі плоди його, оскільки поступ науки сприяє збільшенню видатности праці, а тим самим сприяє акумуляції капіталу. Разом з збільшенням продуктивної сили праці зменшується вартість робочої сили, норма ж надвартости збільшується; це ж збільшення видатности праці дає також змогу капіталістові здобути для свого особистого споживання або більшу кількість засобів поживи, не збільшуючи своїх видатків коштом надвартости, або й ту саму кількість, як і попереду, з меншими затратами; це збільшення видатности праці дає йому змогу жити краще або акумулювати вже безмежно—часто і те і друге одночасно.

ІІІ. більший вкладений капітал, тим продуктивніша праця, але тим більша не тільки норма, але й також кількість надвартости, тим більше може капіталіст споживати і тим більше акумулювати.

Уже з поданих уваг видно, що капітал не є *зафіксованою*, сталою лише *дуже еластичною* величиною, котра може значно розширюватись й звужуватись; він становить лише частину громадського багатства; він може збільшуватись коштом других частин цього останнього, коштом споживчого фонду класи капіталістів, а також класи робітників, або зменшуватись через збільшення цього фонду. Його ділання збільшується, дякуючи подовшенню робочого часу, збільшенню видатности праці, збільшеній експльоатації землі. Ми зовсім не беремо тут на увагу умовин процесу ціркуляції, напр., більш швидкий чи більш повільний оборот капіталу, ми не звертаємо тут уваги на умовини кредітової системи, котра має таке велике значіння для розши-

рення або звуження капіталу та його поля діяльності. Про все це тут не можемо ми говорити. Та вже умовини процесу продукції показують нам еластичність капіталу. А тим часом серед економістів вважають капітал означеною величиною з певною силою ділання. Таким чином, також і перемінний капітал видається їм, як зафіксована величина, як так званий *робочий фонд*. „Такий-то а такий-то капітал“, кажуть вони, „призначений для того, щоб служити оплаті робітників. Що більше робітників, тим менша та частина, котра припадає на кожного з них, що менше робітників, тим ця частина стає більшою“. Прирівнявши капітал до засобів поживи, котрі репрезентувала його для робітників, вони казали: „Число робітників, що працюють в якійсь країні, та висота їхнього зарібку залежить від кількості засобів існування, що маютьсся на поготові. Як що заробітня платня є занадто низькою, або багато робітників не може знайти собі роботи, то це буває через те, що число робітників збільшується швидче, ніж кількість засобів існування. *Природа*, а не *спосіб продукції*, винна в злиднях робітничої класи“.

На цих основах було побудовано так звану *мальтусівську* теорію.

РОЗДІЛ ПЯТИЙ.

Перелюднення.

1. Залізний закон заробітньої платні.

Як відомо, мальтузіянці заявляють, що в наслідок своїх „легкодумних звичок“ робітники розмножуються швидче, ніж збільшується кількість потрібних засобів поживи, або висловлюючися точніше, швидче, ніж може зрости перемінний капітал. Таким чином, приходить до того, що настає перелюднення, що робітників подається капіталістам більше, ніж їм потрібно, що засобів поживи, котрі маютьсся до розпорядимости, не вистарчає для всіх даних робітників, що, отже, поки розмноження робітників не буде обмежено, доти безробіття та голод та всі наслідки з цього—пороки та злидні будуть природноконечною долею, принаймні, частини робітничої класи.

Так кажуть мальтузіянці. Дослідимо ж тепер за Марксом, як в дійсности складаються взаємовідносини між зростом капіталу та розмноженням робітничої класи.

„Найважливішим чинником при цьому досліді“, каже Маркс, (ст. 628 третього, ст. 576 четв. німецького видання „Капіталу“), „є *структура* капіталу й ті зміни, котрі відбуває ця структура капіталу під час процесу акумуляції“.

„Структуру капіталу можна розуміти двозначно. Що до вартости структура капіталу визначається тою пропорцією, в котрій капі-

тал поділяється на капітали постійний, або вартість засобів продукції, та на капітал перемінний, або вартість робочої сили, загальну суму заробітної платні. Що до матеріалу, як він функціонує в процесі продукції, кожний капітал ділиться на засоби продукції та на живу робочу силу; структура капіталу в цьому разі визначається пропорцією між масою вжитих засобів продукції, з одного боку, та кількістю праці, котрої вимагає їх ужиття, з другого. Першу я називаю *вартісною структурою* капіталу, а другу—його *техничною структурою*. Між обома існує тісне взаємовідношення. Щоби висловити це, я називаю вартісну структуру капіталу, оскільки вона залежить від її технічної структури та відбиває на собі всі зміни цієї останньої, *органічною структурою* капіталу. Скрізь, де я просто говорю про структуру капіталу, треба розуміти його органічну структуру“.

Ця структура є неоднаковою у різних поодиноких капіталах. Тому ми приймаємо *пересічну* структуру громадського капіталу певної країни.

По цих вступних увагах ми можемо розпочати наші досліді.

Перед усім розглянемо найпростіший випадок: акумуляція відбувається *без зміни* в структурі капіталу, то-б-то, певна маса засобів продукції, щоби перебувати в рухові, вимагає завжди одної і той самої кількості робочої сили. Для більшої наочності візьмемо капітал в 100 000 марок, котрий складається на три чверті з постійного та на одну чверть з перемінного капіталу. Як що з надвартості 20 000 марок буде прилучено до початкового капіталу, то, після нашого припущення, додатковий капітал буде поділено в тому ж самому відношенні, що й початковий; загальна сума капіталу буде складатися тепер з 90.000 марок постійного та 30.000 перемінного капіталу; останній збільшився в тому самому відношенні, що й перший,—на 20 відсотків. Але щоби новий додатковий капітал міг бути скористованим для утворення нової вартості, треба мати й додаткову робочу силу. Призначена для акумулювання надвартість в 20.000 марок може стати капіталом лише в тому разі, коли число найманих робітників, що має капітал до своєї розпорядимості, збільшиться також на 20 відсотків.

Як що, при незмінній структурі капіталу, число робітників збільшується не так хутко, як капітал, то попит на робітників зростає швидче, як їх пропозиція, і заробітня платня зростає.

Саме цей випадок мають на оці мальтузіянці, коли рекомендують для „полагодження соціального питання“ обмеження розмноження робітників. Вони перш за все не помічають при цьому, що капіталістичні відносини, відносини між капіталістами та найманими робітниками, не касуються збільшенням заробітної платні. Акумуляція капіталу означає репродукцію капіталістичних відносин на *поширену скалю*, означає зріст капіталів та кількості надвартості, неоплаченої праці, з одного боку, *збільшення пролетаріату*—з другого.

Навіть як що акумуляція капіталу збільшує ціну праці, то це не може відбуватися без одночасного збільшення числа пролетаріату, не може відбуватися без поширення поля панування капіталу.

Але заробітня платня ніколи не може підвестися так високо, щоб загрожувати надвартості. За капіталістичного способу продукції попит на робочу силу викликається потребою капіталу в самоперетворюванні у вартість, в продукції надвартості. Тому капітал ніколи не буде купувати робочу силу по ціні, котра унеможлиблювала би продукцію надвартості.

Як що в наслідок акумуляції капіталу заробітня платня збільшиться, то можливі два випадки: або піднесення ціни праці не перешкодить поступові акумуляції—як що *норма* надвартості й падає, то, однак, *кількість* надвартості одночасно може зрости в наслідок акумуляції. „В цьому разі очевидно, що зменшення не оплаченої праці жадним робом не загрожує поширенню панування капіталу“. Або акумуляція слабшає, „через те, що притупляється стимул наживи“. Акумуляція зменшується, а разом з нею й та причина, котра гнала в гору заробітню платню. В наслідок цього заробітня платня падає, аж поки вона не досягне рівня, що міг би заспокоїти потребу капіталу перетворюватись у вартість. „Механізм капіталістичного способу продукції, отже, сам усуває ті перешкоди, котрі він собі ставить“.

Ми бачимо тут своєрідне взаємоділення між оплаченою і неоплаченою працею. „Як що кількість неоплаченої праці, котру постачає робітнича кляса і акумулює кляса капіталістів, зростає досить хутко для того, щоби тільки через надзвичайне збільшення додаткової оплаченої праці перетворюватися в капітал, то заробітня платня підноситься і, серед інших однакових умовин, неоплачена праця стосунково падає. Та скоро це зменшення досягне тої точки, коли надпраця, що годує капітал, не пропонується більше в нормальній кількості, наступає реакція: капітулізується менша частина доходу, акумуляція слабшає і зріст заробітньої платні зустрічає в своєму рухові перешкоди. Підвищення ціни праці обмежено, отже, границями, котрі не тільки лишають непорушними основи капіталістичної системи, але й забезпечують її поновлення на більш широку скалю“.

Хитання в акумуляції капіталу, котрі держать заробітню платню в певних межах, видаються буржуазним економістам хитаннями в кількості найманих робітників, що пропонують свою робочу силу. Вони піддаються в цьому разі ілюзії подібно до тих людей, котрі гадають, що земля стоїть нерухомо, а сонце крутиться навколо неї*).

*) Маркс каже: „таким чином, під час фази кризи промислового циклу загальний підупад товарних цін показується, як піднесення релятивної вартості грошей, а під час фази розквіту загальне піднесення товарних цін показується, як підупад релятивної вартості грошей. Так звана Сиггенсу—школа виводить з цього, що при високих цінах ціркулює замало, а при низьких забагато грошей. Її нецтво та цілковите нерозуміння фактів знаходить собі достойну паралель в тих економістах, котрі з'ясовують явища акумуляції тим, що одного разу є замало найманих робітників, а другого—забагато“.

Як що акумуляція капіталу стає все більш повільною, то виникає вражіння, начебто робітнича людність зростає швидче, як перше; як що ж акумуляція капіталу набирає більш прискореного темпу, то здається, начебто робітнича людність зменшилася або зростає не так хутко як досі. Навесправжне ж, як, мабуть, відомо більшості наших читачів, те явище, що заробітня платня хитається то вгору, то вниз, не маючи змоги переступити певні межі, так званий „залізний закон заробітної платні“, обґрунтовується тим, що з піднесенням заробітної платні робітнича людність в наслідок цього хутко зростає і збільшена пропозиція понижує заробітню платню; а пониження заробітної платні має наслідком зріст злиднів та більшу смертність серед робітничої класи, отже, пропозиція робітничої сили стає меншою і, таким чином, заробітня платня знову підноситься.

Проти такого обґрунтування говорить уже той простий факт, що, як кожному відомо, заробітня платня хитається не від покоління до покоління, лише в багато коротші періоди часу. До цього ми ще повернемося.

2. Резервна промислова армія.

Досі ми припускали, що акумуляція відбувається без жадних змін в структурі капіталу. Проте, в процесі акумуляції від часу до часу такі зміни наступають з неминучістю.

Технична структура капіталу порушується кожною зміною в *продукційній силі праці*. Кількість засобів продукції, котру він—серед інших однакових умовин—перетворює в продукт, зростає разом з продуктивністю його праці. Зростає кількість сировини, котру він переробляє, зростає й кількість знаряддів праці, котрих він вживає, і т. д. Отже, разом з видатністю праці зростає і кількість засобів продукції супроти прикладеної до них праці, або, що теж саме, кількість ужитої праці зменшується супроти кількості засобів продукції, котрі вона приводить до руху.

Така зміна в *техничній структурі* капіталу відбивається знову на його *вартостній структурі*. Ця зміна показується тут, як стосункове зменшення *перемінної* і збільшення *постійної* частини капіталу. Однак, зміни у вартостній структурі капіталу не цілком точно відповідають змінам його технічної структури тому, що разом з зростом продуктивності праці не тільки *збільшується кількість* засобів продукції, котрі він використовує, але й також *падає їх вартість*, хочай в меншій степені, ніж зростає їх кількість. На початку XVIII віку, напр., вкладений прядильну промисловість капітал складався на половину з постійного, на половину з перемінного капіталу. *Кількість* же сировини, знаряддів праці, то що, котрі тепер переробляє прядун з такою ж самою затратою праці, є в багато сотень разів більшою, як в ті часи; вартостне ж відношення між постійним та перемінним

капіталом змінилося в далеко меншій мірі: постійний та перемінний капітали в прядильництві відносяться тепер один до другого, мабуть, як сім до одного.

Та в кожному разі, за панування капіталістичного способу продукції, зріст продуктивності праці означає *стосункове* зменшення перемінного капіталу.

Але видатність праці і акумуляція капіталу перебувають в найтіснішому взаємовідношенні одна до другої.

Товарова продукція стає умовою того, що засоби продукції є приватною власністю окремої особи. Розвиток же громадської продукційної сили праці вимагає кооперації на велику скалю, великих робітень, великої кількості сировини та знаряддів праці, то що. За панування товарової продукції посідання таких велитенських засобів продукції в руках окремої людини можливе лише тоді, коли індивідуальні капітали акумулюються в достатньому розмірі. „Ґрунт товарової продукції може творити продукцію на широку скалю лише в капіталістичній формі“. Отже, певна висота акумуляції є передумовою певної висоти продукційної сили праці. Але за капіталістичного способу продукції кожний метод піднесення продукційної сили праці стає методом підвищення продукції надвартости і, тим самим, робить можливим зріст акумуляції. Це останнє, з свого боку, сприяє поширенню розірв продукції, що знов таки є могутньою спонуккою до нового піднесення продукційности праці. Отже, акумуляція капіталу та продукційна сила праці все більше і більше взаємно розвивають одна одну.

Впливові зросту поодиноких капіталів через акумуляцію протидіає одночасне розколення старих капіталів, напр., через поділ спадщини та відділення нових самостійних капіталів. Та це протидіання акумуляції цілком усувається *централізацією, об'єднанням уже утворених капіталів*, як воно відбувається шляхом поглинення дрібних капіталів великими. Ця централізація, так само як і акумуляція, викликає піднесення продукційности (видатности) праці, потягає за собою зміну технічної структури капіталу. З другого боку, акумуляція сприяє централізації і навпаки. Що більший капітал з'акумуляовано, тим легше він в конкурентійній боротьбі переможе і поглине дрібні капітали. Що більше він поглине дрібних капіталів, тим більшою буде видатність пущеної ним в рух праці, тим більших розмірів набере акумуляція.

Але скупчення велитенських капіталів в небагатьох руках не тільки розвиває продукційність в тих галузях праці, що уже є підпорядкованими капіталістичному способу продукції. Низка дрібних капіталів випихається з великих галузів промисловости в галузі праці, в котрих капіталістичний спосіб продукції ще не запанував остаточно, де дрібний капітал є ще здатним до конкуренції, і, таким чином, підготовляє ґрунт для приєднання також і цих галузів промислу до капіталізму.

Таким чином, ми бачимо, що капіталістичний спосіб продукції перебуває в постійній технічній революції, наслідком котрої є стало-поступове збільшення постійного капіталу та стосункове зменшення перемінного.

Це стосункове зменшення перемінного капіталу відбувається незрівняно швидче, як акумуляція. Ново-утворений в процесі акумуляції капітал дає працю в порівнанні до своєї величини все меншій і меншій кількості додаткових робітників. Та одночасно з акумуляцією відбувається також і революціонізовання *старого* капіталу. Коли машина зужитковується, то як що в цей час трапилося технічне поліпшення, вона не заміняється другою такою ж самою, лише кращою, удосконаленою, за допомогою котрої робітник може постачати більше продуктів, як досі. Старий капітал ново продукується в формі все більш продуктивній; але наслідком цього є те, що він увільняє все більше робітників, котрим він раніше давав роботу.

Централізація є одним з могутніших рухів такого перетворення старого капіталу.

Що видче відбувається централізація та технічна революція старого капіталу, тим більш прискорено мусить відбуватися акумуляція нового капіталу для того, щоби число працюючих робітників не зменшувалося. Але що швидче відбувається акумуляція, тим більше це сприяє централізації та технічній революції.

Мальтузіянці оповідають нам, що перелюднення настає через те, що засоби поживи (або точніше—перемінний капітал) зростають в *аритметичній прогресії*, як 1:2:3:4:5 і т. д., тоді як людність має тенденцію збільшуватись в *геометричній прогресії*, як 1:2:4:8:16 і т. д. Приріст людности, через те, завжди переганяє збільшення кількості засобів поживи; природним наслідком цього є пороки та злидні.

Але що в дійсности прогресує, так це *зменшення* перемінного капіталу одночасно з *зростом* цілого капіталу. Як що з початку перемінний капітал становив $\frac{1}{2}$ цілого капіталу, то поступово він стає $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$ і т. д. цілого капіталу.

„Це релятивне зменшення перемінної частини капіталу, що відбувається разом з зростом цілого капіталу і до того ж швидче, ніж його власний зріст, завжди уявляється навпаки: начебто абсолютний зріст робітничої людности відбувається більш швидко, ніж зріст перемінного капіталу чи тих його засобів, що дають робітникам роботу. Навпаки, капіталістична акумуляція витворює постійно, а саме, пропорціонально до своєї енергії та своїх розмірів, релятивний лишок робітничої людности, то-б-то для *потреб самозростання капіталу зайбу* а тому й непотрібну робітничу людність, або робітниче перелюднення“.

Зміна в структурі цілого громадського капіталу не відбувається рівномірно у всіх його частинах. Тут капітал зростає через акумуляцію—при чому данні його технічні основи не змінюються—і тому приймає на роботу нові додаткові робочі сили пропорціонально до

свого зросту. Там змінюється структура капіталу без зросту його абсолютної величини, лише через відновлення старого капіталу в більш продуктивній формі; число ж зайнятих робітників зменшується і релятивно, і абсолютно. Між цими двома крайніми випадками існує безліч комбінацій, викликаних перехресним діланням акумуляції, централізації та перетворення старого капіталу в більш продуктивну форму, котрі всі мають наслідком або безпосереднє увільнення робітників, або більш непомітне, але не менш дійсне утруднене вбирання додаткової робочої людности в її звичайні відводні канали“. Робітничу людність перебуває в постійному русі; тут вона притягається, там відпирається і цей рух стає тим дужчим, що швидче змінюється структура капіталу, що більша видатність праці та що могутніша акумуляція капіталу.

Маркс подає багато відомостей з англійської статистики простосункове, а часто й абсолютне зменшення числа зайнятих робітників по багатьох галузях промисловости. Ми візьмемо з новіших переписів слідуєчі два приклади абсолютного зменшення числа працюючих робітників при одночасному розширенні продукції.

Один приклад показує нам *бавовняну промисловість Великобританії* в період від р. 1861 до 1871:

Ч и с л о .	1861 р.	1871 р.
Фабрик	2.887	2.483
Веретен	30.387.467	34.695.221
Парових ткацьких варстатів	399.992	440.676
Робітників	456.646	450.087

Ми бачимо, що одночасно з зменшенням числа працюючих робітників зменшилося число фабрик і збільшилося число веретен та парових варстатів: все це — ознака централізації та акумуляції капіталу

Подібну ж картину зустрічаємо ми в декотрих галузях німецької ткальної промисловости: значне зменшення числа робітників, але тільки в дрібних підприємствах. Число великих підприємств та робітників в них збільшується, отже, відбувається значна централізація і акумуляція капіталу і одночасне увільнення робітників. Так, напр., находимо ми в шовко ткальній промисловости Германії:

Р о к и .	Дрібні підприємства до 5 робітників.		Середні підприємства 6 до 50 робітників.		Великі підприємства більше 50 робітн.	
	Підприєм.	Робітн.	Підприєм.	Робітн.	Підпр.	Робітн.
1882	39.500	57.782	412	4.902	69	13.500
1895	16.467	20.484	192	3.469	140	32.129
Збільш. + Зменш. —	— 23.033	— 37.298	— 220	— 1.433	+ 71	+ 18549

Теж саме в полотняній промисловості:

1882	71.915	91.039	404	5.226	73	7.543
1895	34.082	43.228	291	4.598	120	19.966
Збільш. + Зменш. —	— 37.833	— 47.811	— 113	— 628	+ 47	+12.423

Число робітників в шовко- і полотно-ткальній промисловості впродовж 13 років *зменшилося* на 56.198 душ, але це викликано підупадом дрібної продукції, число дрібних підприємств в обох галузях продукції зменшилося на 60.866, *більше ніж на 1/2*, тим часом коли число робітників в них зменшилося на 85.109 душ. Навпаки, число великих підприємств збільшилося з 142 до 260, число їх майже подвоїлося, число ж робітників в них зросло з 21.123 до 52.093 душ, отже більше, ніж подвоїлося.

Досі ми припускали, що збільшення чи зменшення числа зайнятих робітників точно відповідає збільшенню чи зменшенню перемінного капіталу. Проте, не все так буває. Як що, при незмінній ціні праці, фабрикант *подовжує робочий час*, то йому доведеться видавати більше заробітної платні: перемінний капітал зростає, число ж робітників при цьому не збільшиться, а може навіть одночасно зменшитись.

Припустимо, що підприємець дає роботу 1000 робітників, робочий день виносить 10 годин, денна платня — 2 марки. Він хоче вкласти в своє підприємство додатковий капітал. Він може це зробити в той спосіб, що поширить робітні, придбає нові машини, найме більше робітників. Але він може зужити також додатковий капітал, оскільки він не мусить служити для придбання більшої кількості сировини, в той спосіб, що збільшить робочий час уже працюючих у нього робітників. Припустимо, що він подовшав його на 5 годин; ціна праці залишилася тою ж самою; тоді денна платня буде виносити 3 марки, і перемінний капітал — серед інших рівних обставин — зросте на 50 відсотків, при чому число робітників не буде збільшено. Та кожний капіталіст має інтерес в тому, щоби досягнути збільшення праці скорше через подовшення робочого часу або через збільшення інтензивності праці, ніж через збільшення числа робітників, тому, що сума постійного капіталу, котру він має витратити, зростає в першому разі багато повільніше, ніж в останньому. І цей інтерес є тим дужчий, що на ширшу скалю провадиться продукція. Отже, сила його зростає разом з акумуляцією капіталу.

Як що, напр., знаряддям праці робітника є лопата, що коштує 2 марки, то підприємець ледве чи буде дуже опіратися тому, щоби досягнути збільшення числа робітників. Інша річ, коли робітник потребує для своєї роботи машини, що коштує 100.000 марок.

Але разом з акумуляцією капіталу не тільки зростає змагання капіталістів досягнути збільшення праці без відповідного збільшення числа робітників, — разом з цим зменшується також і спроможність для робітничої класи чинити опір цій тенденції. Зайва робітнича маса, що повстала дякуючи акумуляції капіталу, своєю конкуренцією зменшує силу опору працюючих робітників. Вони є змушеними, таким чином, годитися на додаткову працю; додаткова ж праця, в свою чергу, лише збільшує лави зайвої робітничої людности. Безробіття одних викликає додаткову працю других і навпаки.

Ми бачимо, як акумуляція капіталу вкупі з своїми наслідками та супровідними їй явищами — централізацією капіталів та технічним переворотом в старому капіталі, надмірною працею, то що — має тенденцію *зменшувати* число *працюючих* робітників в порівнанні до загальної суми ужитого капіталу, а часами також й абсолютно.

Але одночасно вона *збільшує* число робітників, що *пропонують* себе капіталові, що *маються* до його розпорядимості, збільшує в такій мірі, що це збільшення далеко виходить по-за межі збільшення людности взагалі.

Ми бачили в другому відділі, як мануфактура і ще більше велика промисловість в процесі свого розвитку роблять придатними ненавчених робітників замість навчених; час навчання робітника скорочується до мінімуму, робітник дістає змогу раніше бути вжитим капіталом, час його репродукції зменшується. Одночасно в багатьох галузях праці дорослі робітники стають зайвими через вживання праці жінок та дітей. Цим не тільки безпосереднє безмірно збільшується робітнича армія, економічна самостійність дівчат та хлопців, їх робота вкупі, можливість змалку посилати дітей на роботу, все це сприяє тому, що шлюб починають брати раніше і, таким чином, час, потрібний для репродукції робітничої класи, також стає коротшим.

Далеко дужча причина швидкого зросту робітничої армії починає виявляти свою силу, скоро капіталістичний спосіб продукції заволодіває *сільським господарством*. Тут збільшення видатности праці викликає з самого початку не тільки стосункове, але також й абсолютне зменшення числа зайнятих робітників. В Великобританії число осіб, що працювали в сільському господарстві, виносило р. 1861 — 2.210.449, а р. 1871 лише 1.514.601, то-б-то зменшилося мало не на 700.000. Ті, що стали „зайвими“, потягнулися в промислові округи, оскільки не емігрували зовсім, і збільшили там робітничу армію, котра пропонує себе капіталові.

Нарешті, не треба забувати і впливу залізниць та пароплавів, котрі дають капіталові змогу притягати нові робітничі маси з країн промислово нерозвинених — ірландців, поляків, словаків, італійців, китайців і т. п.

Таким чином, робітнича людність збільшується надзвичайно хутко, швидче ніж зростає потреба капіталу в робочих силах, і результатом цього є релятивне перелюднення, котре, як ми бачили викли-

кається акумуляцією капіталу; не *зменшенням видатності* праці, як запевняють економісти, лише *зростом її видатності*.

Істнування так званого перелюднення, присутність *промислової резервної армії*, проте, не тільки не гальмує розвитку капіталу, лише становить, з певного моменту, одну з його передумов.

Капітал, як ми знаємо, є величиною еластичною. Що далі розвивається капіталістичний спосіб продукції, то все більш нагло і в більш широким розмірах відбуваються періодичні розширення та звуження капіталу. Сучасна велика промисловість перебуває, як уже було зазначено в другому відділі, в своєрідному круговому русі, котрий до р. 1873 повторювався періодично, приблизно кожні десять років; він починається невеликим оживленням господарчого життя, це оживлення хутко зростає, наступає господарче піднесення, величезне раптове розширення продукції, продукційна горячка, — відтак крах, застій ділового, промислового життя, аж поки ринки, що відповідно поширилися, не поглинуть лишку товарів, після чого настає заспокоєння і стара гра починається знову в більш великому масштабі.

Так було, коли Маркс складав свій „Капітал“, що вперше з'явився р. 1867. Так було, коли він писав (24 січня р. 1872) свою передмову до другого видання свого „Капіталу“, в котрому він заявив, що має настати загальна криза¹⁾.

Ми всі знаємо, як хутко та аж занадто точно справдилося це пророцтво.

Та з кризою, що почалася р. 1873, капіталістичний спосіб продукції, неначе вступив в нову фазу свого розвитку. Як що досі продуктивність великої промисловості розвивалася так хутко, що часами зростала швидче, ніж поширювався світовий ринок, то тепер, здається, в наслідок великого поступу техніки та надзвичайного поширення поля панування капіталістичної продукції — аж до самої Росії, Америки, Ост-Індії, Австралії виключно — настав час, коли світовий ринок лише хвилює й виімково має змогу поглинути продукти світової продукції. Замість десятилітнього циклю, в котрому змінювались одні по одному середнє оживлення господарчого життя, горячкове піднесення продукції, крах, застій та відживлення, від р. 1873 ми маємо *хроничний застій* економічного життя, котрий допіру р. 1889 був перерваний певним покращанням ходу господарчих справ, хви-

¹⁾ Згаданий вже нами в другому відділі Д-р Штегеман зазначає з жахом з приводу цього місця: „Маркс не вагається (!) проголосити загальну кризу неминучо в близшому часі“ (Preussische Jahrbücher, LVII ст. 227). В уступі, про котрий йде мова, Маркс говорить про „зміни періодичного циклю, котрий перебігає сучасна промисловість і вищою точкою котрого є загальна криза“. Навряд чи можна висловитись більш ясно. Проте, це не перешкоджає тому, щоб учений пан доктор зрозумів кризу, про котру йде мова, як *революцію*. Подібне переплутання, висловлюючись по парламентарному, — природно, завжди в бік страшних поглядів, — пасує тільки до тих багатьох „учених“, котрі цитували Маркса, прочитавши, або й навіть не читавши його.

левим піднесенням спекуляції, котре скоро знов минуло і дало місце ще гіршому і тяжчому застоєві господарчого життя. Здавалося, що взагалі вже не може прийти до якогось більш значного „господарчого піднесення“.

Але це припущення не виправдалося. Від 1895 по 1900 р. ми знову пережили період господарчого піднесення, такого сильного, що де-які оптимісти кинулися у протилежний бік й порішили; що час кріз взагалі минув.

Але це припущення було вже артіої безґрунтовним, бо господарче піднесення, серед капіталістичного способу продукції, неминуче мусіло закінчитися кризою, і її не довелося довго чекати.

Та тут, в данному разі, ходить лише про часові розширення та звуження капіталу, а вони мають місце під час хроничного застою так само, як впродовж десятилітнього цікю кризи та господарчого розквіту.

Кожне таке часове поширення капіталу викликає зріст потреби в робочій силі. Як її задовольнити? Заробітня платня підноситься, а це, після теорії економістів, має наслідком зріст людности—і через двадцять років робітниче населення стане досить численним для того, щоби капітал міг використати кон'юктуру. Але остання триває кожного разу тільки 2—3 роки—тепер, можливо, лише кілька місяців! На щастя для капіталу, в дійсности, справа стоїть инакше, ніж після теорії „залізного закону заробітньої платні“. Капіталістичний спосіб продукції, як ми вже бачили, штучно витворює зайву робітничу людність; і це є та *резервна армія*, з котрої капітал кожної хвили може взяти стільки додаткових робітників, скільки відповідає його потребам; без цієї резервної армії був би неможливим такий своєрідний, поривчастий розвиток капіталістичної великої промисловости. Що сталося б з німецькою промисловістю, як би вона на початку семидятих років, а також в другій половині дев'яностих, не знайшла таку силу „вільних“ рук, що малися до її розпорядимости, цілі армії робітників, котрі вона могла кинути на будування залізниць, в нові вугляні копальні, залізні рудники і т. п. Ця резервна армія, однак, не тільки дає змогу для раптового розширення капіталу, вона понижує також і заробітню платню, а тому, що ця армія навіть в часи розвіту промисловости ледве чи вся цілком знаходить собі роботу, вона спричинюється до того, що заробітна платня навіть під час найбільшого продукційного шалу не в стані піднятися по-над певну висоту.

Те, що видається як хитання числа людности вгору та вниз, в дійсности, є тільки відблиском періодичних розширень та звужень капіталу. Коли мальтузіянці вимагають від робітників, щоби вони розмножувались відповідно до можливости знайти собі роботу в данну хвилю, то це означає, отже, ніщо инше, як те, що робітники повинні пристосовувати свою чисельність до даних потреб капіталу.

Мальтузіянство ґрунтується на переплутанні так змінливих продукційних потреб капіталу з продукційною силою існуючих засобів

продукції; як що це переплутання завжди було безглуздим, то безглуздість його стала ще більш очевидною від того часу, як настала перманентна криза: перелюднення від лишку засобів поживи, перелюднення в наслідок конкуренції американського, індійського, австралійського хліба та м'яса!

Які б не були безглузді вимоги мальтузіанства, вони, проте, є лише відповідним виразом становища, котре займає нині робітник супроти капіталу: він є лише приналежність до капіталу під час процесу продукції, не він прикладає засоби продукції, лише вони його; але й по-за працею він також, як ми бачили, належить капіталові; коли він споживає, коли він піддержує своє існування та плодиться, то все це має робити він в той спосіб, котрий найкраще відповідає інтересам капіталу. Робітник опинився під ярмом свого власного продукту: йому робітник служить не тільки своєю робочою силою, але й цілою діяльністю свого людського ества.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ.

Світання капіталістичного способу продукції.

Ми бачили в останньому з попередніх розділів, що капітал все наново витворює свої власні передумови. Та ясно, що капітал не міг утворитися в своїй класичній формі доти, доки ці передумови не досягли певного ступіня свого розвитку. Які обставини покликали їх до життя, це питання, на котре ми ще не дали відповіді. В наших дослідях про перетворення грошей в капітал ми виходили з того припущення, що, з одного боку, більші суми грошей були в посіданні приватних осіб, а з другого—робоча сила яко товар виставляється на ринку на продаж. Яким чином робоча сила стала товаром, що з'єднало ці грошові суми, все це лишили ми не дослідженням.

Про це нам тепер ще зостається сказати найголовніше.

Акумуляція капіталу означає відновлення передумов капіталу. Початкове утворення передумов капіталу, котре йшло попереду його розвитку, Маркс зве *початковою акумуляцією*.

На питання про походження капіталу економісти дають нам відповідь, котру вони завжди мають наготові, коли вони не знають або не хотять знати фактичних відносин: вони оповідають нам *робінзонаду*. Ця робінзонада має подвійну вигоду: для складання її не треба ніяких попередніх знань і її завжди можна скласти так, що вона буде стверджувати те, що хотять нею довести.

А ті робінзонади, котрими хотять в'яснити та погодити походження капіталу з звичними правовими поняттями, належать до най-

плиткіших оповідань цього роду. Від історійок дитячих читанок відрізняються вони лише своєю ще більшою нудотою¹⁾.

Це все одна і таж сама стара історія про доброго, пильного та поміркованого робітника, що став капіталістом, та про безпутніх ледацюг, що все прогуляли і, покутуючи свої гріхи, мусять на віки вічні разом з своїми дітьми та онуками в поті лица свого ритися в землі для тих праведників та їхніх нащадків.

Початкова акумуляція набере, однак, зовсім иншого вигляду, коли ми простежимо історію Європи, починаючи від XVI століття. Історія ця має два боки, та ліберальні історики лише про один з них розповіли широким колам громадянства.

Промисловий капітал не міг повстати без вільних робітників, робітників, що не були а ні кріпаками, а ні залежними, що не підлягали цеховому примусові. Капітал потребував свободи продукції супроти пут феодалізму; він мусів був визволитися з під опіки феодалів. З цього погляду боротьба капіталу, котрий народжувався, показується, як боротьба проти насильства та привелеїв, як боротьба за волю та рівність.

Ось цей бік і виставляють завжди на показ народові літературні адвокати буржуазії. Ми не маємо на меті зменшувати значіння цієї боротьби, особливо тепер, коли буржуазія сама починає цуратися свого минулого. Але по-за цією горділивою та блискучою сторінкою історії не треба забувати її оборотного боку: утворення пролетаріату та самого капіталу. Цей бік ще не цілком було висвітлено. Маркс зробив це ґрунтовно в своєму „Капіталі“ що до одної країни, Англії, матірнього краю капіталістичного способу продукції, одинокі країни, в котрій початкова акумуляція виступає в своїй класичній формі. Де-які вказівки на дотичні відносини можна знайти в „Фільозофії злиднів“, 2 розд., § 2, ст. 121.

На жаль, відповідний процес розвитку в Німеччині можна показати лише в дуже недосконалій формі, тому, що цей розвиток було затримано і зівечено перенесенням торговельних шляхів на схід з басейну Середземного моря до басейну атлантичного океану, а потім тридцятилітньою війною та випхненням Німеччини з світового ринку на кілька століть.

Найбільшою перешкодою, на котру надібав зародок капіталу, було, поруч цехової організації по містах, громадська власність на

¹⁾ Послухайте-но, прим., *Ромера*: „Уявім собі рибальський народ, що не має а ні приватної власности на землю, а ні капіталу, що ходить голим, живе в печерах, годується рибою, котра залишається на болотяних берегах після відливу і котру ловить він голими руками. Припустимо, що тут всі робітники рівні і кожний щодня ловить і з'їдає 3 риби. Та ось якийсь розумний чоловік обмежує своє споживання впродовж 100 днів двома рибами і уживає таким робом зібраний запас в 100 риб на те, щоб впродовж 50 днів присвятити свою робочу силу виготовленню човна та невода. За допомогою цього капіталу він починає ловити тепер уже 30 риб щодня“. („Grundzüge der National-ökonomie“, Штутгарт. 1874, I, ст. 423). Всі ці байки про походження капіталу одгонять подібною гнилою рибою.

землю сільських громад, — часами також і більших товариств. Поки це існувало, не могла відбуватися пролетаризація мас. На щастя для капіталу феодальна шляхта подбала про його інтереси. Від часу хрестових походів торгівля та товарова продукція все більше і більше розвивалися. Повстали нові потреби у *товарах*, котрі постачали за *гроші* мійська промисловість чи мійські купці. Але багатство феодального шляхецтва ґрунтувалося на реальних чи персональних повинностях кріпаків-селян. Грошей у нього зазжди було обмаль. Чого не міг *купити*, намагався здобути *рабунком*. Та державна влада ставала все міцнішою. Проти васальних ватаг низшої шляхти виступило наймане військо багатих міст та князів; розбишачтво серед шляху стало неможливим. Феодальні пани намагалися злупити з селян як найбільше грошей та ріжного добра, доводячи цим селян до одчаю — згадаймо селянські війни — але самі при цьому дуже мало вигравали. Отож, щоби мати змогу брати участь в нових втіхах, мало-помалу зважились, нарешті, шляхотні пани стати також й собі *товаропроductентами*, як і міщане (городяне), та добувати грошей, продукуючи сільсько-господарські продукти, як от вовну, зерно, то що, для *продажу*, а не тільки, як досі, для *власного вжитку*.

Це викликало розширення їхніх сільсько-господарських підприємств, керування котрими перейшло до інспекторів, управителів або посесорів, розширення, котре могло відбутися лише коштом *селянства*. Селян, обернених в кріпаків, можна тепер було звільнити, тобто вигнати з їхніх осель, а їхні ґрунти та ниви приєднати до сільсько-господарської площі землевласників. Громадську власність сел, верховна влада над котрою належала шляхотним панам, було обернено в приватну власність останніх, через що селянство було економічно зруйновано.

Особливий попит з сільсько-господарських товарів був на *вовну*, котрої потребувала мійська ткальна промисловість. Збільшення ж продукції вовни означало повернення нив на пасовиська для овець та масове вигнання селян з їхньої дідици, однаково, чи то законними чи незаконними способами, економічним чи безпосереднім фізичним примусом.

В тій самій мірі, в якій зростала мійська ткальна промисловість, зростало й число вагнаних та позбавлених майна селян.

До того ж можновладці розпустили свої численні ватаги та побачети (*Gefolgschaften*), котрі, серед нових обставин, були для них не засобом до влади, лише причиною фінансової скрути. Нарешті, капіталові допомогла також і реформація, котра не тільки повернула мешканців монастирів у пролетарів, але й також розпродала церковні дібра спекулянтам, котрі вигнали старих спадкових державців цих земель,

Такими засобами більшу частину сільської людности було відділено від землі, від їхніх засобів продукції і, тим самим, утворено те штучне „перелюднення“, ту армію позбавлених майна пролетарів,

що змушені з дня на день продавати свою робочу силу, котрої потрібує капітал.

Феодалні пани були тими, що утворювали шлях для капіталу, що постачали так сільському як і мійському капіталові пролетарів і одночасно зробили поля вільними для сільської товарової продукції в великому масштабі, для капіталістичного сільського господарства. Капіталістичний характер, котрого набрало з того часу сільське господарство по великих маєтках, не було *затерто*, лиш *покручено* через кріпацтво та різні форми залежності, що поклали на нього своє тавро.

Тим кумедніше, коли нинішні великі землевласники виставляють себе як *клясу*, котру *самою природою* покликано обороняти робітника перед капіталом і встановити згоду між ними обома.

Загальне волоцюжництво було в Західній Європі в XV та XVI століттях наслідком масових експропріацій селянства. Воно загрожувало великою небезпекою громадянству, і, щоби охоронити себе, карали за нього надзвичайно жорстоко — батогами, тавруванням, відрізуванням вухів, навіть смертю.

Та хочай увільнилося більше робітників, ніж міг їх поглинути капітал, часто разом з тим приплив придатних робітників не міг задовольнити потреб капіталу. Поки капіталістичний спосіб продукції перебував ще в періоді *мануфактури*, він був залежним від робітників, котрі досягли певної вправності в своїх деталічних операціях. Часто треба було цілих років, перше ніж робітник досягав потрібної йому спритності. Але перемінна частина капіталу тоді також дуже переважувала його постійну частину. Тому попит на найману працю при кожній акумуляції капіталу хутко зростав, тим часом як приплив придатних найманих робітників поступав за ним дуже поволі. Вправні робітники, на котрих був такий попит, не тільки траплялися порівняючи рідко, — в них жили ще традиції ремесла, коли челядник соціально стояв ще близько до майстра і навіть мав надію сам стати майстром. Наймані робітники мали самосвідомість, були вперті та непокірні; вони не могли і не хотіли підлягати дисципліні та вічній одноманітності капіталістичної промисловості. Мусіла аж „вища влада“ докласти своїх рук, щоб дати капіталові слухняних робітників.

Як для охорони власності від волоцюг й для сирияння перетворенню громадської власності у власність приватну (що Маркс вичерпуюче показав на Англії), так само для привчання робітників до капіталістичної дисципліни виступила *державна влада*, коли це стало потрібним. Строгі накази встановили максимум заробітної платні, подовжали робочий день і заборонили робітничі спілки.

Оскільки все це відповідало духові буржуазії, що боролася тоді за „свободу“, свідчать події французької революції, коли буржуазія виборола собі політичну владу; вона розпочала тоді жорстоку боротьбу проти рештків громадської власності на землю, що задержалися ще у Франції, і видала суворий наказ про заборону робітничих спілок.

Та разом з пролетаріатом повстав також для капіталу і внутрішній ринок. Перед тим кожна селянська сім'я сама продукувала все, чого потребувала: засоби поживи та продукти домашньої промисловости. Тепер настає щось иншого. Засоби поживи продукуються тепер як *товари* по великих маєтках, що утворилися з громадської власности та поодиноких селянських земель, і знаходять собі ринок в промислових округах. Продукти капіталістичної промисловости—в цю епоху продукти мануфактури—знаходили собі збут серед найманих робітників індустрії й великих маєтків та серед самих селян. Майже скрізь маєтки останніх стали замалими, щоб їх прогодувати, сільське господарство стає для них побічним промислом, домашня промисловість для власних потреб відступає назад і дає місце домашній промисловости, котра продукує товари для капіталістів, для купців,—цій одній з найогидніших та найприбутковіших форм капіталістичного визиску.

Ми бачили, як утворилися пролетаріат та штучне перелюднення, що зробили можливим розвиток капіталістичного способу продукції, котре, з свого боку, знову репродукує пролетаріат та релятивне перелюднення у все зростаючій мірі.

Та звідки взялися в небагатьох руках ті багатства, що стали дальшою передумовою капіталістичного способу продукції?

Два роди капіталу перейняли середні віки від старого світу: лихварський та купецький капітал. Від часу хрестових походів торговельні зносини зі сходом надзвичайно зросли, а тим самим і купецький капітал та його централізація в небагатьох руках—нагадаймо тут тільки за аугсбурзьких Фуггерів, цих німецьких Ротшильдів XV та XVI століття.

Однак, лихварство та торгівля не були одинокими джерелами тих грошових сум, що, починаючи від XV століття, у все зростаючій кількості повинні були перетворюватись в промисловий капітал. Маркс показав в своєму „Капіталі“ ще й инші його джерела. Для ознайомлення з деталями ми відсилаємо до тої частини марксового викладу, котра становить достойне закінчення блискучого історичного екскурсу над „початковою акумуляцією“. Тут же ми подамо лише в глибоковлучних словах Маркса короткий начерк різних способів цієї акумуляції.

„Винайдення золотих та срібних рудників в *Америці*, винищення, поневолення та поховання тубольної людности в цих рудниках; розпочате завойовання та сплюндровання *Ост-Індії*; обернення *Африки* у місце купецького полювання на чорношкірих,—ві ці явища знаменували світанок ери капіталістичної продукції. Ці іділічні процеси становили головні моменти початкової акумуляції. За ними йшла *торговельна війна* європейських націй, театром котрої була ціла земна куля. Розпочалася вона відпадом Нідерляндів від Гішпанії, набрала велитеньських розмірів під час англійської протиякобінської війни, відбувається ще й досі як війна за опіум проти Хін і т. д.

Ці різні моменти початкової акумуляції йдуть один по другому в більш-менш правильному хронологічному порядку, а саме,—в Іспанії, Португалії, Голландії, Франції, Англії. З кінцем XVII століття, в Англії, вони систематично сполучилися в колоніальну систему, систему державних боргів, сучасну податкову систему та протекційну (охоронних мит) систему. Способи ці ґрунтуються почасти на як найбрутальнішій силі, як напр., колоніальна система. Всі вони користаються з *державної влади, з цієї концентрованої та організованої сили громадянства*, для того, щоби прискорити процес перетворення феодального способу продукції в капіталістичний та щоби скоротити переходний період. *Сила є бабою-повитухою кожного старого громадянства, коли воно завітніє новим.* Вона сама є економічним діячем (потугою)“.

Передостання думка цитованного місця дуже часто наводиться, але здебільшого береться по-за загальним звязком. Та тільки той, хто застановиться над нею в звязку з попереднім, зможе знати, як треба його розуміти. До тих сил, що служили бабою-повитухою капіталістичному способу продукції, належить також і „державна влада, ця концентрована та організована сила громадянства“, розуміється не влада „держави в собі“, що царює десь серед хмар по-над класовими противенствами, лише влада держави як знаряддя класу, що панує.

Зростаюча пролетарізація людности, особливо селянської та повстання внутрішнього ринку, з одного боку, а з другого—нагромадження та концентрація величезних багатств та одночасне повстання зовнішнього ринку в наслідок торговельних війн та колоніальної політики,—ось які були умови, котрі, з'явившись в Західній Європі з XV століття, перетворювали цілу продукцію все більше і більше в товарову продукцію, а просту товарову продукцію в капіталістичну. Роздроблені дрібні селянські та ремісничі господарства від того часу поступово вищилися та випихалися, щоби дати місце великим капіталістичним підприємствам.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ.

Кінець капіталістичного способу продукції.

Ми досягли кінця нашого опису капіталістичного процесу продукції, котрий ми робили під проводом Карла Маркса.

Ми бачили, що *первісний спосіб продукції* ґрунтується на громадській, пляново організованій праці і спричинюється до того, що засоби продукції та продукти є *громадською власністю*. Правда, продукти поділяються і стають через це індивідуальною власністю, але тільки оскільки вони є *предметами споживання* для поодиноких осіб. Як безпосередній результат громадської праці, продукти перш за все належать громадянству.

Цей спосіб продукції випихається *простою товаровою продукцією* приватних робітників, котрі працюють незалежно один від одного, з котрих кожний втворює до нього самого належними засобами продукції продукти, що, само собою, є його приватною власністю.

Та з простої товарової продукції розвивається *капіталістична товарова продукція*, місце поодиноких робітників, що продукують один від одного незалежно, заступають великі концентровані підприємства, з котрих кожне продукує товари незалежно від другого, однак, в своєму внутрішньому житті організоване для плянної громадської продукції. Позаяк ці великі капіталістичні підприємства стоять одно супроти другого як товаропродуценти, то в їх взаємних зносинах і далі має силу товарний обмін, а тим самим і право власності простої товарової продукції, приватна власність на засоби продукції та на продукти.

Але тим самим приватна власність обертається у свою протилежність.

За простої товарової продукції приватна власність була наслідком і плодом праці. Робітник був власником своїх засобів продукції і своїх продуктів. Капіталістична продукція розриває зв'язок між працею і власністю. Робітник не є вже власником свого продукту. Навпаки, засоби продукції і продукти належать неробітникові. Перетворення продукції в громадську на капіталістичній основі довершує все більше і більше перетворення неробітника в посідача всіх багатств, а робітника—в позбавленного майна.

Але одним цим ще не вичерпується протиріччя між пануючим способом продукції і пануючим способом присвоєння.

Ми бачили, як просто і ясно укладалася продукція під час панування первісного комунізму, як громадянство керувало нею відповідно до своїх бажань та своїх потреб.

За панування ж системи товарової продукції громадські умови продукції стають силою, котра переростає сили поодинокого продуцента. Він стає їх позбавленим волі рабом і його становище стає тим більше жалю гідним, що нові пани не дають йому своїх приписів, що він має робити, не повідомляють його про свої потреби, лише злипають йому самому про них здогадуватись. Продукція підлягає тепер законам, котрі ділають не тільки незалежно від продуцентів, а часто навіть проти їхньої волі, подібно до законів природи; законам, котрі здійснюються через періодичні відхилення від нормального стану, як напр., падіння цін, дорожнечу і т. п. Та ці не нормальности, о скільки вони повстали з громадських причин, незначні і під час панування простої товарової продукції обмежуються вузькими границями, відповідно до більш низької продукційності роздроблених підприємств поодиноких робітників.

Але продукційність (видатність) праці кольосально піднеслася дякуючи капіталістичному способу продукції, котрий визволяє і дає змогу кольосально рости всім тим продукційним силам, котрі є вла-

стивими громадській, доцільно організованій праці, що бере собі на службу опановані наукою сили природи. Наслідком цього є те, що періодичні відхилення від нормального стану, через котрі здійснюються закони товарової продукції і котрі раніше приводили тільки до скороминущих, місцевих недогідностей, котрі легко давалося перетерпіти, навіть часто зовсім недопустити, — ці періодичні відхилення набрали тепер рис періодичних катастроф, котрі тривають роками, окончуються на цілих державах та континентах і заповідають страшні спустошення; поширення та інтензивність цих катастроф зростає разом з зростом капіталістичного способу продукції, і тепер вони загрожують стати хроничною недугою.

І ще одно: за часів первісного комунізму, коли продукт громадської праці належить громадянству і поділяється цим останнім між поодинокими особами відповідно до громадських потреб, частка кожної зростає разом з зростом видатности праці.

За панування товарової продукції разом з зростом видатности праці зростає кількість споживчих вартостей, що відповідають певній величині вартості. За простої товарової продукції робітникові звичайно належить продукт його праці. Він може сам споживати його цілком або частиною: в цьому разі, очевидно, кількість предметів споживання, що мають до його розпорядимости, зростає в тій самій мірі, що й видатність його праці. Але він може також цілий продукт своєї праці чи частину його обміняти—за простої товарової продукції лише невеличка частина продукту стає товаром.

Що більша взагалі видатність праці, тим більше споживчих вартостей дістане він за продукт певної праці, котрою він обміняє. І в данному разі збільшення видатности праці цілком йде на користь робітникові.

За капіталістичної ж товарової продукції робоча сила сама є товаром, вартість котрого, як і кожного иншого товару, падає в тій мірі, в якій зростає видатність праці. Що більша отже, видатність праці, тим стосунково меншу частину її вигід дістає робітник в ціні своєї робочої сили. Але що більше капіталістичний спосіб продукції стає пануючим, тим більша маса народу складається з найманих робітників, тим більше, отже, вона позбавлюється можливости користатися з плодів піднесеної видатности праці.

Всі ці протиріччя, з природною кінечністю, породжують конфлікти між класом капіталістів та робітниками, конфлікти, котрі пробуджують класову свідомість робітників, пхають їх до політичної діяльности і по всіх капіталістичних країнах викликають до життя робітничі партії. Але як-раз порушені обставини завдають також багато різних страждань і то не тільки робітництву; ці страждання переконують все більші кола й по-за класом найманих робітників в тому, що нинішній стан річей—нестерпний.

Таким чином, все змагає до розв'язання протиріччя, втіленого в капіталістичному способі продукції, протиріччя між громадським ха-

рактером праці і перестарілою формою присвоєння *засобів продукції та продуктів.

Лише два шляхи показуються можливими, щоби це протиріччя розв'язати; обидва простують до того, щоби погодити спосіб продукції з способом присвоєння. Один шлях веде до знищення громадського характеру праці, до повороту до простої товарової продукції, до заміни великих підприємств ремеслом та дрібносельянським господарством. Другий шлях намагається пристосувати не продукцію до способу присвоєння, лише засіб присвоєння до продукції, він веде до громадської власності на засоби продукції і продукти.

Нині багато людей намагається зіпхнути хід розвитку на перший шлях; вони виходять з того помилкового погляду, що спосіб продукції можна укладати по своїй уподобі різними юридичними приписами. Буржуазна політична економія, адвокат капіталу, осуджує ці змагання, де вона ще не занепала остаточно.

Але сама вона розпочинає подібну ж гру. Щоби довести згідність пануючого способу продукції з пануючим способом присвоєння, вона в своїх економічних дослідах обминає всі питомі та істотні властивості сучасного способу продукції і представляє його так, начебто він є простою товаровою продукцією: почитайте-но тільки популярні твори вульгарної політичної економії: там і досі ще товари обмінюються так, як у варварів, там ловці та рибалки, що панують в лісах та морях, з'являються, як наймані робітники, стріли та сагайдак, човен та сіть—як капітал*).

*) Ілюзії, котрі ці панове намагаються пробудити, обертаються в нівець в колоніях з незайманою ціліною, залюднених переселенцями. Ми знаходимо там цілковиту свободу робочого договору, власність робітника що до своїх продуктів, отже, що до результатів своєї праці, ми знаходимо там взагалі відносини, котрі наші економісти вважають за відносини капіталістичного способу продукції: але дивовижним способом серед цих відносин капітал перестав бути капіталом!

В таких колоніях незайманої землі ще дуже багато і доступ до неї для всіх є вільний. Кожний робітник може там звичайно продукувати самостійно, він не є змушений продавати свою робочу силу. Тому кожний воліє працювати для себе, а не для другого. Дякуючи цьому греші, засоби поживи, машини та інші засоби продукції перестають бути капіталом. Вони не зростають в своїй вартості.

Ті ж самі економісти, котрі в капіталістичних країнах так патетично деклямують про святість власності та свободу робочого договору, вимагають, тому, в молодих колоніях, в тих цілях щоби міг там капітал рости в гору, позбавити робітників земельної власності, сприяти переселенню їх, організованому державою, або навіть коштом робітників, що прибули раніше,—іншими словами, вони вимагають гвалтовного відділення робітника від засобів продукції та поживи і штучного втворення зайвої робітничої людности, котра фактично не є вільною, лише змушена продавати свою робочу силу. А де мається до послуг податлива робітничка класа—особливо відсталой рази,—там прилюдно проголошується нічим не прикрита примусова праця—рабство.

„Той самий інтерес, котрий спонукує сікофанта капіталу, політико-економа, в своєму рідному краю проголошувати в теорії капіталістичний спосіб продукції за його власну протилежність, той же самий інтерес спонукує його тут (в колоніях) to make a clear breast of it (признавати все отверто) і голосно проголосити супротивність обох способів продукції“.

В своєму „Капіталі“ Маркс добре провчив економістів цього сорту.

Але його твір має багато більше значіння, як саме лише зде-маскування вульгарної політичної економії в цілій її плиткості та лицемірстві.

Маркса люблять називати духом неґації (що все заперечував), котрий може лише все розкладати своєю критикою, але не може спро-могтися на позитивне ділання.

Проте, уже ось цей гариз данного нам Марксом опису процесу продукції капіталу дає змогу пересвідчитись в тому, що він справді утворив нову економічну і історичну систему. Його критика попередників становить лише обґрунтування цієї системи.

Не можна подолати старого, не знявшись самому вгору, не ставши на більш високу точку погляду; не можна критикувати, не здобувши більш глибокого знання; не можна нищити якусь наукову систему, не створивши другої, більш величавої і більш широкої.

Маркс був першим, що ясно показав фетішівський характер товару, що розпізнав капітал не як річ, лише як *втілене в речах відношення* і як *історичну категорію*. Маркс був першим, котрий дослідив закони руху та розвитку капіталу. І він був першим, що вивів цілі нинішнього соціального руху як природноконечний висновок з попереднього історичного розвитку, замість того, щоб по своїй уподобі конструювати їх в своїй голові як вимоги якоїсь там „вічної справедливості“.

З точки погляду, на яку нас підніс Маркс, стає ясною не тільки марність всіх спроб вульгарних економістів перевернути сучасні відносини на патріархальні, а навіть й марність їхніх спроб обернути їх у такі.

Стає ясным також одинокий шлях дального розвитку громадянства: пристосування форми присвоєння до способу продукції, заволодіння громадянством засобами продукції, цілковите безповоротне переведення лише на половину довершеного капіталом перетворення індивідуальної продукції у продукцію громадську. Та тим самим починається для людскости нова епоха.

На місце анархичної товарової продукції стає плянова, свідома організація громадської продукції: пануванню продукту над продуцентом надходить край. Людина, що все в більшій і в більшій мірі стає паном сил природи, стає тим самим також і паном громадського розвитку. „Допіру відтоді люде почнуть з цілковитою свідомістю сами творити свою історію“, каже Енгельс, „допіру тепер приведені ними ж до руху громадські сили будуть переважно і у все зростаючій мірі давати також і бажані для них наслідки. Це буде скомом людскости з царства konieczности в царство свободи“.

Зміст.

Відділ I. Товар, гроші, капітал.

Стор.

Розділ I. Товар.

1. Характер товарної продукції	5
2. Вартість	12
3. Вимірювана вартість	18
4. Обмін товарів	21

Розділ II. Гроші.

1. Ціна	24
2. Продаж і купівля	27
3. Обіг грошей	29
4. Монета. Папірові гроші	30
5. Дальші функції грошей	32

Розділ III. Перетворення грошей в капітал

1. Що таке капітал	35
2. Джерело надвартості	37
3. Робоча сила, як товар	40

Відділ II. Надвартість.

Розділ I. Процес продукції	45
--------------------------------------	----

Розділ II. Роль капіталу в справі творення вартості	50
---	----

Розділ III. Ступінь визиску робочої сили	53
--	----

Розділ IV. Надвартість і прибуток	56
---	----

Розділ V. Робочий день	65
----------------------------------	----

Розділ VI. Надвартість дрібного майстра і надвартість капіталіста	77
---	----

Розділ VII. Релятивна надвартість	79
---	----

Розділ VIII. Кооперація	82
-----------------------------------	----

Розділ IX. Поділ праці і мануфактура

1. Двоїсте походження мануфактури. Її елементи: деталізний робітник та його знаряддя	87
2. Дві основні форми мануфактури	89

Розділ X. Машина і велика промисловість.

1. Розвиток машини	92
2. Передача вартости машиною продукту	97
3. Близчі впливи машинової продукції на робітників	99
4. Машина як „вихователька“ робітників	105
5. Машина і робочий ринок	108
6. Машинка як революційний чинник	113

Відділ III. Заробітня платня і дохід з капіталу.

Розділ I. Заробітня платня.

1. Зміни величини ціни робочої сили і надвартости	121
2. Перетворення ціни робочої сили на заробітню платню	124
3. Почасова платня	125
4. Почасова платня	128
5. Національні відміни заробітньої платні	130

Розділ II. Дохід з капіталу

Розділ III. Проста репродукція

Розділ IV. Перетворення надвартости в капітал.

1. Надвартість стає капіталом	136
2. Посдержливість капіталіста	138
3. Посдержливість робітника та інші обставини, що впливають на розміри акумуляції	140

Розділ V. Перелюднення.

1. Фізичний закон заробітньої платні	142
2. Резервна промислова армія	145

Розділ VI. Світання капіталістичного способу продукції

Розділ VII. Кінець капіталістичного способу продукції

mm.

1

2

3

4

p
A 2871

4.86
(1986)

4021